

Ф. Офран

ЩЕБЕСТУН

ЩЕБЕТУН

F. ODRACH

THE WOOD WARBLER

Organization for the Defense of Four Freedoms for Ukraine

New York — 1957

ФЕДІР ОДРАЧ

Щ Е Б Е Т У Н

Накладом Організації Оборони Чотирьох Свобід України
Нью - Йорк — 1957 р.

Обкладинка роботи
мистця М. Бутовича

Printed by Basilian Press — 286 Lisgar St., Toronto, Ont.

Друг

Цю книжку присвячу
дорогим моїм донечкам
Руті й Ермі.

ПЕРЕДМОВА

Полісся — мабуть найменше висвітлена в нашій літературі частина української землі. Поза лірично-особистим

Очерет мені був за колиску
в болотах я родився і зріс,

Дмитра Фальківського ми дуже мало знаємо з художньої літератури про цей тихий, замкнений в собі, первісно-казковий край. Тому з такою жвавою цікавістю, зі справжньою цікавістю мандрівців, що вперше опинились на новій землі, перегортаємо сторінка по сторінці книжку Федора Одрача, пропливасмо його "душогубкою" між зеленими берегами Стирю, між порослими тендітним мохом купинами, блукаємо в рясних очеретах під навислим гіллям вільшанини, де віщують нам довгі літа сизопері зозулі, де свистять поліські "свистильчики", де мало не на кожному кроці стільки первісної краси і величини, що ми, зовсім не будучи забобоними, тужливо приглядаємося, коли ж, нарешті, в лісовій гущавині з'явиться золотокоса мавка в горобиному вінку...

Це — не "Тії забутих предків" з іх неповторною романтикою і містикою, бо це інша земля і інший автор, але все ж "Щебетун" — надзвичайна книга, поема про Полісся, на якому автор зріс і яке знає з вийнятковою докладністю.

"Щебетун" має в собі чимало прикмет літератури, які в нас прийнято вважати побутовою. У традиції побутової повісті витримані в протягу цілої книги розмови поліських селян з послідовним збереженням місцевих, хоч, можливо, подекуди змодифікованих мовних особливостей, у цій традиції виведено постать неодмінно доброго і справедливого діда Кіндрата, або придуркуватого, хоч і безмежно відданого, слуги Пилипа. Але в цілому твір не побутовий,

У цей вроčистий пеан Поліссю органічно вплетено низку психологічних та етических проблем загальнолюдського значення і цим саме збагачено твір, зроблено його цікавішим і внутрішньо повнішим. І хоч розв'язка цих проблем та їх сюжетний хід часами і не без гріха простолінності та навмисної обумовленості, як от проблема невеличкого гріха і покання Юсти Плешник — вони все ж по своєму цікаві і характеристичні для загальних обставин повісті.

Можна говорити про тезу й антитезу, що становить у цьому творі тяглий основний мотив. Це — розкішна поліська природа, описанню якої автор приділяє багато уваги — з одного боку, і разюча біdnість, темнота й забобонність місцевого селянства — з другого. Автор не показує причин такого стану, його цікавить радше психологічна, ніж соціальна сторона цього явища — але загальне тло і настанова твору не лишають сумніву, що причиною цієї темноти й үбозства є передовсім бездержавність, національне поневолення і розподіл пошматованої кількома окупантами української землі. Характеристичне для твору те, що Федір Одрач, у відміну від тих авторів, що змушенні дотримуватися приписів т. зв. соціалістичного реалізму, або й деяких еміграційних авторів дешевої літератури, не вкладає цих скомплікованих проблем у примітивну схему: ми — шляхетні й добрі, наші вороги — підступні й злі, а показує речі й події у їх життєвій багатогранності. Тому його літературні типи — незалежно від того, позитивні вони, чи негативні — не вигадано паперові, а живі, з людськими вартостями й недоліками в одній і тій же особі. Це дає нам підставу вірти в авторську сумлінність. І дуже шкода, що Федір Одрач відступає від свого доброго методу в змалюванні головного героя твору Василя Грудка, прототипом якого є, здається, сам автор. Це ідеальна дієва особа "Щебетуна", яка втілює в собі єдино позитивні якості. Це ще одне підтвердження старої істини, про яку я згадував з нагоди іншого твору Ф. Одрача "В дорозі" — що про себе писати найтяжче.

Головною проблемою "Щебетуна" є проблема, яку автор відчуває найдошкульніше — проблема прикрого почуття інфіріорності сервілізму, в більшій масі його земляків, а звідси й злобна недовіра, ненависть до одиниць, що силою свого характеру або догідніших обставин вибилися з їх заскорузлого й доволі темного, як вони це й самі усвідомлюю-

ють, кола. Ця проблема, зрештою, прикметна не тільки Поліссю, а й іншим частинам нашої землі, вона дослівно му чить Василя Грудка, він настирливо шукає ключа до її розгадання — і хоч розгадка ця очевидна (ми говорили про неї вище), Федір Одрач навмисне не робить лобового висновку, залишаючи цю можливість читачам. Адже мистецтво художнього твору полягає не тільки в умінні сказати те, що треба, але також в умінні не сказати більше, ніж треба.

**
*

"Гіркий наш вік", — писав в одному зі своїх віршів Є. Маланюк. Цей мелянхолійний висновок мимоволі хочеться повторити по прочитанні "Щебетуна" — невеселої книжки про Полісся. Не весела ця книжка, не зважаючи на іскристий гумор, що час-до-часу просякає її рядки, особливо в селянських діялогах. Шибничний гумор, що сягає своїм корінням у гірке джерело зневіри і безрадної приреченості, позначає листи і забаганки екстравагантного мільйонера Піктуса. Дві сили тут стоять одна проти одної: зажерлива, нещадна біднота — і примхливе, зухвале багатство. Психологічну перемогу здобуває ніби багатство, але насправді і воно програє. Мільйонера Піктуса в його "далеких світах" не рятує від крайньої зневіри і фізичної смерти його багатство, і в остаточному висліді він така самісінька, хоч і цинічна марнота, як і кожен смертний. Якщо в житті є справжні вартості, то вони несхопні, як видива, як прекрасні золотокосі мавки в горобинових вінках — а прекрасні і жадані вони тому, що несхопні. Так, здається, міркує автор.

Але він — не пессиміст. В останніх розділах книжки все певніше й певніше чується його віра в нові вітри, що шумітимуть над Поліссям, в нову зміну, що прийде на місце темних, хоч і бувалих у світах Юхимців і Гарапників. На цю зміну — його надія. І розшарпані, зруйнована хата Василя Грудка, яку в кінці-кінців односельчани беруться відбудувати — багатозначний символ для майбутнього його батьківщини.

В багатьох місцях проступають у творі мотиви містики. Якщо в людському житті містика відіграє більшу, ніж ми іноді припускаємо, роль, то наскільки ж самозрозумілою є вона в книзі про таку первісну закутину нашої землі як Полісся. Шкода тільки, що мотиви ці не розроблені глиб-

ше, а лише загально намічені. Для письменника-спіхнолога, яким Ф. Одрач має всі дані бути, це цікава і вдачна ділянка.

I, нарешті, чому "Щебетун"? Автор сам відповідає на це в перших розділах книжки. Слово "щебетун" має на Поліссі те саме значення що й усюди в Україні — той, що щебече. Так з симпатією називали односельчани Василя Грудка. Та, зрештою, не в назві справа, бувають назви, що взагалі не мають відношення до теми твору. "Щебетун" — повноцінний авторів подарунок незабутнім "стежкам молодості", Поліссю, книжка, що, без сумніву, знайде читача. Цього факту не міняють навіть ті стилістично-мовні недоліки, що їх завзято (для поліського "кольориту") виборов автор від редактора. Отож бажаємо цій книжці успіху.

Б. Олександрів

Ність пророк без чести,
токмо во отечествії своем
і во дому своем.

(Матей, 13, 57)

Василь Грудок 14-літнім хлопчиком пішов з дому в світ за очі; пішов у ликових постолах, у саморобних штанятах, у саморобній чорній свитині; пішов зі свого рідного села простісінько на південь — назустріч теплу й сонцю, назустріч кращій долі. Життя, життя... невблаганне, невмолиме, тверде, як криця, гостре, як колючки з терня. І був Василь на цій дорозі, що бігла на південь, як заблуканий м'ячик на морі, якого випадкові хвилі гнали в загадкове майбутнє. А матінка залишилася вдома, залишилася в горі й крайньому убожестві.

“Хай-но я грошей зароблю, мамо, тоді приїду до тебе та будемо жити, як пан Орда, та купимо куль муки петльованої, та будемо пироги їсти. Гей, мамо, мамо...”, — підбадьорював він себе, твердо крокуючи по польовій дорозі.

А позаду, в рідному селі, що вже сковалося від Василевого зору за Ковбовицькими корчами, у трухлявій хатині ридала стара Зоя Грудок.

“Навіщо ж мені було тебе родити на світ Божий, Василечку дорогенький? Навіщо ж мені було давати тобі ці брови соболині, ці очі карі на муки й страждання тобі й мені, на посмішище людям та поганим? Скажуть: волоцюгою негідним став твій Василь, пішов

жидам воду носити, мішан обкрадати. Того не дождется! Василик мій ніколи й огірочка з чужого города не зірвав, ні бульбінки з чужого загона не викопав. А який був слухняний! Бувало босоніж, у куцих пірваних нагавичках та зимою до криниці по воду... Ой, Василечку, Василечку, не квапився ти на чуже добро, хоч і свого не суджено нам мати! Бідував ти разом з мамою та й не завидував багатіям. Інші сальце поїдали, інші ковбаску та з яєчками, а ти в мене огірки солоні, капусту кислу, бульбу нелуплену їв. Та все й казав: хай-но я підросту, мамо, хай-но я підросту... І онде, підріс та й пішов..."

Минали роки, довгі роки, і село почало забувати хлопця. Часом дехто, ніби знечев'я, згадає: — А був он який щебетун з нього! Бувало за товаром, в Ошновицьких корчах, та як засвище, як затютюкає, то й не розбереш, чи то Василь, чи соловей.

Колишні пастушки, друзі Василя з дитячих років, і від себе додавали:

— Часом, бувало, Василь вилізе на вільшину та приложить до губ долоні, та й закує, як зозуля. Отак: ку-ку, ку-ку, аж корчами гуде.

Старенький Мацій, що був першим мисливцем у селі, тисячний раз повторював:

— І поїхали ми гилярою та за Стир вутви стріляти, людкове. А там, у Конюшині та над озерцем була моя будка з чероту. Ми сковалися в тій будці, та все поглядаємо на мою крикуху на озерці, що своїм кваканням та мала до себе на любоці диких селезнів надити. А крикуху як би хтось уроком обкинув, ніби хтось та галушкою горло заткав. Мовчить та й годі. Аж тут Василь: "Ану, діду, я попробую". Та долоні прикладав до уст, та й заквакав-затуркав на увесь ліс. А я, людкове, та все на озерце поглядаю, та все свою стрельбу двостволку до правого плеча притискаю. Аж.

людкове мої милі, дивлюся, а тут селезень та з глухих вутов, та колом, колом над озерцем, та все нижче, та все ближче до крикухи. А я в будці, людкове, та пальцем за цингель і — бах! Слава Тобі, Боже, думаю, крильми навіть не затріпотів, шубовснув у воду. А мій Рябчик, ах і хитре ж було собарно, та плиг з берега і диви, вже смиче в зубах хорошуна крилатого. То було полювання, людкове! Тридцять селезнів, та все від глухих вутов, приніс я тоді додому.

А інші люди, зокрема ж жінки, зітхаючи, казали:

— Вигодувала онде якого та й пішов, та й кинув рідну матір. Така то потіха з сина.

— Таке шмаркате, а диви, не побоялося світу. Ще чого доброго до циганів пристане, чи з міськими босиками десь здружиться. От, ліпше найнявся б до Юхимця. І кусок хліба мав би, і матері помог би.

— Люди, люди, пліснява земна, чернь гріховна, — зачувши таке, розмишляв дід Кіндрат, що від людей відцурався та проживав у глуші, над Стиром. — Тільки й знають, що судять інших. А судити воно легко, стоячи подалік від чужого горя. “Не суди і судити тебе не будуть”, — так глаголив Господь. Младенцю та ще й сироті, треба поміч дати, поученням голову просвітити, праведну путь показати. “Свят, свят... — молився дід Кіндрат, — ізбави м'я від ніщоти мирської, схорони від ока людського, лукавого, успокої м'я плюснотом риб у Стиру, шелестом листя в Конюшині, журчанням метеликів-паняночків у верболозах, над водою, овій м'я теплим вітерцем з півдня. А я Тебе й так хвалити не перестану, поки мого життя.”

Час втікав, роки минали. Старий Мацій умер якраз тоді, коли цілився в перелітачу качку. Ще встиг потягнути за цингель, але рушниця зразу ж випала йому з рук. Цілком несподівано лопнуло в нього серце. У селі говорили:

— Вбивав вутви, а смерть онде його вбила. Таке-то в світі.

По трьох місяцях поклали в домовину й Зоню Грудок. Смерть навістила її в повному осамітненні, на печі. Смерть просто приспала її, залишаючи в очах безмежну загадковість, а на устах тугу задушевну. Люди знали, чие ім'я в останню хвилину промовляли ці уста. “Синок, синок...”, — кивали люди головами. Вже від довгого часу по Василеві й згадки не було в селі.

Аж одного надвечір'я в'їхала в село якась хура з паничем. Панич був у капелюсі, в дорожому костюмі, в білій, крохмаленій сорочці з шовковою краваткою. Хура просто покотилася до Грудкової садиби. А там — хатина без вікон, на комині гніздо галки, подвір'я поросло бур'янами.

— Це ж Василь Зонін, матінко рідна! — скрикнула якась молодиця. Люди обступили хуру: дивуються, не можуть надивуватися. Було колись таке сопливе, заляпане, а тепер бач який панич. “Коли б Зоня знала, що її синок та паничем у подвір'я, ще з десять років поїжда б”, — це Юста язиката. “А костюмчик, братіки, генеральський. Такого, мабуть, у Пінську не найдеш”, — це Марко Плешник, чоловік Юсти язикатої. “А валізи, аж три, великі!” — шепотом прорік староста Гарапник. “А онде й зонтик між валізами!”, — хтось майже скрикнув. “Навіщо такому мати, люди добрі?” — зітхнув хтось в натовпі. — “Це ж, єйбо, другий Орда, людкове!”

Василь повільно зліз з воза, ступив пару кроків і спинився перед хатиною. Зняв з голови капелюха, потер чоло. Вражено дивився на фронтові вікна без скла, на спорохнявілі двері, на струхлілу очеретяну стріху, на приязбу, де колись грався камінчиками на пісочку. Аж нарешті з натовпу виринув вусатий чоловік у сірій, куцій свитці.

— З Богом та благоденствіем вітаємо вас, Василію Дем'яновичу. Матінка ваша рідна та сестричка моя, упокоїлася в Бозі торік, два дні перед Трійцею пресвятою. Мир її душі, а нам спокій між живими.

Вістка ця громом влучила Василя у саме серце. Вмерла ще торік, не знаючи, де перебуває її син. А він не спромігся написати до неї навіть листа. Хотів зробити їй несподіванку. Мовляв, ось я й приїхав: дивись, матусю, який я. Злідням, мовляв, прийшов кінець. А тимчасом прийшов кінець і злідням, і його матінці. І ось, на собі він має дорогий костюм, в кишені гроші, зате в серці — тупу нудоту, безмежне, болюче розчарування. Чим можуть бути йому ці гроші, цей костюм перед неоціненим скарбом, якого втратив навіки? Василь втулив лице в долоні і вибухнув нестримним плачем.

— Не судилося небозі та дождатися свого синочка, — почувся співчутливий голос з натовпу.

— Де ж її могила? — глухо озвався Василь до дядька.

— Та на могилицях, під гаєм.

— Ведіть мене туди, дядьку, — твердо сказав Василь.

Пішли просто за село, під гай, де на піщаному пагорбку височіли дубові хрести — там лежала в землі його матінка.

— Онде її могила, Василю, сестрінку дорогенький, — з почуттям сказав дядько Гнат. Не була це властиво могила, було це тільки забуте, затоптане місце, на якому запускала корінці лобода. Василь прикляк і подумав: “Так ось як покінчилось, дорога мамо! Два метри землі розділило нас навіки. Навіть твоєї фотознятки не маю. Тільки уява моя силкується відобразити твоє обличчя з ясними, добрими очима. І тільки всього.

Йому хотілося пригадати всі риски її обличчя, її

сиве волосся, її дещо прихриплий, проте ніжний-преніжний голос. Живими малюнками, мов на екрані, промайнуло в його уяві власне дитинство. Ось рідна хата, ось пасовисько, Ошновицькі корчі, Красуля, Ряба, Лиса і Жучко, що любив ганятися за зайцями. Боже мілій, яке все це вже далеке, без вороття!

Він підвів голову. Дядька Гната вже не було на кладовищі. Василь знову поринув у роздумування. “Так ось де глибина загадковости — два метри землі! Тільки два метри землі... Вона ніби тут, під землею, але її нема. І хай знайдеться мудрець і скаже — де вона?” Від цих думок на чолі його виступив піт. Ці думки своєю таїною притолочували його до могили, чавили груди, стискали голову. “Так ось де суть справи — два метри землі!” — шепотів він з жахом у очах.

Аж раптом десь у гаю озвалася зозуля. “Ку-ку, ку-ку” — неслось над гаем, над кладовищем, неслось чимсь жалібним, нерозгаданим. Це тільки поглибило його душевні терпіння. Він саме в цю мить згадав день, коли збирав зі своєю мамою порички в Конюшині, за Стиром. Тоді теж кувала зозуля. Матінка казала:

— Це, синочку, душечки мертвих літають зозулями та ворожать живим, скільки років їм ще жити.

Знав, що це було тільки повір'я, проте ці слова його чомусь хвилювали. І кукання зозулі, що не вмовкало, його теж хвилювало. А такстати б йому маленьким метеликом? І летіти ніким непоміченим над луками, над ланами жита, сховатися десь на листочку вільхи і, — все побачити, збегнути. Може тоді розкрилася б перед ним таїна смерти його матінки? Він повільно встав на ноги. Всунув руку в кишеню, щоб витягти хустинку і витерти свої червоні від сліз очі. Але рука його натрапила на сакву з грішми. Він задумався.

— Так, так, ось це місце, ця забута могила мусить запишніти хрестом Божим, пам'ятником дорогим; на

цій могилі мусить розцвісти життя — троянда червона, як кров, як страждання, як любов гаряча-прегаряча дитини до своєї матері. Коли не суджено мені було прислужитися для живої, прислужуся хоч для мертвої!

Пізно вночі Василь вернувся до дядькової хати. До поданої вечері й не доторкнувся, в клуні, на сіні, цілу ніч не спав, думав, обмірковував, плянував. Зі світанком зірвався, збудив візника і мерщій помчав до Пінська. Вернувся щойно підвечір, вернувся з трьома хурами. На першій був старанно зложений білий хрест зі штучного мармуру, на другій хурі лискучий, як скло, білий монумент пам'ятника, на останній — дві довші та дві коротші мармуріві чорні плити. На другий день три хури із села Лемешів привезли на цвинтар червону цеглу, вапно і цемент. Того ж дня, під вечір, мулярі заходилися з кельнями на могилі Василевої матінки. Обабіч могили викопали вони глибокі рови і поклали міцний фундамент. В голові могили поклали квадратовий постument, на якому вмурували монумент з хрестом. Могилу обрамували чорними плитами, до середини наклали родючого чорнозему. У цьому чорноземі Василь власноручно посадив червону троянду, яку привіз із пінської оранжереї.

В неділю, коли отець Євтихій посв'ячував могилу, на цвинтар прибуло людей з усюда-всюдів. Таким чудовим пам'ятником ще не удостоїлося ні одне кладовище в цій околиці. А люди говорили:

— От, такого сина мати. Пам'ятник, як каплиця.

Інші ж дбавали: — Мертвим все одно — з пам'ятником, чи без пам'ятника.

А дехто просто розважав у голос: — Мертвим завжди легше зробити прислуго, як живим.

Люди набалакалися, надивувалися і розійшлися. Василь знову залишився сам на кладовищі. Він з деяким заспокоєнням дивився на пам'ятник. Так, те, що

міг — зробив. Прислужитися мертвим — теж немаловажна річ. Він голубив своїм зором золотий напис на монументі: “Тут спочиває Зоя Грудок, що чекала свого сина і не дочекалася...” Аж з гаю, з вільхової гущавини знов: “Ку-ку, ку-ку”. Василь здригнувся. Зі стриманим віддихом, з якоюсь нерозгаданою тугою, ловив цей пташиний голосок. Заплющив очі й слухав. Кукання зозулі віддалювалося, слабшало. Василь знов полинув думками в минуле, знов своєю уявою почав відтворювати рисочки лица своєї матері. Йому вчувся на віть немов би її прихріплий голос, що проривався десь із-за світів. Ні, це не був її голос, це була віща німota, що мережала в його душі дивні слова.

“Не під цим дорогим пам’ятником твоя матінка, і не ущасливив ти її ним; зозулею вона літає по гаях, по лісах, над річками та луками, а ти, сину, шукатимеш її між вітами зеленими, між квітами на лісових галявинах, в лозах за Стиром, в житах колосистих, і ти її, сину, ніде і ніколи не знайдеш.”

II

На третій чи на четвертий день після посвячення пам'ятника, дядько Гнат сказав:

— То ж маєток ти витратив, Василику. Грошей ти викинув... ех, десь три десятини доброго поля міг би купити. Молодість, значить, загарячивається...

Василь осовілими очима дивився на дядька. “І що варті гроші, коли смерть сильніша від усіх скарбів на світі? Два метри землі!...” — жахнувся він.

— Мир душі твоєї матінки, Василечку, — почала дядина, — але мертвій і так життя не повернеш. А гріш тобі потрібний, бо життя ще перед тобою:

“І ця про гроші”, — зойкнув Василь.

— А в тебе онде хатина валиться, та й товару ні штучки, — вела далі дядина. — І клуню сусіди добре розтягли на паливо, лати з загорожі повиривали, стовбчики повикопували. Серце тріскає дивитися на все це.

— Що ж, сусіди як сусіди — будуть тягнути, поки всього не розтягнуть, — глухо сказав Василь. — Нічого не вдієш. Така вже людська вдача: тягти, тягти до свого гнізда, поки врешті її не потягнуть.

— То правда, сестрінку дорогенький, — втрутівся дядько Гнат. — Злодюг треба провчити. До поліції прошені напиши, сестрінку дорогенький, хай вона прослідить тут, що і як. По ниточках, по ниточках та й до клубочків добереться.

Василь тільки байдуже махнув рукою:

— Чи ж на те я приїхав сюди, щоб з поліцією тя-

гатися, дядьку? — Він хвилину задумався, а тоді звернувся до дядини: — Я, бачите, дещо привіз для своєї мами, але ви самі ж знаєте... він зідхнув і відчинив валізу. — Це буде якраз на вашу міру, дядино. Це дорога оксамитова сукня, а це ось пальто, а це черевики. Носіть на здоров'я.

Дядина заніміла. Дядько Гнат зареготав.

— Йй, сестрінку дорогенький, значить, полотнянкою порох на вулиці змітати. Сукня така, панська сукня, на ній те саме, що сідло на телиці. Пальто ж, ех... вона не вмітиме в ньому й ходити, а черевички оці шаврові розтovче за один день, як колесо жабу на дорозі. Нохіська бо ці привикли від дитинства до ликових постолів.

— Таке то моє життя з тобою... — заплакала дядина, не зводячи, однак, зору з відчиненої валізи. — Інші жінки йдуть до церкви, як пави, а я, Господи, як та жебрачка...

— Беріть і сковайте це до скрині, дядино, — широко сказав Василь.

Дядина непевно, немов би не довіряючи, перебрала від Василя дарунок і тримаючи руками увіпхала все до скрині, що стояла в куті світлиці.

— А тепер у мене до вас прохання, — раптом звернувся Василь до дядька. — Я хотів би затриматися у вас аж три місяці, дядьку. Сьогодні якраз п'ятнадцятого травня. 15-го серпня я попрощаюся з вами. Згода?

— Та про що тут і говорити, соколику наш, Василику любий, — ніжно залебедила дядина. — Такі ж подарунки, Господи, це ж маєток. І щастя онде яке тебе зустріло в цьому світі, Василику. А ми онде будуємо і світа Божого не бачимо.

Василь скривився. Дядина хитро підхопила:

— Що ж, бідувала, царство їй небесне. Померла, така воля Божа. Всі ми помремо, Василику. Під пам'ят-

ником онде таким їй буде й легше лежати. Господи, на сонці блищить, як хрест Божий на церкві. Скільки ж грошей треба було за нього викинути, Боже миць!

— Двері моєї хати завжди будуть широко відчинені для мого сестрінка дорогоого, — урочисто заявив дядько Гнат. Він повернувся до відчиненого вікна і крикнув: — Ліда, Клавдя, Марина, Оля, Іван, Степан, Омелько! А де Андрій, де Семен? Га, ось і вони. Ану в хату, шибеники! З паничком, Василиком привітайтесь. Годі вам мишенятами по норах сидіти і соромитись свого братіка Василя.

Надворі зашуміло, защебетало, загуло, ніби рій джмелів. В сінях задудоніли босі ноги, і в хату вкотилася громадкою замурзані, обдерті, півголі діти. Дядько Гнат підняв угору руку. Діти відразу ж уставилися в два ряди, при чому дівчатка спереду, хлопчики зайняли місце за дівчатками.

— Що ви на це, сестрінку дорогенький, ех?! Потомством он яким удостоївся і це, здається, ще не кінець.

Дядина ніяково, дещо пристиджено, крутила головою. Дядько Гнат говорив:

— А вона в мене порядок знає: перші, значить, дівчата, а потім хлопці. Це значить, що ніби баби в майбутньому мають панувати над нашим братом.

— А ти, Гнате, прикусив би собі язик! — зітхнула дядина.

— А тепер скажи мені, сестрінку дорогенький, чи з цієї дрібної голоти будуть люди? Чи згадають вони колись батьків добрым словом, що тепер хребти надривають, аби заткнути хлібом голодні ротики? Ця он, старша, значить, Ліда, помагає вже матері і немилосердно б'є посуд. Ця друга, значить, Клавдя, піклується отим найменшим, значить Омельком. А решта хлопців, значить, шибеники, ех...

— Ох, Гнате, прикусив би ти язика! — простогнала дядина.

— Га, легше оплакувати мертвих, як виховати цю голоту. Ти, значить, сестрінку дорогенький, був один у матері, а в мене аж девятеро. Значить, згину з ними від злиднів.

Василь похилив голову. Так, дядько Гнат з тих, що вміє користати з нагоди. І акторська здібність у ньому непересічна. Хоч задуми його для Василя очевидні, але в словах трагічна ширість. Так, дядько Гнат обдарований добрим нюхом і чуттям. Василь підвів голову: перед ним два ряди мілих, замурзаних, засопливлених дитячих облич. Тільки старанно їх вимити і цілувати кожне зокрема.

— Так, так, нічого собі громадка, — погодився Василь. Прийшло оце на Божий світ мимо своєї волі і домагається їсти. Домагається не розумом, не свідомістю, домагається шлунком і верещить: — Ма-а-а-мо, та-а-ату, їсттии!.. А тато, не маючи цього “їсти”, робить зворушливу сцену перед своїм сестрінком. І що ж йому, Василеві, робити? Невже свої заощадження, призначенні матері, має дати для цих замурзаних, глупеньких сотворінь? Невже це його остаточна мета, невже це вихід з усього того, що було його — вірую? Жив, працював, заощаджував, надіявся здійснити щось незвичайне, щоб потім опинитися перед фактом смерті своєї матері? Невже зasadнича ціль має бути тільки мильною банькою, а побічні, цілком випадкові обставини, ці ось дві шеренги дитячих ротиків, мають зробити переворот у його серці та спустошити його матеріально?

— Скажіть, хай вони йдуть на двір бавитись, дядьку, — сухо сказав Василь.

— Як то так, сестрінку дорогенький? — Здивувався дядько Гнат. — Вони ж ще тобі хочуть заспівати.

Вони, значить, у мене дисципліну знають і співають на різні голоси. Ану, мої ви карапузики! — махнув рукою дядько. Хата відразу ж наповнилася дивовижним дитячим скавулінням, сповненим дисонансів та зворушливо безпорадних пискливих тонів. Старша, Ліда, під зорі витягала: “А у городі гарбуз, гарбу-бу-буз!...” Коли вона все вгору, все вище витягала це “буз”, дві молодші її сестрички верещали: “А у городі-ді-ді...” Хлопчики ж просто гули, ніби джмелі, своє “у-у-у”, в той час, коли найменший, найсопливіший, найзамурзаний Омелько, надувши свої розкішні губи, не зважаючи на своїх сестричок та братиків, просто витворяв ротом і носом своє “бум-бум-бум”. О, це була неабияка сцена. Василь вхопився за живіт і, забувши про своє горе, заллявся нестримним регстом. Сльози зворушення виступили йому в очах, і він відчув себе цілком переможеним цією безпорадною дитячою громадкою.

На шостий день після цієї сцени, в неділю, коли в ранніх годинах задзвонили на утреню, вірні в церкві побачили незвичайне видовище. Під самим іконостасом, напроти ікони Миколая-чудотворця, із задертою головою гордовито стояв дядько Гнат зі своєю жінкою та потомством. Голова його була намощена конопляною олією, вуса його стирчали як у колишнього царського губернатора. Побіч нього скромно стояла дядина, обліплена своїми дітьми. Вона квітла червонукою оксамитовою сукнею, голова ж її красувалася шовковою хусткою з великими квітами. А її діти — це справжні паничі й паняночки. Ліда, Клавдя, Марина, Олюня мали на собі різnobарвні суконки, на ногах черевички з білими шкарпетками, у волоссі сині та жовті стрічечки. Хлопчики були у смугастих штанятах, в сірих сорочечках, у масивних, новеньких черевичках. Всі були підстрижені, вимиті. Дядина паленіла щастям. Вона, що раніш любила класти перед іконою замашистого хреста

на грудях, що під час кожної Богослужби вибивала дванадцять поклонів, тепер і не думала схилитись, а хрести були радше невиразними жестами під підборіддям. Вона безупину косилася в бік завидливих облич своїх односельчанок, що стояли побіч неї, а очима немов би говорила: "От і бачите, овечки немудрі, яка я!" А дядько Гнат, відчуваючи на собі зависні людські очі, ще вище підносив голову, ще дужче їжачив свої вуса. "Чи бачите, які мої діти? Значить, не мужицькі, панські діти, ех... Куди вашим голодранцям до них!"

Богослужба отцеві Євтихієві цілком не вдалася цієї пам'ятної неділі, і він змушений був її скоротити. Вірним було не до молитви. Крилошани постійно фальшивали літургічні мелодії, безупину поглядаючи під іконостас. Навіть сам дяк не-эміг утримати себе в побожному достоїнстві. На наві чутні були навіть злосливі шепотіння. "Це він, Василь понакуплював!" "Ах, Матінко Почаївська, так зодягнув цих байстрят!" "Онде який син, мати з голоду вмерла, а він чужих дітей зодягає!" "Ще й пам'ятника з хрестом поставив, люди добрі!" "Грошей десь накрав, пранцюк поганий!"

Коли крилошани разом з дяком жахливо попсували "Достойно есть...", у отця Євтихія затремтіли від хвилювання руки. Він згодом вийшов з царських воріт і зробив рукою у повітрі хреста. Голова його була повна навчальних думок. Він ось-ось буде громити заздрість гріховну, самолюбство нікчемне, злобу в людському серці, призирство до близнього свого, підкріпить це притчою про Самаритянина... Але, на своє диво, отець Євтихій помічає, що перед ним стоять тільки п'ять чи шість стареньких бабунь, праворуч, під іконою Юрія Переможця закляк у молитовній ревності дід Кіндрат, що прибув зі Стира на Богослужбу. Всі вірні, натомість, стояли групками на цвінтарі, під церквою, і з запалом говорили про все, що щойно бачили.

— Так, людкове, по ділам, нечестивий прибув у село!”, — голосно прорік багатій Юхимець.

— Та ж Орда своїх паничів так не зодягає, як він тих, о, Господи!... — вирвалося в Юсти язикатої.

— Мужицький син, та щоб так збагатів, це подозрітельно, людкове, — забрав голос староста Гарапник.

— Всі ж ми знаємо, що він товар пас он там, на Ошнові, на Ширмінках, за Круглицею, — показував костурчиком в усі боки світу староста.

— А я йду з Ковбів, напростець, через Ошново, від своєї дочки, людоњки милі, — шепелила якась беззуба бабуня, — йду, поспішаю, щоб не спізнатися на утреню, людоњки — вона пересапнула, — йду стежкою та через корчі, аж дивлюся, Господи, якийсь панисько та все розглядається по корчах, то туди, то сюди заглядає та все мугикає, як безумний. Я й задубіла, і кроку не можу зробити. А він: “Добрий ранок, бабуню”, а я: “Доброго здоров’ячка” та й хочу втікати, та й біжу, а він і не гониться за мною. — Вона перехрестилася. — А потім і пригадала, що це, мабуть, Василь Зонін. Розум, неборак, згубив десь там у світі і дурнем приїхав у село, і бач, у святу годину та по корчах блукає.

А Василь справді цього ранку блукав по Ошновицьких корчах. Шукав стежок свого дитинства. Колись він пас тут худобу, колись він тут, на купинах вишукував качачі гнізда з зеленкуватими яйцями. Він до дрібниць пригадував усі стежки, що перетинали ці корчі, усі глухі, болотяні западини та трясовиння. Проте, ці стежки тепер були не такі, як давніше: були немов би ширші, більш утоптані; болотані западини, що залишилися в його уяві, тепер були сухими, нецікавими місцями. Не чути було в них лопотіння качачих крил, між кучерявими купинами не було вже води, як

колись, де хлюпоталися дикі каченята та свистелички. Ні, це вже не були стежки і доріжки його дитинства! Ці справжні стежки і доріжки, ці кущі і западини, залишилися в усій повноті лише в його уяві. Розглядаючись по кущах, пригадуючи собі ту чи ту галевину, відшукував її і не находячи тотожності з тією, що була в його уяві, збайдужло виходив на край поля. Вільною ходою прямував до села. Віддалік, в золоті сонця, бовваніли очеретяні стріхи його рідного села. Праворуч, на самому його краєчку, самотньо стояла хата, де він родився і з якої пішов у світ шукати країці долі. Трохи лівіше, за вигоном, полискувала бляхою копула церковці, побіч якої п'явся вгору стрілистий осокір. "Так, усе ніби таке, як було, і одночасно все змінилося", — думав він. Аж ось і Ошновицький брід. Брід позначався смugoю сипкого піску, води в ньому не було. Василь зупинився. Ще один фрагмент з його дитинства віджив у пам'яті. Він пригадав, що колись тут вода не висихала упродовж цілого літа; пригадав і те, як колись він сіткою ловив тут щупаки і карасів. Навіть серед літа вода сягала йому тут до піхов. А тепер ось яка зміна! Якась туга за минулим зчавила йому груди. Все змінилося, все пішло шкеберть, тільки він довгими роками леліяв у своєму серці непорушність усього того, з чим провів роки свого дитинства.

Коли Василь минув Ошновицький брід, помітив він на вигоні, край села, строкату дитячу громадку. Це було потомство дядька Гната. Воно сливе помітило Василя ще раніш, бо, ніби стадо куріпок, навипередки гналося йому назустріч. Позаду, плутаючись куцими ноженятами, відставав Омелько. Він голосно плакав і простягав перед себе руки. Обліплений дівчатками і хлопчиками, Василь підійшов до Омелька і взяв його на руки. Хлопчик відразу ж перестав плакати.

— А він усе співає бум-бум, — защебетала Олюня.

— А люди вас пранцюком називають, — крізь плач сказала Марина.

— Завіщо ж це так? — поцікавився Василь, суплячись.

— Кажуть, що через вас тітка Зоня вмерли, — відповіла Ліда.

“Холодком, холодком віє з рідного села”, — з огорченням подумав Василь.

Вони всі, цілою громадою, подалися на дядькове подвір’я.

III

У дядьковій хаті Василь почував себе добре тільки два тижні. Потім настутили прикрай зміни. Василь відразу ж відгадав причину цих змін. Він був ще занадто молодим, щоб збегнути хиткість людського серця. Своїми щедрими подарунками він хотів викликати в дядька й дядини зичливість до себе на необмежений час.. Він навіть заплатив їм наперед 300 золотих за свою тримісячну гостину. Тримаючи в руці гроші, дядько Гнат просльозився. Дядина вхопилася руками за груди і лебедила.

— А я тебе, Василичку, та яєчками, та курами, та медком годуватиму. Ах, Господи, це ж благодать небесна!

— А в церкві, сестрінку дорогенький, тіятр зчинився. Заздрісні очі та стрілами в мене, та в мою “оксамитову бабу” (дядина так і залишилася “оксамитовою бабою”), та в моїх карапузиків. Знайте, думаю собі, вошивці, який я, діти мої, ех... панські діти, сестрінок мій дорогенький, другий Орда, генералам рівний!

Але таке захоплення недовго тривало. Якось швидко призабувалися Василеві щедрі подарунки. Обіцянних курок Василь не бачив, меду й не нюхав. Натомість за триста золотівок дядько Гнат купив собі нівку на Княжому. Дядина перетворилася просто у воркітливу бабу; постійно була з чогось незадоволена, без потреби била дітей і до нудот нарікала на нестатки. Аж одного разу вона просто й сказала:

— А ти, Василю, поміг би дядькові картоплю підсипати на Ширминках. Час гарячий, небоже, вже й косвиця не за горами.

Василь насторожився.

— Хочете, щоб я поміг підсипати, дядино?

— Еге ж, підсипати, небоже. Бо і як же воно, щоб у такий гарячий час та нічого не робити? І хліб ніхто ж дармо не може їсти. Еге ж, Василечку. І нічого ти не найдеш на тих своїх стежках дитинства. Вже й люди сміються, бо кажуть: а то той Василь, як безумний,ходить по корчах та пасовиськах.

Василь не відповів на це. Він тільки хотів поглянути дядині в очі, але та ухилилася від його зору і, тріснувши дверима, поспішно вийшла з хати на двір. Василь у задумі закурив цигарку і довго вдивлявся крізь вікно на вигін. “Так, і тут холодок”, — подумав він; вийшов з хати і вільною ходою подався на приходство.

Отця Євтихія застав він у кабінеті. Той сидів за столом і вдивлявся в китицю бузка, яку щойно приніс з городу Пилип, його вірний слуга.

— Нарешті, молодий до старого, так і годиться, — простягнув отець Євтихій руку до Василя. — Я он дивлюся на ці пахучі квіти і так собі роздумую. Такі ось дрібненькі пелюстки і стільки виділяють запаху! Благодать Божа та й годі.

— У вас тут багато бузка, отче, і коло церкви, і на приходстві.

— Багато, багато... Колись прихожани посадили і тепер он як пишніє блакитним цвітом. Благодать Божа та й годі. Дивиця отак і жити хочеться. — Він раптом повернув до Василя голову. — І вигляд ваш, Василію Дем'яновичу, нівроку, так би сказати, солідний. Світ вам, бачу, не був мачухою.

— Світ як світ, отче, а от люди в рідному селі чо-

мусь не хочу чи мене впізнати. Якесь непорозуміння, чи може й щось інше, не знаю.

Отець Євтихій задумався.

— Цілком закономірне явище. Людина завжди реагує по лихому, коли бачить ближнього свого в достатках. Хто зна, може тут щось і підсвідоме; може це зудар минулого із силою, що гряде. До речі, цікаво було б знати — з чим ви прийшли в своє рідне село?

— З добрими намірами, отче, — щиро сказав Василь.

— Той, хто приходить з будьякими намірами, завжди мусить зараховувати їх до добрих. В іншому випадку вся його місія не вдалася б.

Василь з увагою поглянув на отця Євтихія.

— Я не маю в собі ні здібності, ні тим більше покликання до місійних справ, отче. Так, це якесь непорозуміння, та й годі, — з жалем докинув він.

Отець Євтихій знов задумався.

— Нове гряде, гряде з півдня, просовується в наші болота, в душі молоді. Стари відсахуються від цього нового, але молодь? О-о, молодь, молодь! А ті найменші? Побачите, за рік, за два, вони будуть ваші. Вони тепер, правда, з намови батьків може й ненавидять вас, але потім вони підуть за вами. Так, чую це, моя інтуїція мені це підповідає.

Василь похитав головою.

— Отче, рішуче заявляю — це непорозуміння. Я тільки прибув до своєї матері... — він схилив голову, — і до болю хотілося теж побачити своє рідне село, околиці села, де я виховався. І більш нічого. Прийшов я сюди з щирим серцем, а зустрів ненависть.

Отець Євтихій заперечливо похитав головою.

— Не так, не так. Ви переродилися на цьому південні, і навіть не можете бачити себе у правдивому свіtlі. Ви

цього не бачите, зате бачать це інші. Старші, зрозуміло, заздрять і ненавидять вас, а молодші напевно захочуть піти вашими слідами. Зудар нового зі старим, наперед бачу це. — Він зітхнув і докинув: — Чує мое серце, що в селі буде заколот.

— То що ж, невже мені втікати з села, отче?

— Навіщо вам втікати з села? Що має статись, станеться навіть тоді, коли й вас не буде. В усьому закономірність, а над закономірністю сам Бог. Що має статися, станеться, бо така Його воля.

— Ви щойно казали про заколот, отче, — вів Василь. — Справді, чому це дійсність нівечить добре наміри, отче? Я ніколи не міг навіть припустити, щоб я міг собою викликати таку прикру атмосферу в селі. Повірте, навіть мій дядько з дядиною проти мене. Нісенітниця, та й годі.

— Все це від заздрості. Людина повсякчас розминається зі своїм призначенням. Їй призначено коротенький етап життя, а вона не хоче з цим погодитися і все смиче до свого гніздечка, робить пляни на довшу дистанцію часу, ніж їй суджено жити. Коли задуматися нам цим, то все це має присмак абсурду. — Він підвівся, понюхав квіти бузка і лагідно спітав: — То,кажете, дядько з дядиною теж проти вас?

— Нестерпно там жити. Хотів би навіть змінити помешкання, отче, — притишено сказав Василь.

— А ви, може, граєте в шахи? — зневід'яз запитав отець Євтихій.

Василь здивовано: — Граю, граю, отче.

— Гм... гаразд, у мене є для вас кімната. Он там, праворуч від кухні. — Потім він стукнув кістками пальців об стіл: — Пилипе, гей Пилипе!

— Що вам треба, батюшко? — грубо відповів Пилип з-за дверей.

— Коли кличу тебе, то йди! — сердито підвищив голос отець Євтихій.

— Що ви хочете, батюшко? — незугарно ввалився до кабінету вірний слуга.

— Уже тисячу разів тобі повторював: не батюшка, а отець, як хочеш — пан отець. Чуєш — не батюшка, а отець! Второпав?

— А ніби чому не батюшка? — здивовано роззявив рота Пилип. — А онде, в Лопатині, настоятеля Петухова всі називають батюшкою і він не злобиться. Коли брешу, хай мене трястя потрясе.

— Ах, тупиця з тебе, Пилипе, — досадливо розвів руки отець Євтихій. — Що тобі скажеш, відразу ж забуваєш. Ти он іди до Гната Семенового і принеси валізи цього панича.

— До якого Гната, батюшко? У наших Ковбах повно Гнатів.

— Та до Семенового Гната йди, кажу тобі! Ковби тут ні при чому. Второпав?

— Та ніби второпав і не второпав, батюшко. Один Гнат онде живе під Круглицею, другий Гнат, що його дразнять петелькою, живе по сусідстві з Гершком, що то шкурами торгує. Га, може неправду кажу?

— Іди до Семенового Гната, Пилипе! — скрикнув отець Євтихій. — Його хата он там, край вигону. Второпав?

— Га, тепер розумію! — аж підстрибнув вірний слуга. — Га, то ви про того Гната, що його прозивають пелюшкою, що то дев'ятьма дітьми обзавівся. Га, то це в нього валізки цього панича!

Пилип тупнув своїми вже розтріпаними постолами і швидко вибіг надвір.

— Ось такого я слугу маю, — ставлячи на стіл касетку з шахами, сказав отець Євтихій. — Бог не обдавував його ні пам'яттю, ні розумом. Зате вірність до

мене подивугідна. Іноді й турбот з ним маю по вуха. Торік один розбишака щось там поганого сказав про мене, а він, уявляєте собі, вхопив того за горло і мало не задавив. Ледве люди відірвали. Сили ж у нього, що у молодого коня.

Розклали шахівницю, повставляли фігури.

— А ви, Василю Дем'яновичу, старого з флангів притискаєте, — озвався згодом отець Євтихій. — Офіцерчика, так би сказати, хочете мені взяти, на вежу мітите. Ех, юначе, а я вас, отак, з центру! Хоч і старий я, а коником плигну. Ну, що тепер?

— Пропала моя дамка! — зітхнув Василь. — Шах і гарде. Нічого собі, отче.

— Таке завжди буває з молодими, — повчально сказав отець Євтихій, — рвонеться вперед і попаде в матню. А про тили й забуває. А старий завжди пам'ятає про тили. Незаступима гра, ці шахи.

Василь поклав короля на шахівницю, чим засвідчив свій програш.

— Чудова гра, — прорік і Василь. — А ось я маю ще одну слабість, отче — ловити рибу вудками. Думаю колись вибратися на Стир.

— Це добра думка, — погодився отець Євтихій. — А як підете туди, поздоровте діда Кіндрата. Не забуває старий... Свіжою рибкою інколи підкріплює, Бог би продовжив йому життя. Якось прислав таку велику щуку, що я з Пилипом мали аж три обіди. Ну, що ж, ще один разок?

Аж раптом з гуркотом увалився до кабінету Пилип. Вигляд його був несамовитий. Руки мав розчепірені, голову мокру, у волоссі заплуталися крихітки якоїсь не то картоплі, не то круп, по свитці, на грудях, стікала якась засалена рідина.

— Це вона, з дозволу, сука, Гнатиха, на порозі, відро помий — шусь мені на голову, — злобно скар-

жився Пилип. — А я отак, батюшко, на поріг, та й кажу: Мені батюшка звелів валізи панича взяти. А вона з коцюбою до емне: Валіз тобі захотілося? А я: Батюшка казали, і я без валіз не піду. А вона: Дулю під ніс дістанеш! А я: Дулю заховай собі, а валізи візьму! А вона: Геть мені з хати! А я: Коли мене батюшка прислали, вогнем мене не виженеш з хати без валіз. А вона: А я тобі коцюбою голову розіб'ю! І замахнулася. А я з бабою рук не хотів марати та в сіни поступився. А вона, з дозволу, сука пресобача, та щусь відро помий мені на голову. Я тоді надвір вийшов і зміркував собі, що вікно вивалю і валізи таки дістану в свої руки. Аж тут байструки, та від повітки в мене камінням. Як градом, та мені в плечі, та в голову. Онде синяк над потилицею, онде над вухом, — Пилип сторчма тикав вказівним пальцем у потурбовані місця своєї голови.

Отець Євтихій непорушно застиг на місці і тільки крутив головою. Такого дива ще не було в його житті.

— Ну і щож тепер будемо робити, Пилипе?

— Га, вами сказано, ніби приштемпльовано. Ради нема. Валізи онде цього панича треба якось видерти від цієї лихої баби. От якби панич мені підсобив, я перший пішов би з ціпком на цю відьму, — сказав він, довірливо поглядаючи на Василя.

— Ні, ні, так не буде, Пилипе. Йди вже до хліва гній викидати. Ну, бачите, яка саламаха? — звернувся він до Василя, коли Пилип був уже надворі. — І дядину ж маєте, Василю Дем'яновичу!

— Я не думав, що аж до такого дійде, — зітхнув Василь. — Як стемніє, треба буде самому йти по валізи. Може буде сумирніша, коли прийде з поля дядько.

Вони знов сіли за шахи. Гра велася в повній тиші і була напружена. Василь одержав ще кілька ма-

тів, але потім дісталося й отцеві Євтихієві. Вони й не зглянулися, як за вікнами посіріло.

— Нема ради, треба мені йти, — сказав Василь.

— Як вернуся, ще заграємо, отче.

Він відразу ж подався в сінці, до вхідних дверей. Але тут насторожив його якийсь рух за терасою. Він відчинив двері і зупинився. За терасою стояло в двох шеренгах дядькове потомство. Перед першою шереною, на траві, лежали Василеві валізи. Вгледівши Василя, потомство в один голос крикнуло:

— Наш Василик добрий! Наш Василик добрий!

“Так, дядько Гнат вже щось нове придумав”, — посміхнувся про себе Василь. Він угадів на самому кінці найменшого, Омелька, і якийсь жаль стиснув йому груди. Омелько був босий, у коротеньких саморобних штанятах. Василь зійшов з тераси і взяв його на руки. Омелько притулився до нього і незугарно бурмотів: “Нась Васіїк доблий, нась Васіїк доблий!”

— А тато маму били, били, — шепнула Ліда. — Отак, лозиною, та по плечах, та по плечах.

Ледве вона це сказала, як від хліва виринула якась тінь. Це був Пилип з довгою ломакою.

— Га, впіймались! — ревнув він. — Га, тепер ми з вами поговоримо, мурзи собачі, тепер я вас та ломакою прочешу. Га, я вам!... — замахнувся він ломакою, та в цюж мить припинив його різкий голос з тераси.

— Пилипе, гей Пилипе, а ти що хочеш робити, га?

— Вони мене камінням обкідали, ось сюди, онде сюди вцілили, мурзи собачі, — знов тикав вказівним пальцем Пилип у поцілені камінцями місця своєї голови. — Я їх провчу, як на старших накидатися.

— Пилипе, не руш! Ах ти негіднику! — крикнув удруге голос з тераси.

Пилип опустив ломаку. Василь вивів дітей на вуличку. Омелькові, найменшому, дав навіть срібну мо-

нету. Діти з місця пустилися бігти вздовж приходського паркану в напрямі своєї садиби. Василь з похиленою головою вертався на терасу. Там на нього чекав отець Євтихій.

— Серцем чую, що нове приходить уже з півдня, Василю Дем'яновичу. Буде в селі заколот, буде. Молоде зі старим стане до бою, Василю Дем'яновичу.

Отець Євтихій повернув голову до церкви, що була тут же, за приходством, і почав шепотом проказувати молитву.

IV

Василь сидів коло відчиненого вікна і поглядав на город. З городу віяло п'янким ароматом бузка. За городом, у сажавці, що була серед села, кричали жаби. Над селом, ген у синій блакиті, мерехтіли зірки, віщуючи надходячу нічну тишу. Правда, ще не пора на сон природі; ще будуть деякий час кричати жаби, ще може на осокорі, побіч церкви, озветься соловій, а потім настане німотна тиша; тільки зірки будуть мерехтіти аж до самого ранку. Василь силкувався цього вечора ні про що не думати; його бажанням було серцем і душою сприймати чарі весняної поліської ночі. Отак дивитися крізь відчинене вікно в город і поринути в солодку дрімоту. Та реальний хід випадків, чим так багате було його рідне село, повсякчас втискався в його свідомість, хвилював йому нерви, тривожив душу. Хоч як силкувався він втекти від буденної суєти — рефлексії минулого дня не давали йому спокою. Ось, стоять перед ним, немов стовп, дядько Гнат, стоять у Василевій уяві, і ніякими внутрішніми силами не зможе він відігнати його від себе. Прихрипливий його голос, з відтінками трагізму, без змін бубонить ще й досі у Василевих вухах. Сливе ще вчора вранці рознюхав він, що отець Євтихій має вибратись на кілька днів до сусіднього села, на "святок"; він старанно слідкував за цим виїздом, і коли хура з отцем Євтихієм була ледве за селом, він уже поважно крокував на приходство, до свого сестрінка.

— Василику дорогенький, сестрінку любий, ех... — почав він, розкидаючи руки в обидва боки, — щоб ото та свого дядька відцуратись? Я її вже провчив, я вже їй засолив, ех... попам'ятає мене сука. Вже їй більше не здумається язиком тріпати. Вона тепер коло тебе, Василику дорогенький, буде на пальчиках ходити, вона, як захочеш, на твоє веління буде піред тобою вприсядки танцювати!

— Аж танцювати? — посміхнувся Василь. — Ні, дядьку, нічого з того не буде. Мені на приходстві цілком добре. Я маю тут спокій, ніхто не втручається в мої особисті справи. Так, дядьку, я не вернуся до вас! Дядина не буде мати потреби танцювати переді мною вприсядки. — Він знов посміхнувся.

Дядько Гнат скривився. Рішуча відповідь сестрінка збентежила його. Га, не в тім'я битий, знає що і як. Баба може бути добра день, два, а потім знов залепече своє. Дядько Гнат почухався в потилицю. Йому було навіть ніяково залишатися тут довше. Він навіть намірявся вийти з кімнати, навіть і руку простягнув до клямки, але потім знов наблизився до Василя. Стояв перед ним з хвилину і, нарешті, витяг з-під полі пляшку горілки і почав тремтячим тоном:

— А я онде, сестрінку, до тебе зі щирого серця... Ех, не відмов, Василику! Вип'ємо — і гнів пройде, і потиснемо собі руки на мир та согласіє.

— Нічого з цього не вийде, дядьку! — суворо сказав Василь. — Горілки я не п'ю. Ворогами ми не залишимося. Бувайте здорові!

І дядько Гнат пішов з нічим додому. “Га, розбагатів, кирпу дере. Ех, наварила ж каші жона моя препогана!” — злобився він, прямуючи на своє подвір'я.

“О, дядько, дядько...”, — розважав Василь, більше, мабуть, злоблячись на свою нетактовність, як на самого дядька Гната. “Ах хитрун, хитрун... Мовляв, “сестрі-

нок дорогенький” відцурався, а він же хоче купити ще одну нивку на Княжому. І, мовляв, усьому винна дядина. Але, але... навіщо було мені казати “бувайте здорові?” Це те саме, що випросити з хати.” Василь задумався. Аж раптом десь на осокорі, побіч церкви, проправився спів солов’я. Василь вихилив з вікна голову. “Так, сливе там улюблене його місце. Ах, і співає ж, співає...” Василь стримав у грудях відих і слухав. Соловей заливався переливами свого співу. Василь заплющив очі. Так, — минуле. Подих з дитячих років. Чи ж не так співали колись, колись солов’ї, там, у Вішновицьких корчах, де він пас худобу? Зі сходом сонця, маленький хлопчик, у ликових постолах, у сивій свитині, з довгою пugoю в руці, жене через вигін худобу і потім наганяє її в Ошновицький брід. А там, за бродом, праворуч — Вішновицькі корчі. Там царство для солов’їв. Василь в задумі приклав долоні до уст. Чи потрапить? Чи не знівечило місто його природніх здібностей? Злегка надув губи. Один коротенький ритм, другий, третій... Забреніли чутливі, переливні трелі. Ні, він ще є тим, ким був колись! Він без труднощів відтворював різні нюанси солов’їної пісні, він хотів з усією точністю проспівати аж “дванадцять голосів”, але коли він дійшов до десятого звороту, раптом почув фальшиву ноту. Він на мить замовк, дивуючись, чому це йому так вийшло. Він нашорошив вуха, поглядаючи в бік осокора. Чи ще співає там його маленький суперник? Ні, маленький суперник уже не співав! Тільки мовчазно височів осокір, немов би перешіптувався своїм чубком з позолоченим хрестом на шпилю дзвіниці.

“Минулося!”, — простогнав Василь. Колись у його щебеті солов’ї не впізнавали людину. “Минулося!” — прорік він ще раз уголос.

За подвір’ям приходства, під “попівською клунею”, гомоніли ще люди. Гомін цей знов навіяв йому спогад

про вчорашній вечір. Туди він вперше, після свого прибуття, вибрався до людей на гутірку. Він надіявся почути від колишніх своїх друзів пару цирих слів. Може хтось назве його, як колись, "Щебетуном Зоніним?" Та де там! Серця людські задубили, уста іхні не спроможні пророкти зичливе слово. Люди бочилися від Василя, як від чужої, небажаної людини. Ніхто до нього навіть не обізвався, не спітав, як йому жилося на тому півдні. Навіть дівчата трималися від нього осторонь. Це, до речі, була для нього прикра несподіванка. Він згадав Львів, де прожив дев'ять років, де здобув освіту й гроші. Згадав шкільних подруг. Всі вони називали його "поліщуком", часто навіть наголошували: "наш поліщук". Неодна з них задивлялася на чорнобривого хлопця, якого вбога поліська земля обдарувала всім тим, що потрібне для цікавого мужчина. Одна, Оксанка, "зірка Карпат", як її Василь любив називати, навіть хотіла їхати з ним на Полісся. Як добре, що вона не приїхала! А ці ось, дівчатиська, від корів та кросен, нехтують нам! "Холодок, холодок..." — подумав він. Отець Євтихій чекає на заколот у селі. А хай прийде й заколот! А хай усі гризуться, божеволіють, але хай буде якийсь путній наслідок.

Саме зійшов серп місяця; бліде сяйво його пробивалося крізь галузки бузка. Місяць якраз підіймався вгору за кладовищем. Василь зітхнув. "Таїна, таїна... Ось тут, аромат бузка, життя, радість — там два метри землі!" Василь провів рукою по своєму чолі. Воно було мокре від поту.

Аж на терасі хтось голосно почав говорити. Василь тихцем відчинив двері до кухні. Кухонні двері, що вели на терасу, теж були відчинені. У вечірній темноті говорило їх двоє.

— Я, Пилипе, по діlam, до самого батюшки.

— Батюшка поїхав до Вівич на святок.

— Коли він вернеться, Пилипе?

— Іди його спитай. До Вівич недалеко. У тебе коні добрі. Можеш поїхати.

— О-ох, он який ти, Пилипе!

— Га, може мене не Пилипом звуть?

— Та Пилипом, Пилипом. Тільки ж, знаєш, я ще маю діло до цього, он, Василя, чи як його...

— У нас ніякого Василя нема. Га, може скажеш — брешу?

— А той, он, що по-панськи зодягнений...

— Га, розумію. Це тобі, Юхимчику, не Василь, це панич. Сам батюшка його так назвав.

— Ну, хай буде й панич, Пилипе. Я до нього маю діло.

— Не пущу! — грізно ревнув Пилип. — Не пхайся, а то з ганка зіпхну. Ти мені тут, теє, не брикай! Панича не буду турбувати задля таких, як ти. Га, може неправду кажу?

— Та хай тебе лихо, з таким твоїм паничем, — крикнув розлоблено Юхиець. — Та ж він он там, за вигоном, родився.

— Христос родився в яслах, а був Богом. Сам батюшка це казав. Розумієш? І коли батюшка сказав, що це панич, так це й панич. А ти мені не теревенькай дурниць. Га, ти знов лізеш? Вон! Бо єйбо, ціпком потягну!

— Пилипе! — гукнув зі своєї кімнати Василь. — Впусти його.

— Га, коли панич каже — впушу, — нерадо погодився Пилип.

У світлі лямпи, на порозі Василевої кімнати, зарисувалася присадкувата постать у чорній свитці та юхтових чоботях.

— Здорові були, господарю! З чим приходите? — перший озвався Василь.

— А так ішов я повз приходство і здумалось мені вас відвідати, — уривчасто почав Юхимець, уникаючи Василевого зору. — Гостем он яким прибули ви в село, Василю. Легким хлібом, по діlam, Бог щедро вас обдарува. А пам'ятник, о-ох, це не жарт... Я хоч і не з тих бідних, а ей-бо, на таке сил не хватило б. А мати ваша, по діlam, вмерла, прости їй Господи всяке прогрішеніє. Жила, жила і вмерла. — Юхимець хитро покосився на Василя. Той ображено скривився.

— “Прогрішеніє”, кажете? — зупинився він напроти Юхимця. — Чи ж нам, людям, судити тих, що упокоїлись?

— Я не про те, Василю, я мав на думці одне, а наверзлося інше. Авже ж, не нам судити покійників. Царство їм небесне. Я, по діlam, Василію, боржок маю на думці. Правда, як на вашу кишеню, мізерний боржок, а все ж, треба вам його позбутися.

Василь здивовано поглянув на Юхимця, але той і цього разу уникнув його погляду.

— Що ж це за “боржок”, господарю?

Юхимець зрівноважено почав перераховувати.

— Матері вашій я позичив пуд бульби, тої найліпшої, “білослоночки”, що в животі не бурчить, потім дав два пуди жита, горнець пшона, кусень сала, десяток яєць і інше, і інше.

— Хочете заплати? — різко спитав Василь, підсвідомо не довіряючи Юхимцеві.

— Аякже, аякже, 25 золотівок, Божа ціна...

Василь, не надумуючись, вийняв з кишені гроші. Юхимець, однак, не квапився перебирати гроші.

— Ні, ні, мені була б кривда. — Він похилив долу голову і надумувався, щоб щось вигадати. — Ага, от і пригадав. По діlam, забудькуватий я став. Отож, вашу матір до доктора я возив і за підводу треба заплатити.

Василь насторожено додав ще три золотівки.

— Ні, ні, це ще не кінець, — замахав руками Юхимець. — Мій Гаврильцю приносив дві пляшки молока вашій матері, як вона лежала хвора. Ага, по ділам, от і ще пригадав...

— Я бачу, що ви справді помагали моїй матері, — з нетерплячкою перебив Василь. — Може б ви всі свої добродійства списали вдома на папірець, а тоді вже прийшли б до мене? Так було б краще. Добре було б поставити ціну на кожну вашу послугу. Потім я з вами, так би мовити, за одним махом розрахувався б.

Юхимець занетерпеливився.

— Та вже, по ділам, треба з цим покінчити. Тридцять золотівок, Божа ціна.

Василь ще докинув дві золотівки. Юхимець відразу ж сковав гроші за пазуху.

— От воно як, — прорік він, наміряючись до дверей, — світ вас, Василю, по ділам, приголубив. Грошіки шелестять у ваших кишенах, черевички на ваших ногах лискученські, костюмчик... Що й казати, я мусів би своїх кругорогих продати, щоб таке купити. Це не жарт. Видно, заробітки на тому півдні великі, коли ви он ким сюди вернулися.

Юхимець подався на терасу, стукаючи підошвами юхтових чобіт. Там він знов наткнувся на Пилипа.

— Обдурив панича, обдурив, — грубо почав Пилип. — Прийшов, набрехав, гроші виманив і до кишені. А я б тебе... Га, може неправду кажу?

— Ну, ну, Пилипе, ти вже не до свого проса лізеш, — лагідно прорік Юхиець. — Я ще нікого не обдурював і не думаю обдурювати. А з паничем своїм трохи тихше. Паничем треба родитися, Пилипе. Той, хто вчора бігав у постолах за свиньми, сьогодні не може бути паничем. Чого штовхаєшся, дурню чорномазий? — раптом повисив тон Юхимець. — Ти з кулака-

ми? Ти знаєш, хто перед тобою? Ох, люди добрі, сатана нападає!

— Пилипе! — гостро спинив Василь. — А ти чого тут розбиваєшся? Пусти його.

— Га, я тебе тільки трохи руками пом'яв би, то ти і кісточок своїх не позбирав би, — грозив він Юхимцеві, який гнався, ніби навіжений, до хвіртки.

— Пилипе! — різко сказав Василь. — Так не сміеш робити. Чуєш, Пилипе? І той, хто захоче мене відвідати, мусить мати тут спокій. Я тобі забороняю нападати на людей! Зрозумів?

— Тут нема людей, паничику, тут худоба на двох ногах, — лагідно пояснював Пилип. — Грішники погані, сам батюшка це казав. До церкви ходять, у церкві грішать, за церквою лихо роблять. Га, може скажете, брешу?

— Туген'ка голівонька в тебе, Пилипе, — безрадно хитнув головою Василь.

На другий день злогосилися до Василя інші претенденти на гроши. Другим по Юхимцеві був Степан Бовт. Він низькоуклінно привітався з Василем і на вузуватих, спрацьованих своїх пальцях почав перераховувати правдиві і видумані прислуги, які нібито зробив колись покійниці.

— Аякже, — почав він, — дров з Ошновицьких корчів дві хури, пів пуда капусти зі свого города. Ваша мати мала це відробити, але не здужала, а потім умерла, і за це треба заплатити. А я, поможи Господи мені, віруюча людина і прошу тільки п'ятнадцять золотівок.

— Дякую вам за добре ваше серце, — щиро сказав Василь, передаючи Бовтові гроші. Але ці Василеві розрахунки принаджували на приходство нових і нових претендентів. Кожен з них щось вигадував, для поваги глибоко зітхав і потім домагався від Василя грошей.

Язиката Юста Плешник співучо розповідала Василеві, як вона доглядала “небіженку самітненьку”, як вона ставила на її худих плечах баньки.

— А вона, голубонька стогнала, стогнала, а потім, коли баньки з грудей болі витягли, почала й сміятыся і дякувати, дякувати мені. Ох, натерпілася, царство їй небесне.

Помітивши, що зробила на Василя враження, вона почала навіть плакати, співчувати осиротілому синові. Василь ткнув їй до рук десять золотівок і як та вийшла за двері, сів у кутку кімнати і глиобко задумався. Він відчув, що цей наплив людей замучить його, що цей безконечний ланцюг претенсій ожебрачить і висмокче з нього всі сили.

“Втекти, втекти звідси...” — думав він, утомлено приплющаючи очі.

V

Василь був уже впевнений, що село його ненавиділо. Помічав, що навіть і деякі друзі з дитячих років були до нього якісь нещирі й упереджені. А старші, зокрема ж "статечні господарі", просто не могли приховати в собі якоєсь дивної злоби; це була якась психоза ненависті, яка спалахувала у його односельчан, коли він появлявся серед них. Коли б отак хтось за якусь дрібницю обвинуватив його і поставив перед натовпом — натовп, мабуть, укаменував би його. А найгостріше каміння, сливе, кидали б ті, що отримали від нього гроши.

Одного разу, коли він повертається зі "стежок свого дитинства", поблизу приходства хтось із підлітків кричав за ним "душогуб, душогуб"! Василь зціпив зуби. Лагідна його вдача тепер наснажувалася якоюсь іддою. Коли недавно ще, зустрічаючи людей, він перший їх здоровив, то тепер він гордовито підносив голову і нікого не хотів помічати. Струмок люті щораз сильніше розливався по його єстві. Він навіть докоряв собі, чому не дозволив Пилипові поломати багатієві Юхимцеві кості. "Ненависть! — раптом здригнувся він. — Звідкіля вона, ця ненависть? Невже ця ненависть проявляє себе найгостріше до свого рідного? Чому якраз Христа розп'яли свої? Невже зберігся аж до наших днів дух глядітора, що найзапекліше б'ється на арені проти такого ж як сам, не вдумуючись в те, що коли стане переможцем, йому звелять напоротися животом на вла-

сний меч. Завіщо вони мене ненавидять, і чому ця ненависть полонила й мене у відношенні до них? Отак, здається, звірюкою напав би на свого землячка, товк би його до безпам'яти і кричав би в його вухо: Раб, раб! У-у, що за прокляття!!

Після таких божевільних думок Василь сідав з отцем Євтихієм за шахи. Грав, грав і програвав. Потім був мовчазний; ніколи не виявляв парохові своїх божевільних думок. У критичні моменти розстроєння своєї душі Василь ще мав сили здергатись. Він знов, що "розстроєння" — це тільки хвилева хмара, з-за якої неодмінно з'явиться сонце.

Одного разу, після сніданку, вони розговорилися на тему заздрості.

— Заздрість від діявола, — авторитетно заявив отець Євтихій.

— Заздрість, це атавізм, якого людина не позбудеться віки-вічні, — відповів Василь. — Іноді прокидається в ній дикий звір. Інколи просто хочеться порівняти людську юрбу до голодних вовків, що пожерають знеможеного вовка, або до пса, що обгризає кістку і гарчить, щоб відстрашити такого ж пса, що хоче вирвати йому з зубів поживу.

— Крайність! — твердо сказав отець Євтихій. — Завтра, коли ви вранці прокинетесь і побачите сонце — зрецетеся своїх думок, Василю Дем'яновичу. — Він на мить задумався і вів далі: — Людині дано неоцінений скарб — серце. Навіть коли воно і заздрить, має в собі ще краплинку божественного. Серце людини незглибиме, його не можна збегнути. Воно має в собі і бурю, і злобу, — і проміння сонця та радости.

Василь присоромлено похилив голову і потім вийшов на двір. Йому знову захотілося на "стежки дитинства". Цього разу йому здумалося пройтися на займище "Глинища". Він якраз пригадав, що колись там,

на краю поля, пік восени картоплю з Шоломицькими хлопцями. Він “спацерком” вийшов за приходство і повз дзвіницю хотів вийти на вигін. Погляд його ніби ненароком спинився на куполі дзвіниці. Як і все інше, так і дзвіница повернула його думки до дитячих років. Не надумуючись відчинив трухляві вже двері і крутими сходами почав підійматися до дзвонів. Ось і “дзвони” — три рейки! Ці самі, незаступимі три рейки. Справжні, мосянжові дзвони, поглинула війна. Так, дев’ять років тому він був тут. Пригадав, було це на Великдень. Це він тоді зі своїми однолітками бамкав у ці дзвони-рейки, сповіщаючи село про Воскресіння. До речі, він тоді не мав ніякої уяви про Воскресіння і дзвонив тільки тому, що в ці дні можна було кожному дзвонити від ранку до вечора. Сперся ліктями об парапету отвору, на вершку дзвіниці. Погляд його полинув у південному напрямі. Там, ген там, де сонце мандрує по лінії луку — там, під цим луком, його улюблений світ. Серед коричів золотилися від сонця стріхи хат села Повхова. Там народилася і зросла його матінка. За селом, за корчами — розлога рівнина боліт; за рівниною синя стіна дрімучого лісу. Під цією стіною — Стир. Там він теж бував зі своєю матінкою. “Стир, — піднесено думав Василь, — вужкоподібна смуга сріблястої води, красунь заквітчаний, замаяний вітами верболозу.”

Коли він розважав і mrіяв на дзвіниці, внизу, під попівською клунею, зчинилося щось несамовите. Раптом піднявся несамовитий дитячий вереск. Діти! Вони вже розпочали “фронтову” війну. “Ось і воно, дядькове потомство!” — подумав Василь. — Від цієї гологотки не скровається. Він був упевнений, що й цього разу потомство його вистежило. Неінакше, як воно підгледіло, коли він входив до дзвіниці. Воно щодня, навіть вечорами, слідувало за ним і при кожній нагоді верещало: “Наш Василик добрий, наш Василик добрий!”

Коли він перед обідом, чи по полуdnі вертався зi своїх "стежок дитинства", воно бігло йому назустрiч, радiсno покрикуючи; коли вiн вечорами сидiв у себе в кiмнатi, воно за парканом зорило його вiкно i як тiльки зауважувало в ньому свiтло, кричалo: "Наш Василик добрий..." Перестрiвши на вулицi, воно облiплювало його, чiплялося за полi пiджакa, за руки, за штани, а той найменший, Оемлько, простягав до нього пuцулюватi руки i радiсno щось мугикав собi пiд носом. Василь тодi, не знати чому, тiшився, i нiби мимо своеї волi прямував з дiтьми на край села, до крамнички з дрiбними товарами, що була власнiстю Марка Гужа. Немало срiбних монет коштувала Василя ця голотка!

Пiд попiвською клунею кипiла вже дитяча битва, не позбавлена лементу й ворожих вигукiв; цe були два дитячi фронти, що взаjмно натискали один на одного, лаялися до безтями, потiм м'ячиками вiдскакували один вiд одного. Близче до дзвiницi, з'єднане i вiдважне, зайняло позицiю потомство дядька Гната, з протилежного боку натискала на нього громада хлопчикiв, яку очолював "командир" Гаврильцо Юхимець.

— А ваш Василь маму кинув, маму кинув, — кричав вiн, вимахуючи ломакою.

— А ваш Василь жидам воду носив, воду носив, — вигукував Прокiп, синок Степана Бовта, що так само ненавidiв Василя, як Юхимець та староста Гарапник.

— БРЕХУНИ, БРЕХУНИ! Наш Василик добрий, наш Василик добрий! — ляштало в один голос потомство.

— А твiй батько конокрад, конокрад! — лементувала Клавдiя, грозячи Прокоповi лозиною.

— А твiй Василь, злодiй! — писнув синок багатiя. Вiн хотiв ще щось вигукнути, та не встиг. Дядькiв Iванко, що мав метку руку, влучив йому камiнчиком у колiно.

— Ay, ay! — завив вiд болю Гаврильцо. Хлоп-

чики відразу ж метнули в потомство градом камінчиків; потомство ще густішим градом камінчиків обкидало ворожий фронт. Протиудар був успішний. Кілька хлопчиків заверещали від болю. Одному камінчик влучив у переднісся. Той підняв несамовитий вереск. Між хлопчаками зчинилося замішання. На це тільки й чекало потомство. Піднявши над головою ціпка, Ліда перша кинулася на противників. За нею поспішили її сестрички й братики. Зовсім ззаду, без штанят, у довгій сороччині, поспішав до “бою” і Омелько. Він тримав у руці грудку сухої глини і, хитаючись на кутих ноженятах, відважно посувався вперед. Він грізно козюбився й кричав: — А твій батько коноклад, коноклаад!

З’єднане і відважне, дядькове потомство перемогло. Хлопчики були розгромлені. Гаврильць Юхимець прибав собі ще й гудза на голові від ціпка Ліди, Прокіп Бовт мав подряпаного носа, Дем’янко Плешник, синок язикатої Юсти, втікав з поля бою на одній нозі, бо дядьків Іванко розбив йому більшим камінчиком коліно.

Дивлячись на це із дзвіниці, Василь відчув, що в нього виступили з очей слози. “Ось де мої приятелі й захисники!”, — ніжно подумав він. — “Невже це ті, що принесуть у село заколот, про що говорить отець Євтихій?”

Він, зворушений, спускався сходами вниз. Коли він виглянув з дверей дзвіниці, помітив, що потомство збиралося відходити додому. Ні, цього разу вони не стежили за ним! Ні, це не була придумана ними сцена. Вони справді наразили себе, щоб рятувати честь свого “Василика”. Василь з добрячою посмішкою наблизався до них. Перша кинулася до нього Марина, за нею решта її сестричок і братиків. Омелько ще здалеку витягував до нього руки.

— Билися? — ласкаво запитав Василь.

— Билися! — загули діти.

— А я Гаврильцеві, а я Дем'янкові — та камінчиком, та камінчиком! — хвалився Іванко.

— Ми їх побили і розігнали, — відрапортувала Ліда. Вона стишила голос: — Вони дразнили вас.

— Ну, ну, битися нема потреби, — втихомирював потомство Василь. Вони якраз наблизилися до дубовоого хреста, що був над дорогою, посеред вигону.

— Куди ж ми тепер підемо? — хитро спитав Василь. — Омельку — куди нам тепер іти?

— До Макової камиці, — соромливо промугикав хлопець.

Василь зітхнув. Так, це не жарт. Спробуй обдарувати дев'ятьох цукерками, і то разів зо три на тиждень! Він ще раз зітхнув, коли вони підійшли до Макової крамниці. Крамар навіть і не спитав, чого клієнти бажають. Він уже звик до їхніх "запотребувань". Мовчки відважив дев'ять пакуночків "ляндринок" і поклав перед Василем на прилавку. Той роздав цукерки дітям і ледь суплячись вийняв з кишени срібну монету. Він завжди в таких випадках супився, бо був свідомий, що фонди його вичерпуються, колись вони напевно сchezнуть, і тоді він буде таким, як дев'ять років тому. Та коли краще провірив свої засоби, йому стало на віть соромно. Ці діти, без сумніву, варті більших видатків. Він, нарешті, цілком повеселішав, коли побачив розсіяну по дворі і щасливу дитячу громадку. Діти підстриували по траві і "хрумали" цукерки, немов зайчики капустяне листя. Він приклікав до себе найменшого, Омелька. Взяв на руки й спитав:

— Куди ж ми підемо тепер, Омельку?

— Войоськи збіяти, — без надуми відповів хлопець.

— Гаразд, підемо волошки збирати, — сказав Василь.

Дітям це сподобалось. Вони почали ще дужче підстрибувати.

— Підемо на Круглицю, там уже жито красує, — сказав Василь.

Вони минули крайні хати і всі гуртом подалися на місток, що перетинав болотяну смугу, за якою розгорталися жита Круглиці. Лани пишніли зеленню, струшуючи зі своїх колосків дрібненький рожевий цвіт. Уздовж дороги, між стебельцями жита, скрізь виглядали сині цятки волошок. Діти відразу ж побігли їх збирати.

— Степанку, не топчи жита! — крикнула Ліда.

— А він он що робить! — докірливо скрикнула Клавдюня.

Це Іванко! У нього і тут свербіла рука до камінчиків. Він вибирав їх із своєї кишені і метав угору. Він саме хотів досягти ними жайворонка, що високо, десь під блакиттю неба, тріпотів крильцями і заливався співом. Василь закурив цигарку і поглядав на пташину, що здавалося, нерухомо повисла у піднебессі.

— Не докинеш, Івасику, зависоко, — прорік Василь.

— А чого він так високо співає? — поцікавилася Марина, що перша вернулася з жита із наруччям волошок.

— Це він так Бога хвалить, — поважно сказав Василь.

Іванко, що вже знов мав у руці камінчика, раптом насторожився.

— Він дякує Богові за сонечко, за тепло, за ось це квітуче жито, що дасть багато зерна для наших людей, — вів далі Василь.

Іванко цілком засоромився і сховав камінчика в кишеню.

— Ай, який гарний, який гарний! — захоплено кри-

чав Степанко, витягаючи перед собою руку. — Я його вловив он там, на межі.

Між його пальцями тріпотів одним крильцем барвистий метелик.

— Я хочу метелика! — запручався на руках у Василя Омелько.

— На, на, тільки не випусти! — підніс угору руку Степанко. Та якраз у цю мить метелик вилупрхнув із рук Степанка. Він розгорнув у повітрі свої крильця і померехтів над житом.

— Я хочу метелика! — заплакав Омелько.

Але його плакливий настрій відразу ж змінився, коли він побачив своїх сестричок, що виходили з лану із великими китицями волошок. Вони окружили Василя — їм конче хотілося розтаборитися на траві й плести віночки.

— Потім, потім, — порадив Василь.

Вони всі увійшли в лан жита і вузькою межею, один за одним, “гусаком”, поспішали до протилежного краю поля. Нарешті вони виринули з лану і спинилися на крутому березі болота Язвини. Болото було розлоге і скидалося на заросле озеро. На протилежному боці біліла Біжеревицька гора, ліворуч, теж по тому боці болота, зарисовувалося піщане плоскогір'я, на якому була глибоченна яма з тухлою, неприємною водою. Яму цю чомусь називали “Гріховною безоднею”.

Дівчатка відразу ж умостилися на траві й почали плести віночки. Хлопчики посідали півколом, праворуч від своїх сестричок.

— Погляньте он туди, на середину болота, — почав Василь. — Чи бачите зелений пагорбок із карлуватою вербою?

— Бачимо, бачимо, — відповіли діти.

— Тато казали, що там на Великден, опівночі,

якийсь хлопець співає “Христос воскрес...” — перебила Ліда.

— Можливо, що й співає, — сказав Василь.

— А тітка Зоня колись казали, що в Страсну П'ятницю танцюють на болоті якісь чорні паничі з хвостами, — забрала голос Клавдя. — Отак, за руки візьмуться і крутяться, крутяться.

“Тітка Зоня”, — з болем подумав Василь. — “Так, була тітка Зоня, що чекала на свого сина і не дочекалася”. Він мимохітъ поглянув уздовж поля, туди, де зеленів подалік гай. “За тим гаєм, на кладовищі тепер тітка Зоня!”

Цей раптовий сум передався й дітям. Похилили голівки. Мабуть відчули, що діється в серці їхнього доброго Василика.

— Так ось, мої ви, — почав уголос Василь. — Коли я був такий, як тепер Андрійко, дід Мацій мені розповідав, що ось тут, де зараз болото, було колись велике село.

— Я пам'ятаю діда Мація! — скрикнула Ліда. — Він усе покрехкував та ходив із стрельбою на вутви.

— То й добре, що ти пам'ятаєш, — перебив Василь. — Він справді покрехкував і ходив на вутви. Тож дід Мацій розповідав мені, що в тому селі жили погані люди. Один одному заздрили, один одному кривду робили, вечорами пили горілку і билися, а опівночі виходили на головну дорогу, засідали за кущами і коли їхав хтось цією дорогою, нападали, грабували і вбивали.

— А чим вони вбивали? — поцікавився Іванко.

— Сокирою, або проколювали вилами від гною, — пояснив Василь. — Між сусідами навіть у хатах не було згоди. На це все дивився з неба добрий Бог і супив своє чоло.

— Люди, покайтесь, — говорив Він до людських сердець. Та люди сміялися із цієї перестороги.

— Чи вони бачили Бога? — вирвалося з уст Марини.

— Ні, вони були занадто грішні, щоб бачити Бога, — знов пояснив Василь. — Вони тільки під час сну чули Його голос. “Люди, що ви робите?” — говорив Бог до людських сердець. Але люди не хотіли й слухати. Аж одного дня з'явилася в селі обірвана і голодна сирітка. Вона увійшла до першої хати, низенько поклонилася господарям і попросила в них хліба.

— Хліба?! — люто зустрів її господар. — Чи я повинен годувати таких-о замурзаних неробів? Геть мені з хати!

І виштовхав її з хати, а на дворі ще й псами нацькував. Гірко заплакала сирітка. Вона саме хотіла ще зайти до одної хати, аж раптом побачила, що люди почали звідусіль збиратися; вони голосно викрикували, деякі гупали в бубни і танцювали вприсядки. Вони з лайкою і реготами вигнали сирітку з села.

Діти немов закаменіли; ніхто навіть не ворухнувся. У дівчаток з'явилися в очах слози.

— Вона, мабуть, умерла з голоду, — сумно зітхнув Семенко.

— Ні, вона не вмерла з голоду, бо це не була сирітка, — ніжно сказав Василь. — Був це янгол небесний; добрий Бог вислав його в село, щоб ще раз випробувати людей.

Діти повеселішли. Василь вів далі.

— Бог на небі ще дужче зсупив своє чоло. Але люди й не думали каятися. Тоді добрий Бог вислав у село свого пророка. Він все ще хотів порятувати людей. Старенький дідусь з довгою білою бородою з'явився в селі якраз у Страсну Г'ятницю. Він підняв угому свою довгу палицю і грізно почав питати людей: “Люди, куди

ви поділи свої серця? Чи ви знаєте, що людина без серця, — це порохняве дерево, яке точить черв'як мізерний? Ось бджілка, позолочена промінням сонця, сідає на квітку. Вона з любов'ю цілує цю квітку, квітка ж обдаровує її медом. Ви думаете, що вона проколює жалом цю квітку і тішиться. Он, під небом, летять з вирію журавлі і кру-крукають. Це так хвалять вони Господа. А ви думаете, що вони між собою сваряться і — тішиться. Он у річці потопає людина і просить допомоги. Ви, заімстє дати допомогу, речочете і кричите: Хай гине, хай гине! Куди ви діли свої серця, люди? Куди ви поділи любов, милосердя і ніжність душі до горя ближнього свого?

— В'яжи його! — заревіла юрба.

І дідуся-пророка погані люди зв'язали повіддям і посадили в маленьку комору з маленьким віконцем. Тримали вони пророка цілий рік; не давали йому їсти, навіть води напитися не давали, коли дідуся морила спрага. І дивувалися, чому дідок не вмирає.

— Хто ж його годував? — з сумом спітала Клавдія.

— Діти! — щиро сказав Василь. — Вони цілий рік крадькома кидали крізь віконце дідусеві харчі і подавали в горнятку воду. Вони приносили дідусеві хліб вночі, бо вдень боялися своїх батьків.

— Добре діти!

— Дуже добре діти, — притакнув Василь. Він хвилину помовчав і: — Дідуся-пророк карався в ув'язненні аж до Великодня. Потім сталося велике чудо.

— Чудо? — насторожилися діти.

— Так, велике чудо! У Велику суботу село не підготувлялося до Великодніх свят. Господарі не білили своїх хатин, не чистили своїх дворів; жінки не пекли пасок, не підготувляли крашанок; ніхто з них і не думав їсти свячене. А староста выбрався навіть на ніч

орати он це плоскогір'я. — Василь показав рукою на той бік болота. — А ніч була місячна, староста був задоволений. Він поганяв своїх волів довгою пugoю і мугикав собі під ніс. Аж раптом у небесах пробила двадцять година. Старостові воли в жаху рвонулися з борозни, соха вискочила з землі. На церкві, що колись була он там, на Біжеревицькій горі, спалахнуло радісне світло, задзвонили дзвони. Староста люто крикнув на своїх волів: Цабе, що б ви подохли! Але в цю ж мить земля здригнулася, щось під старостою затріща-ло, і він повільно почав поринати під землю. На тому місці, де він орав, утворилася глибока прірва що й залишилася по сьогоднішній день. Потім сусідні села назвали її “Гріховною безоднею”.

Настала німа мовчанка. Потім перші озвалися діти.
— А що сталося з дідусем?

— Дідуся добрий Бог забрав до неба. А село теж провалилося в землю. Земля з гуркотом розступилася і поглинула всі хати і людей. Тільки комора, де сидів дідусь, перетворилася в маленький островець з вербою. Цей островець, як бачите, виринає з трасовиння ще й досі. Коли б отак поглянути на нього з Біжеревицької гори, можна побачити на ньому чудові білі квіти. Ці квіти, це громадка дітей, що були у воскресну нічколо комори пророка. Добрий Бог перетворив їх у ча-рівні квіти, а їхні душі мабуть ще досі співають у во-скресну ніч “Христос воскрес із мертвих...”

Василь ласково дивився на дітей, що безмовно поглядали на самітній островець із карлуватою вербою.

— Давно це було, давно, — прорік він, повільно зводячись на ноги.

VI

Село ще спало, коли Василь вийшов з приходства. На плечах він мав брезентову торбу з харчами та рибальським приладдям; у руці ніс бамбукове довге вудлище; настрій мав погідний, у душі навіть відчув легку радість. Нарешті йде на лоно природи. “Природа вас вілікує”, — казав йому отець Євхій. “Невже я хворий морально? Невже злоба близніх породила в моєму серці злобу?” Ішов між ланами поля Круглиці: вологе повітря, насичене запахом волошок, овіяло його. Він прямував у напрямі Повховицьких корчів, що були розмежовані низовинним пасовиськом від поля Круглиці. Минувши лани жита, він вийшов на подовгасте пасовисько, за яким видно було в ранній мжичці вільховий молодняк Повховицьких кущів. У Повховицьких кущах вже будилося життя. Вже десь на краю кущів посвистував соловій, уже десь над верховіттям чагарників перегукувалися пекачі, вже десь із-за корчів, з болота, линуло скигління чайки. Чагарникою стежиною Василь швидко обійшов село Повхово і опинився серед заросленого болотяного степу. Ішов у гумових довгохолявник чоботях вузенькою стежиною, висока трава холодними росинками лизала йому руки, іноді сягаючи плечей. Заграва зорі на сході дедалі збільшувалася, у траві, обабіч стежини, посвистували перепілки, тут же, здавалося під його ногами, рипів деркач. Пташинка-невидимка. Крику-рипіння без міри, але угледіти її не так легко. Далі, за полем Копане, синів ліс

Конющина. Під самим лісом, крутими зигзагами, плине в східному напрямі Стир. Мірою того, як Василь наближався до ріки, щось починало його хвилювати. Невже й тут рефлексії дитячих років? О, які довгі роки не був він тут, і з якою ж силою все раптом відживає наново! Он, ліворуч від поля Копане, дев'ять років тому, збирав він на "грудочку" зі своєю мамою щавій. Він тоді зайчиком стрибав по траві і захекано кричав: "Мамо, мамо, онде який лопатястий!" Рвав повні жмені цього "лопатястого" і біг до мами, щоб похвалитися та покласти його в її торбину. Чи думав він тоді, що в майбутньому втратить свою маму навіки? В серці йому щось ніби залізним гаком зачепилося, устромилося крижаним лезом. Мама відійшла у вічність, але природа, здається, на цьому місці начебто й не змінилася. Трава тут, на цьому "грудочку", ніби така ж, як дев'ять років тому. І краса, і роса раннім ранком на траві та сама, і перепілки, і стрибунці так само посвистують, як колись, роки тому. Невже хід часу не поробив тут змін? Невже тут усе збереглося в своїй первісній красі? Невже тільки там, довкола його рідного села, все змінилося? Він зупинився, поглядаючи перед себе. А з трави, ген, з-під крислатого дуба, та: тік-тірінь, тік-тірінь. Це свистиличка. Василь приклякнув на коліна і собі: тік-тірінь, тік-тірінь. Свистиличка, видимо, не відзнала в ньому людини, бо почала ще дужче посвистувати. "Може ти знаєш про таїну-таєн усього того, що нас оточує? Розповідай, розповідай, крилате малятко, може мені дано буде тебе душою зрозуміти." Василь заплющив очі, серпанок надреального оповив його ество.

"Ти думаєш, мандрівче, що тут ніщо не змінилося? — розповідала свистиличка. — Це тобі тільки так здається. Це омана, мандрівче! Ось травинки на цьому грудочку вже не ті, що були колись. А там, при-

гадай, коло Круторогу — скільки було шовковиці! Сніжним килимом мережили вони цілу долину. Але вітри пушок іхнього цвіту розвіяли і тепер паношаться там дзвоники-медянники. Усе, все змінилося, мандрівче. Невидима сила все, все рухає вперед. І тебе ця сила також рухає вперед, бо ти колись був тут дитиною, а тепер з тебе доросла людина, але далі ця сила доведе тебе до старости і потім ти умреш. Але по смерті ти далі будеш жити, і ця сила буде тебе далі рухати кудись...”

Василь притакував головою і говорив радше до себе, ніж до свистилочки: “Так, так, це правда, це правда”. Підвівся на ноги і в задумі пішов далі. І ось із зелені кущів верболозу виринула крута, сріблиста лінія Стиру. Ось він, красунь, вужковатою стрічкою ти-хенько плине вперед між правобічним лісом та лівобічними широкими луками. Ось і вир, де вода тарелями крутиться на місці і де колись він з дідом Мацієм за-кідав вудки. Невже і тут невидима сила поробила змін? Василь уступив свій зір у берегову заглибину і вона ввидилася йому немов би ширша від тієї, яку він знов дев'ять років тому. Глянув праворуч. Там, над урвищем, були колись два кущі. Тепер росла там тільки трава. Василь зітхнув. А на протилежному боці ріки грайливо лились пташині співи. Бриніло, бриніло звідси перлинами - самоцвітами: Тьюх-тьох, фік-фірр-тірр-търу-търу.

Від зеленої лісової стіни, понад річкою, на Василя війнуло свіжістю. Цей вітерець чомусь знову навіяв йому спогади про дитинство. Він хвилину стояв, ніби статуя, і зорив за пташинами, що перескакували з гілки на гілку потойбіч ріки, у прибережному кущі верболозу. Очі його теж пестили гладеньке плесо води, час до часу сколочуване стрибками щук та плотиць. Він розмотав дві вудки і закинув їх у вир. Кружляюча вода

відразу ж підхопила два поплавці і спіралями почала відносити їх далі від берега. Василь з великою увагою стежив за ними. У рибалок є особлива, всім спільна риса — терпеливо дивитися на поплавок вудки і чекати з надією, що десь у глибині, ось-ось учепиться до гачка якась велика риба. Коли таке станеться, рибалка із приспішеним биттям серця тягне до себе вудку і коли в руках відчує, що там, у воді, щось тяжке метушиться, його одиноким бажанням є — витягнути здобич на берег. Коли ж ця здобич зірветься з гачка і, сплеснувши хвостом, порине в воду, для рибалки це гірке розчарування. Точнісінько таку ж нетерплячку відчував і Василь, коли тягнув на берег великого ляща. Він заспокоївся щойно тоді, коли лящ уже був на березі. Зелений його хвіст отчайдушно лопотів по траві, голова його роздулася, пащека широко розкрилася. Він тяжко дихав, повітря його мучило, давило. Василь нахилився над ним; майнула думка, що цей лящ переживає в цю мить такі ж муки, як і людина, що прокидається в могилі від летаргічного сну. Він мерцій ухопив ляща і впустив його в воду, в тенета сака.

“Дивний закон природи, — роздумував Василь, — щоб наситити шлунок, треба відібрati у сотворіння життя. Рибу витягається з води, розпорюється гострим кінчиком ножа її черево, чиститься і потім кладеться на сковороду. Свині в'яжеться ноги і встремлюється швайку в її серце; теляткові перерізується ножем горло, курці відрубується голову, і все це в ім'я ненажерливого людського шлунка!” Василь зітхнув. “Цікаво, чи думали так святі апостоли, коли витягали невода із Галілейського моря?”

На протилежному боці, у прибережному ситнику, залопотіли качачі крила. Василь нашорошився. Чи лопотіння качки справді було напроти нього, потойбіч річки? Не був це часом якийсь оманливий звук, яких

тут повно? Ось, праворуч, ніби під самим берегом, щось захлюпотіло і раптом замовкло. Навіть зморшок на воді не залишилось. Тутешні рибалки звикли до таких загадкових явищ. Може це бути русалка чи водяник, чи просто нечиста сила. У таких випадках клали рукою на грудях хреста і заспокоювалися. Он, на закруті, де повис над водою туман, щось ніби втомлено зітхнуло. Он, у гущавині лісу, потойбіч, щось тоненько скрежоче. Не буде це часом пташинка-лікар — таємничий реміз, якого не може побачити людське око? Аж напроти Василя, по тому боці річки, знов зринуло лопотіння качачих крил. Василь нашорошився. Лопотіння було голосніше, не оманливе. Якраз просто нього, потойбічний прибережний ситник почав злегка ворушитися. Василь відкинув вудку і сховався в траві. І: трру, трру, ква, ква... У ситнику радісно сплеснули по воді крила. І потім прорвався голосний крик качки. І ось, із ситнику виринула сиза велика качка з дванадцятьма маленькими, ще жовтими, каченятами. Розтинаючи грудьми воду, сизокрила приспішено пливла на Василеве туркотіння, каченята, ніби манюнькі жовті кульки, квапливо поспішали за своєю мамою. Аж раптом, цілком низько над водою, зашугали крила шуліки. “Га, ось він, ще один ненажерливий шлунок!” — подумав Василь. Качка в цю ж мить тривожно крикнула і канула з каченятами в воду. Тільки довгасті кружала залишилися на течії. Василь з цікавістю приглядався до поверхні води. Може десь появляться? Але, качка з каченятами не виринула з води. Не інакше, як нуркуючи добралася до прибережного ситнику. Василь знов узяв до рук вудлице.

Ген, за віддаленим дубом, що розчепірився своєю крислатою короною посеред поля Копане — виринув із-під обрію широкий вахляр червоного сяйва сходячого сонця. Роса на траві замиготіла діамантами. А

десь у верхів'ї ріки, десь у лісі, чутне було якесь глухе гупання весла об борт човна. Може це теж слухова омана? Василь уважніше насторожив свої вуха. "Так, хтось рибалить", подумав він. Глухе гупання, здавалося, то наближалося, то віддалялося. Аж потім воно й зовсім замовкло. Василь закинув у вир вудку. Він щойно тепер помітив, що жилка другої вудки була міцно натягнена в напрямі середини ріки. Василь мерщій ухопив за вудилище, якого держак він перед тим устромив у берег. У глибині виру щось міцно рвонулося. Василь повільно підтягав до себе вудку. У воді якась більша риба пручалася, водила жилку то праворуч, то ліворуч. Василь далі повільно тягнув вудку до себе. "Ах, що за окунь!", — радісно подумав Василь. Він підтягнув його до самого берега і обіруч викинув з води на прибережну траву. Коли вже окунь був у саку, Василь цілком виразно почув стук весла об човен. Хтось, видимо за закрутом плив за течією річки. Ще раз гупнуло весло, потім сплеснуло по воді, і з-за куща верболозу, що звисав над водою на річковому коліні, появився човен. Посередині човна, між бортами, стояла наставка, а в кінці човна гріб веслом якийсь дідок. Був він у солом'яному брилі, у сивій свитці, підперезаній червоною крайкою, на ногах мав ликові постоли. Права рука його була обмотана ганчіркою.

— Із сонцем та щастям вітаю вас, діду! — крикнув з берега Василь, упізнавши діда Кіндрата. Дідокувічливо махнув рукою і повернув човна до берега.

— Щасти й вам Боже, паничику добрий, — прорік дід, прибиваючись до берега. — І ваш тато минулого тижня ловив тут рибу. І вудки, онде, які у вас. Чи вловили щось, паничику?

— Чому "паничику", діду?

— А чи не будете ви, всельможний, синком Біжеревицького пана Орди?

Василь зареготав.

— Ось що видумали! Та ж я, діду, Зоні покійної син та Дем'яна, що у війну десь згинув на фронті.

— Ісусе Христе! — перехрестився дід. — А то не впізнав би тебе, небоже, навіть на страшному суді. І коли ж ти приїхав, голубчику? А вже всі й казали, що ти десь там у світі Божому згинув. А ти, бач, он ким повернувся! А матінки своєї, гей, та й не застав між живими. Ой, ой, був я на її похоронах, був. Та в труну убогу поклали, та й закопали небогу. Ждала, ждала сина та й не дождалася.

Василь похилив голову. Дід далі говорив.

— На печі, небога, вмерла. У самоті, в горі, у муках, небога, заснула. Своїми стражданнями, своїм терпінням, людського препоганого серця не зворушила. Обходили люди хатину на краю села, боялися її, немов чуми. Холодної води в розпеченні вуста нікому було влити, звареної бульбінки нікому було піднести. Стогону, просиченого скаргами, ніхто не хотів чути. Самота чорними крилами повисла над хворим тілом. А смерть, гей-гей, ласкова. Приспала, небогу, а янгол Божий та своїми крилами на її лице усмішку навіяв. Бо смерть, голубчику, убогих страждальників солодким сном усипляє, а самолюбним багатіям та голками в ребра коле, та вуста викривляє, та очі на лоба вивертає, а потім душу грішну та кігтями пронизує та й тягне в безодню. Вічний спокій, благоденствіє небесне дай душі її, Господи! — щиро прорік дід, хрестячись та зводячи очі в небо. Василь тихо плакав. Прості слова, пройняті щирістю, зворушили його. Якась тужлива ніжність повила його серце. Щось болюче й солодке раптом уселилося в його душу. А він ще недавно думав, що для ніжності не може бути місця в його серці. Так, та, яку любив, відійшла навіки, а люди породили в його серці тільки ненависть. “Люди! — здригнувся

він, — брехуни, грошолюби! Платив, платив і за що?”
Хвиля люті, раптовою холоднечою увірвалася в його душу. “Де ж ніжність, де ж тужлива ніжність? Чому злоба, чому?” — борсався Василь міняючись на обличчі.

— А вже й мені пора вибиратися в цю далеку путь,
— вів спокійно дід. — Ні один мій ровесник не остався в околиці на світі Божому. Усі пішли в землицю святу. Тільки я ще живу, ой, ой та живу на цьому пустків’ї, та все з Богом крізь лугові квіти, між птахами-соло-вейками розмовляю. А старі кості в суставах потріскують, а кров у старих жилах як сукровиця, а вмирати не хочеться. Та і як умирати, як же мені покинути річку-матінку, цей ліс Конющину, ці пташеньки, що он як Бога милостивого хвалять. Чи чуєш, голубчику?

— Чую, чую, діду. Чарівними тонами співає ліс.

Дід причепив човна до куща і виліз на берег.

— А ти, Василику, та почастував би діда тютюном. Чи куриш ти, голубчику?

— Курю, діду, курю. Та тільки ж біда — тютюну не маю. Мабтуть, тютюну до лульки потрібуете?

— Та до лульки, голубчику. Махорка в мене вийшла, хоч вільховий лист кури.

— Ну, з вільховим листям треба почекати, діду. Я маю цигарки.

Дід затягнувся пахучим димом і зітхнув.

— Панські папіросики, голубчику. Димок медком лоскоче в старому горлі. Видно, до багатих ти людей приноровився. А матінка твоя, ох, та в злиднях померла.

Василь похилив у пристиджені чоло. “Цей Божий старець говорить правду!”, — з болем подумав він. Приїхав паничем у село і яка користь селу з цього? Учився і вивчився, а потім працював і ощаджував. Хотів блискавкою влетіти в село, осліпити щастям свою

матінку. А час приспішив сумну розв'язку, без його участі.

— Не побивайся, голубчику, така воля Божа. Те, що сталося з Його волі, залишім небу.

Вони деякий час мовчали, не маючи сміливости заговорити один до одного. Нарешті Василь обізвався.

— З рукою, бачу, у вас негаразд, діду.

— Негаразд, голубчику. Щупак зубатий покалічив мене сьогодні на зорі. Ще перед світанком я пропхався на озерце, що то за Золотокрутим коліном, у Конюшині, та все між капелюшінням мумолу наставкою шукаю рибу, та все бовтом підбиваю. Аж ось раптом як рвоне наставку, як метнеться та під гиляру. Мало мене з гиляри не вивернуло. Га, думаю, упіймався соколик, та тільки ж чи тенето наставки витримає. А я, голубчику, та не втратив пантелику, та все смичу до себе наставку, та все примовляю: “Поможи мені Господи, поможи мені витягнути”. І дивлюся, а в тенеті та катюга зубатий, десь із сажень завдовжки. А я наставку та вже й з води витягнув, а щупак поліном та й геп мені під ноги. І тут як сплесне хвостом, як підстрибне, то й диви, ось-ось за борт мені виплигне. А я хоч і старий, та Бог милостивий ще не відняв від мене жвавости рибалської. Отак ницьма падаю на катюгу та все руками карку шукаю. Бо то, голубчику, щоб рибу приборкати, треба їй в'язи скрутити. Риба, голубчику, як і людина. У потилиці тільки трісне — і амінь. Та я, голубчику, ніби внауку, за гріхи важкі, та замість рукою за карк — у пащеку зубату потрапив. Тільки хрусь — аж зорі замиготіли в очах. Ой, та й гострі ж ці зуби, голубчику!

— Не втік від вас?

— Не втік, голубчику. Потилицю скрутив, як Бог приказав. Рибі треба карк крутити, щоб не мучилася

на поверхні. Іди, поглянь. У кінці гиляри, на плешику лежить.

Щука була надивовижу велика. Спину її ледве долонею можна було обхопити; пащека в риби була широко відкрита, а в ній виднілись два ряди білих гострих зубів. Близько черепа мала вона поморщену луску.
"Дід майстерно скрутів їй карк, уміє "приборкувати",
— весело подумав Василь.

— А онде, у Круторозі, де нема дна, та соми живуть у волів завбільшки, — вів дід. — Тримаються вони глибини, тільки ночами місячними вивертаються над водою. Вони не люблять мандрувати, не те, що щупаки. Пащеками великими орудують. Побачить якусь рибину, підкрадеться до неї, пащеку роззявити і втягне до свого шлунка-бездодні.

— Я чув дещо ще в дитинстві про Круторіг. Мені дід Мацій розповідав.

— Поганий там вир, голубчику. Лихе там від непам'ятних часів завелося, Давида Пуримового втягнуло та погубило.

— Давида Пуримового? — пригадував Василь і не міг пригадати.

— Це давно було, голубчику, коли я був ще парубком. Колись тобі подрібніше розкажу.

Він спинився своїм зором на Василевих чоботях.

— От мені б такі чоботи, — зітхнув дід. — Не добрився за вісімдесят п'ять років, голубчику.

— Будете мати такі чоботи, діду! — похопився Василь і замовк. Гірко зітхнув. Ще один безглуздий випадок. Але висловлених слів не сховаєш в кишеню. Вони вже ясним промінням осяяли поморщене дідове обличчя.

— Та я й не знаю, як тобі подякувати за твоє добре серце, голубчику. Видно, Бог милостивий нагородив те-

бе за вбоге дитинство. А онде мене пінські купці обманюють, мало платять за рибу, голубчику.

— Ще в цьому тижні привезу вам з Пінська такі довгохаляви чоботи, діду, — твердо прорік Василь, примирившись зі своїми видатками. Серце, мабуть, завжди буде йому диктувати; твереза калькуляція, сливе, ніколи не зрушить його вдачі.

Вони згодом, обидва, влізли до човна і попливли проти течії, ген туди, аж за Золотокруте коліно, де була на крутому березі дідова будка з очерету.

“Невже отець Євтихій правду казав, що природа дастъ мені спокій?”, — розважав Василь, блукаючи зором по потойбічній прибережній гущавині лісу.

VII

Проспавши першу ніч у дідовій будці, на сухому сіні, Василь зі сходом сонця подався береговою заглибиною до Стира. Спершу він хотів тільки вмитися, але чиста вода надила його до себе ранковою свіжістю. Він роздягнувся і увійшов до неї. Вода сягала йому колін; вона повільно рухалася і лоскотала йому ноги. Він ступив ще крок глибше; тут вода вже підмивала під його стопами ґрунт і тягнала до середини річки. Він поринав дедалі глибше, і коли вода досягла йому до підборіддя, він сплеснув руками і поплив за течією. Плив майже серединою річки і прибився до берега щойно тоді, коли дід Кіндрат почав кликати його до себе.

— Молодий, то й відважний, — почав він, пихкаючи димом з люльки. — Вранці хоч і здорово купатися, та небезпечно, голубчуку. Судорга, не дай Боже, може вхопити і тоді — каменем на дно. Вода тут, голубчуку, глибока і зрадлива. Вирами крутить додолу.

— А чи ввечорі ви колись купались, діду?

— Не то що ввечері, а й вночі, при місяці купався я, як був ще дитюком. Ех, було воно, було. — Дід подумав і вів далі. — А онде, на Русалковому Плесі та в місячну ніч, та й давай я до води лізти. Якесь лихе, прости Господи, спокушало перепливти річку на той берег. Та як тільки я вступив до води, аж чую свист вітру за моїми плечима на болоті. Я злякався, мерщій вийшов на берег та й склався за кущем верболозу. А побіч мене вітер та крутількою, та просто до Стира.

Дивлюся на річкове плесо і чую, що моє волосся на голові та дротом наїжає. Господи, а річку та петринає здоровенний кінь з буйною чорною гривою. Пливе і ніздрями фирмкає. І як тілеки він вискочив на той берег так і щез. Тільки вітер загув у деревах по Конющині.

— Може вам це привидилося, діду? — недовірливо спитав Василь.

— Мої очі ніколи мене не обманювали, голубчику. — Він раптом глянув на схід, де вже багряніло сонце над самим обрієм, і перехрестився. — А чи ти вже молився, голубчику? Вранці завжди треба молитися, то й день пройде щасливо.

— Молився... — соромливо збрехав Василь.

— Ну, то перекусимо, і в дорогу. Я, голубчику, мабуть пойду гилярою та на старицю, до Прісті Гусиній коші хажати, а ти почекаєш тут на мене.

Василь погодився на це. Але як тільки дід скрутів на старицю, йому теж закортіло в дорогу. Недалеко від будки, у стариці, коло очеретяного берега, стояв другий дідовий човен-душогубка. Човна цього видовбав дід Кіндрат з грубого липового стовбура. Був він дуже хиткий і з ним легко було перевернутися на воді. Та Василь — поліська ж дитина! Дитячі свої роки провів на воді. Рівновагу між бортами утримати — для нього це не була особлива трудність. Він зіпхнув човна в воду і, вскочивши в нього з веслом, сміливо поплив до Стира. Тримаючи рубом весло у воді, він повільно плив за течією. Нарешті він добрався до Золотокрутої Коліна і скрутів на старицю, що вела до лісу. Береги стариці були порослі густою лозою, над якою п'ялась високо вгору струнка вільха. Прибережні води стариці були порослі очеретом та ситником. Там покрикували водяні курочки та плескалися крильцями каченята. Василь заглиблювався далі й далі в ліс. Коли він минув

береговий закрут, порослий молодим вільшняком, помітив вузеньку прість, порослу високою травою-чертянкою та сивою лепехою. Василь повернув туди свого човна. З труднощами увігнав він у прість човна і по-вільно пропихався далі, в лози. Нарешті човен опинився на глибшому місці; трава-чертянка була тут уже рідша, густо перемішана із ситником. Далі від прісті присадисто кучерявилися лози. Василь ще далі погнав свого човна і цілком несподівано опинився на невеличкому озерці. Озерце було густо покрите капелюшінням білих і жовтих водяних лілей. На патлате листя, що плоско лежало на поверхні води, часто сідали якісь малесенькі пташинки і, піdnіsshi вгору голівки, щебетали до сонця, що було вже високо в небі.

Василь перетинав середину озерця, і коли він наблизався до протилежного берега, раптом зірвалася велика громада диких качок. Василь з увагою поглядав довкола себе. Скрізь гладенький килим, помережаний жовтим і білим цвітом лілей. Незаймана краса! Тиха радість і блаженний спокій уселилися в його душу. Все, що було довкола нього, було мов сон. Йому не хотілося думати про побічні речі, його чарувала казкова дійсність. Він поволі прямував до берега. Його метою, власне, не був берег; він хотів тільки вздовж берега об'їхати озерце, щоб потім повернутися на старицю і пливти проти течії Стиром до дідової будки. Але, як тільки він проплив з кілька десятиметрів уздовж берега, побачив під галуззям лози заглибину, що ховалася в плетиві ліса. Василь повернув човна до цієї заглибини. Розхиляючи галузки лози, він з великим зусиллям посувався в лісову гущавину. Ніс човна внизувався в віти лози й розхиляв очерет на два боки, залишаючи за собою вузенький тунель під плетивом зеленого галуззя. Раптом Василь помітив крізь стеблинни очерету зеленкавий поблиск води. Було й тут озеро,

значно більше від того, що було за ним. Лілей на ньому не було, воно лежало чисте і оточене з усіх боків лозами. Посеред озера виринав маленький острівець; на ньому п'ялися вгору чотири стовбури вільхи. Василь спрямував свого човна до острівця. Як тільки він причалив до нього, відчув у серці якесь легке трептіння. Знечев'я навіялася йому думка про маму, живу маму, з тих років, коли він був ще дитиною. Невже й тут має він її шукати? Невже звідти, з-під гаю, з-під пам'ятника, душа її прилітає сюди, на цей острівець, що пишнє красою віддалік від усевидющого ока живої людини? "Ах, мамо, мамо, відчуваю своєю душою твою присутність". "А чи ти вже молився, голубчику?" "Ах, діду, діду..." боляче шепотів Василь. І йому раптом захотілося помолитися. Він вийшов із човна, прикляк на траві, побіч вільшини, і почав ревно молитися. Він безладно проказував молитовні слова і думками линув у загадкове небо. Йому прагнулося поринути в екстазу, він силкувався спрямувати свої думки в одну ціль — до Бога, але ось, на ліве вухо його сів комар і почав немилосердно жалити, смокчучи кров. Василь відігнав його рукою і знову силою своєї волі скерував думки в одному напрямі. Та раптом на вільшині, під якою він молився, якась пташина почала протяжно посвистувати. Василь мимо своєї волі підвів голову і шукав своїм зором між галузками пташини. Та йому не вдається її побачити. Натомість він душою відчув, що молитва була знівчена. О, яка хитка душа людини!

Василь у задумі ступив кілька кроків до середини острівця. Під двома стовбурами вільхи був урізаний пень. Василь присів на ньому. "О, яка мізерна душа людини!" — проказав він до себе. "Хочеш і не можеш, прагнеш і ніколи не осягнеш. Прямуєш до мети і потрапиш на манівці. О, людино, людино..."

Він чомусь почав глибше задумуватися над людино-

ною, над її внутрішнім світом. Щоб її збегнути, він кликав собі на допомогу Емануеля Канта, Шляєрмахера, навіть Сократа і Платона. Але, кінець-кінцем глибока філософія не давала йому ключа до пізнання правдивої суті людини. І тоді він почав порівнювати її до самотньої очеретини, що хибоче на вітрі, до прибережної самотньої лілії, яку під час бурі заливає хвиля, до крихкого вапняка-каменя, який від вогкості розсипається в пісок.

Аж за водою, у гущавині лісу, раптом зашумів вітер. Він шумів у чубках дерев і наближався до озерця. Василь уже не міг роздумувати над проблемою людини. Він устав і підійшов до краю острівця. Вітер нагинав уже корони прибережних дерев. Потім зашумів над південним краєм озерця, здіймаючи на його поверхні хвилі.

“Треба буде приїхати колись сюди з дідом, — подумав Василь, вивчаючи прибережні води озерця. — Щук тут, без сумніву, доволі. І окунь, і карась тут мусить бути.”

Аж з лісової гущі знову зашумів вітер. Василь наставив вуха. Цього разу вітер не був такий нагальний; легко шумів у зеленому верховітті, ніби співав якусь тужливу пісню. В шумі цього вітру немов би линув до Василя якийсь тоненький дівочий голосок. Він то зрінав, то притихав у шумі лісу. Хто б це міг співати в цих лісових нетрищах, та ще й таким ніжним голоском? Ні, це слухова омана. Василь ще наполегливіше вслушався в шум лісу. Але ліс тільки шумів, дівочого голосу не було вже чути. Василь нарешті впевнився, що це була справді слухова омана. Він повільно пішов до човна. Вже пора вертатись. Дід напевне вже теж вернувся до будки.

Аж від Стиру: — Го-го, Василю, го-го, Василю!...

Василь пізнає голос дядька Гната. Га, він і тут не дає йому спокою.

— Я тут, дядьку! — кричить він і мерщій плигає в човен. Щось мусіло трапитись. Він з усієї сили натискає веслом. Він і не стяմився, як був уже на стариці. Тут човен поплив швидше. Як тільки він дістався на Стир, на протилежному березі помітив дядька Гната. Дядько тупцював на місці від нетерплячки. Солом'яній бриль його сповз на потилицю, полі свитки розхрісталися.

— Омелько згинув, сестрінку дорогенький, Омелько пропав, — тривожно покрикував він. — Всі вони пішли тебе шукати, і в Повховицьких корчах Омелько десь відбився, і слід по ньому загинув. А я думав, може він тут, у тебе. Ах, Боже, де він, де він?

І дядько Гнат без потреби почав кричати: — Омельку, го-го, Омельку! О, Боже, лиxo та в мою сім'ю! Причарував ти, чи що, моїх мурз паршивих?

— Ідіть до Повхова, може він туди прибився, — сказав Василь. — Я тільки човна завезу до будки і піду шукати його в повховицьких корчах.

Він мерщій почав гребти веслом проти течії. Нарешті добрався до будки і поставив човна на стариці. Діда ще не було. “Так, завжди на голову те, що тобі немиле. Це ще більше настроїть село проти мене. А дядина — вовчицею накинеться.”

Він побіг напростець болотами до Повховицьких корчів. Дядька не було видно на болотах. Не інакше, як був уже в Повхові. Василь припускав, що діти, видимо, ішли на Стир якраз тією стежкою, що й він. Коли він опинився праворуч від села, в кущах, він теж почав гукати хлопця. Але кущі були німі. Навіть пташки не співали: сонячна млості, видимо, приспала їх.

—Омельку! Омельку! — Тиша. Василь почав заглядати майже під кожен кущ, тримаючись побіч стеж-

ки. Він добрався аж до пасовиська, за яким видно було лани жита на Круглині. Хлопця ніде не було видно. Тоді він знову повернув до корчів і цього разу вже подався на схід, до луків. Він ломаною лінією перетинав кущі від стежки до луків і від луків до стежки, посугаючись у південному напрямі. Він часто зупинявся і слухав; його прагненням було — почути дитячий плач. Але кущі були німотні, дитячого плачу не було чути. Десь ліворуч від села були чутні погукування дядька Гната. Він безперебійно кричав своє: Го-го, Омельку!

Василь брів кущами далі й далі на південь. Він уже не гукав хлопця, він навіть втратив надію, чи його взагалі відшукає в цих корчах. Імовірно, хлопець міг натрапити на вовка... Бувають різні випадки. Вовк небезпечна тварина. Коли сонце цілком уже повисло над обрієм, Василь у огірченні обходив поодинокі кущі в напрямку села Повхово. Може там дещо довідається від пастухів, може вони бачили десь Омелька?

Коли він проходив повз розложистий кущ вільхи, раптом побачив щось біле на траві. Василь тихенько підкрався туди. У грудях відчув приспішene биття серця. На траві лежав з розкиненими руками Омелько. Василеві здалося, що він мертвий. Він чомусь, замість дивитися в його лицьо, шукав на саморобних штанятах та сорочині знаків крові. Коли Василь підійшов до нього, хлопець навіть не ворухнувся. Василь нахилився і обережно взяв його на руки. Тіло Омелька було тепле, щоки червоні. Не інакше, як довший час він плакав, шукаючи своїх сестричок і братиків. Нарешті втомився і заснув під кущем.

— Омельку, чи ти спиш? — лагідно спитав Василь. Хлопець розплющив очі і почав плакати. Швидко, однак, упізнав Василя і почав шепотіти: — Наш Васиік доблий, наш Васиік доблий!

Взявши хлопця на плечі, Василь щосили пустився стежкою до пасовиська. Він швиденько минув його і ланами Круглиці наблизився до села. Він щойно зараз пригадав, що дядько без потреби шукає в корчах хлопця. Та вертатися йому вже не хотілось. У хатах уже світилося; сутінки огортали село. Підходячи до крайньої хати, Василь ізсадив зі своїх плечей хлопця.

— Макова камиця! — радісно прорік Омелько.

— Так, Маркова крамниця, Омельку. Ходи, ходи...

Василь тримав за руку хлопця. Вони переступили низький поріг Маркової хати і, стоячи коло прилавку, вибирали різні ласощі. Вузлуваті пальці Марка чого тільки не впихали до паперового мішечка: і цукерки, і солодкі-пресолодкі пірнички, і горішки, і якусь халву, що смачніша від меду, і Бог зна ще що. Хлопець сяяв від щастя. Він обіруч тримав цінний подарунок і, посапуючи, старався дотриамти Василеві кроку. Вони вже входили в дядькове подвір'я. Двері в хаті були відчинені. Із середини видирався різкий лемент. Ліда голосно плакала. Вся відповіданість за Омелька, видимо, впала на неї. Дядина, сливе, добре її вже "прочесала" чіплією.

— Ах, байструки ж ви прокляті, ах голото ж вошива! І куди то вам пертися захотілось? А як він мені пропаде, то я тобі очі повидираю! — Це до Ліди. — Так ти пильнуеш менших? Ах ти, трасцю нечесана! Летять за тим пройдисвітом, як безумні, колюхи б його скололи! Прилізло то в село на нашу погибел. Помийник жидівський, панича з себе корчить, вечора б завтрішнього ти не діждав!

— Омельку, — ледь гамуючи лютъ, сказав Василь.

— Іди до хати, Омельку!

Він злегка попхнув хлопця в сіни. Сам меріцій побіг до воріт, на вигін. "Ось які побажання!" Він провів розлюченим зором по обрисах хат. Скрізь у вікнах бли-

мало світло. Це його рідне село. Чи могло воно справді бути його рідним селом? Чи справді міг він родитися у цьому кодловиську? Там, за вигоном, бовваніли руйни його рідної хати. Там жила його матінка. “Яке ж то було життя, яке ж то було життя!...”, — ухопившись за голову, думав Василь.

VIII

Іти на Стир Василеві було вже запізно; залиша-
тися на ніч у селі йому не хотілося. О, село, рідне се-
ло! А дід Кіндрат буде десь там непокоїтись. Поду-
має, може, що втопився, чи заблудив у Конюшині.

Минув край вигона. Коли він переходив греблю, зір його зупинився на крихітці світла Маркової хати, що не видно було навіть її обрисів. Гребля гинула в темноті. Ні, такою темнотою не піде він на Стир. Василь скрутів у вуличку і подався до приходства. Підходячи до дзвіниці, він почув перед собою чиєсь важкі кроки. Василь мерцій склався в кущ бузка, що був тут же, коло цвінттарної загорожі. Повз кущ пропішла чоловіча тінь; Василь упізнав Бовта. Як тільки той відійшов далі, Василь виринув з куща і, розглядаючись, попрямував до попівської клуні. Напричуд відчужено почувався він у рідному селі. Йому здавалося, що ось хтось вискочить із-за тину зі шворнем, чи довбнею; навіть повітря, йому здавалося, було насичене гіркотою ненависті та зажерливої злоби.

Під попівською клунею гомоніли люди. Це статечні господарі. Далі чутні були голоси дівчат і хлопців. Василь зупинився. Він пригадав, що зручніше йому буде вернутись до дзвіниці й цвінттарем добрatisя до приходського будинку. Та раптом від попівської клуні долинули до нього слова старости Гарапника.

— Прийшов, значиться, в село і каши наварив, люди добрі. Я, значиться, як знаєте, у світі побував, а от

такого гладиштанька, єйбо ще не бачив. Грішми брязкає і думає, що він большой пан. Я, люди добрі, в матушкє Москві “действільну” відтарарабанив, а от такого ще не бачив.

— Мені не доплатив, істену правду кажу, — прозвучав голос багатія Юхимця.

— А мені, думаєте, увесь борг віддав? — забурчав староста Гарапник.

— І мене, людоњки, теж обдурив, — співучо втрутилася до розмови Юста Плешник. — Золотівку та до рук... як жебрачці, за мої послуги покійній, людоњки мої милі. Що я не натерпілася: бувало своє все кину і біжу до хворої. А синок, пом'яни її, Господи, в царствії своїм, та золотівкою відплатився.

— Но, но, ще дев'ять добав, сусідко, — лагідно натякнув староста. — Я, значиться, точно знаю: десятку дав тобі. Я, люди добрі, — з повагою звернувся він до присутніх, — сурйозно розцінюю діла наші громадські. Ложних свідчень мое вухо не любить слухати.

— А я чула, що тобі аж сороківка та до кишени... — не витримала Юста. — Ох, Господи, за це ж можна теличку купити.

— Від баб ти чула, конешно, — розсердився староста Гарапник. — Пустословія ви тільки вмієте говорити. — Я, люди добрі, — знов звернувся він до присутніх, — бабське насіння не очень решпектую. З волосом, значиться, довгим та з розумом коротким, гріхи в нашого брата внідрають, а де гріх, там уже й нещастя.

— По ділам, правду кажете, старосто, — притакнув Юхимець.

Василь сплюнув і вернувся до дзвіниці. Дзвіниця була не замкнена. Він добрався крізь неї на цвинтар і побіч церкви попрямував під сокір, за яким був уже город приходства. На подвір'ї була тиша. Василь на-

тиснув у дверях клямку. Двері були замкнені. Василь почав злегка стукати. Ніхто, однак, не спішив впустити його до середини. Василь ще дужче почав стукати в двері. Але за дверима була тиша. Не інакше, як отець Євтихій кудись поїхав. А Пилип? Де Пилип? Василь заглянув до хлівів. Засвітив сірника. Пилипа й тут не було. Куди йому тепер іти? За дзвіницею, на Ошновицьких болотах столунно кричали жаби. Василь на хвилину забув і про Пилипа, і про дядину, і про людей під попівського клуною, що ще, мабуть, і досі його там обмовляють. Могутнє рехкотання жаб перенесло його ген туди, в загублені навіки роки його дитинства. Так, він колись на цьому он вигоні слухав і не міг наслухатися такого ж рехкотання жаб. Стямлювався щойно тоді, коли кликала його на вечерю мама.

— Ва-аси-иличку, ве-ече-еряти ходи!

Скільки ж було ніжності й любови в цьому голосі!

За попівською клуною гомоніли ще люди. “Свілото безпросвітня!”, — просичав він. Між дзвіницею і церквою пробивалося світло з дядькової хати. “Гадюко ядовита!” — скрегітнув він зубами. Праворуч, за городом, блимало світло в хаті Юхимця. “Лично замурзана!” Далі, побіч рогу приходського будинку, пробивалося світло з Бовтової хати. Василь повернувся. За тином блимали аж два вогники з вікон хати Юсти Плешник. Василь уже не міг видумати масніших лайок і тільки крутив головою і люто бурмотів собі під носом. Аж раптом стяմився. “Чому злоба, чому аж така злоба?”, — з жахом подумав він. На вигоні, десь під Ошновицькими корчами, прорвався гострий жіночий крик.

— Гна-ате, до-до-му ходи! Оме-елько знайшо-овся!

“Дурна, дурна баба, — злорадно думав Василь. — Де Повховицькі корчі і де вона лементує!” Йому на-

віть майнула думка, щоб піти її налякати. Отак, роздобути десь кожух, вивернути його до гори вовною, підкрастися до дядини і загавкати по-собачому. Вона, звичайно, буде втікати. Він буде гнатися за нею і гавкати. "Безглаздя!" — з болем зітхнув він. Що за думки, що за ідіотські думки!"

На краю села, від Шоломич, загрюкала якась фіра. Грюкіт коліс дедалі побільшувався. Аж посеред села, де скрещувалися дві вулички, фіра повернула в бік приходства. Коли вона наблизилася до приходських воріт, Василь почув рипіння якогось колеса. Нарешті фіра зупинилася за загорожею. З неї зістрибнув Пилип і мерщій почав відчиняти ворота. Василь подався отцепі Евтихієві назустріч.

— З музикою, отче. Я чекаю, чекаю на вас, і не можу дочекатися.

— І захотілося мені на лихо брати цього Пилипська з собою, — докірливо почав отець Евтихій. — Я йому кажу: "Греблею та через місток, Пилипе". А він своє. Батюшка та батюшка... Напростець, через брід йому захотілося. Я до нього: "Гляди ж, не переверни!" А він: "Єйбо не переверну. Не бійтесь, батюшко".

— Може загрузли в броді? — спитав Василь.

— Та не загрузли. Брід щасливо переїхали. Зате за бродом на пеньок утілювився. Колесо поламав. Морока з ним та й годі.

— Чи я винен, що якась худобина та пеньок на дорогу закотила? — боронився Пилип. — На мості могло б бути ще гірше. Дошка могла б не витримати і що тоді? Може скажете, що брешу? А он, коли до нашого пана приїздив Біжеревицький Орда, та бричкою, та плигом через місток, що то хиріє на Одліновій присті ще досі, та дошка не витримала, та хрусь, аж кінь ногу зламав, а пан Орда та гулю натовк собі на лобі. Може скажете, що неправда?

— Ну, ну, годі вже, годі, — похитав головою отець Євтихій. Він ішов з Василем до тераси. Потім ще крикнув до Пилипа. — А ти тільки не забудь завтра відвезти воза до кузні.

— До кузні, кажете, батюшко? — добродушно спітав Пилип, здоганяючи отця Євтихія під самою терасою. — Ковалів тепер наплодилося, як козляків по дощі в полі. Один коваль у Біжеревичах, що називається Тироном Трубою, другий у Повхові, якого діти дразнять Овчкою, третій у Ковбах. Га, може скажете, брешу?

— До нашого кovalя, до нашого завези! — з досадою сказав отець Євтихій.

— До Петрука Лози? — здивувався Пилип. — Тож він навіть серпа не вміє нагостріти. Я б до Біжеревич повіз, до Тирона Труби. Той як зціпить колесо, то чорти не розірвуть. Самому он панові Орді бричку змайстрував.

— Вези собі до Біжеревич, вези! — зітхнув отець Євтихій. І до Василя: — Треба ж мати терпець з ним говорити.

— Нагнав би та не можу, — розвів руки отець Євтихій, коли вони були вже в хаті. — В'їхав на пеньок, перевернув воза, а я сторчма головою та в грязюку. Бачите, яка моя реверенда? І коли я намагаюся отак підвєстися на ноги, він, замість ломогти мені, переконує, що колесо було зроблене зі слабого дерева, що винуватцем всього є коваль. “Це, батюшко, каже, мабуть якийсь жид робив”. Ні, цей дурень не надається на візника! “Через брід, батюшко...” і що ти йому зробиш? Олив'яна голова та й годі.

— Справді, у голові вашого слуги не все гаразд, — сказав Василь.

— Що ж зробиш? Він теж хоче жити. А вам він теж прислужився, Василю Дем'яновичу.

— Мені?

— А ви ще й не знаєте? Вчора ввечері з Бовтом Степаном задерся під нашою клунею. Щось той говорив проти вас, а він, Пилипсько, звалив його з ніг і набив. Інші хотіли боронити, та Пилип вирвав з плоту кілка і всіх геть розігнав. Морока з ним та й годі.

— Це ще дужче посилює ненависть села против мене. Дивно, дивно. Лихе дійство відбувається против моєї волі.

— Нічого не зробиш. Заколот неминучий у нашому селі. Я в церкві стараюся проповідями людей просвітити, та хіба ж вони мене слухають? Кажуть: “З музицького, мабуть, роду. Божі слова та безпросвітною мовою в церкві прооказує”. П'єтухов з Лопатина їм більше подобається. Бо той казъонною, общепонятною мовою людей просвіщає. Ах, сервлізм, духовий сервлізм каменем тяжить на душах наших людей!

Василь задумався. Чи не тут джерело, з якого постала загальна ненависть против нього?

— А я й забув, Василю Дем'яновичу. Вам пошта прийшла. Лист і газети.

— Українські газети зі Львова! — втішився Василь.

— Приніс староста Гарапник. Ох, щоб з цього лиха не трапилось, Василю Дем'яновичу. Про це вже, мабуть, знає комендант поліції в Лемешах, Зигмунт Цимбалський.

Василь спершу прочитав листа. Писала до нього Оксанка, “Зірка Карпат”. Лист був радісний, в якому однак пробивалася туга. Багато було також недомовлень, які Василь розумів по-своєму і — скрито тішився. Як це добре, що хоч хтось далеко пам'ятає про нього. Думками полинув він ген туди, до Карпат, і на скелях та в смерекових лісах бачив Оксанку. Йому навіть марилося, що він тримає її за руку і стрибає через каміння просто до річки. “Чому до річки? Чому після

проблісків радості — трагічна розв'язка?" Він відклав листа і почав переглядати часописи. Але це його вже менше цікавило і він запропонував отцеві Євтихієві партію шахів. Та отець Євтихій відмовився.

— Не можу, занадто схвилював мене Пилипсько. Шістдесят років живу і ще ніхто мене не перевернув, а тут бач — просто в грязюку. Дурень, безнадійний дурень, прости Господи прогрішення...

І отець Євтихій перехрестився. Він шепотом про-казував молитву; руки його були схрещені на грудях, очі зведені вгору. Василь з повагою похилив голову.

— А з Цимбальським може бути лиxo, Василю Дем'яновичу, — раптом озвався отець Євтихій. — Дурні безпросвітні зроблять донос, а той і причепиться... Здається, що таки причепиться... Услиші м'я Господи. Возвах ім'я Твоє святе. "Вивротовом дзялальносьць пшечівко панству..." причеплять, я знаю їх. Картуз-Береза недалеко. І скорб, і печаль, і нещастя відверни, о Господи, — молився вже по-українськи отець Єтихій.

Василь підвів голову, зиркнув на отця Євтихія. Обличчя отця Євтихія було стурбоване по-мирському; не видно було на ньому молитової ревности. Василь болюче зітхнув. "Навіть він не потрапить молитися!..." Згадав самотній острівець у Конюшині, свою знівечену молитву і ще болючіше зітхнув.

— Передчасне хвилювання шкодить тільки здоров'ю, Василю Дем'яновичу, — заспокоював отець Євтихій.

— Я не про те, отче. Ах, квола стеблинка в полі, що хилиться в усі боки від вітру. Це душа, це душа людини, отче. — Він зніяковів і хотів ще щось сказати, та знадвору щось тверде, ніби камінь, раптово вдарило в стіну, над самим вікном. Отець Євтихій миттю кинувся на терасу, за ним поспішив Василь. За за-

горожею, в темноті, коло попівської клуні, злобно гули люди.

— Підкупив дурня, пранцюк паршивий, а той, бач, ломаками жбурляє в людей. Гей, ти, трутню, злізеш з даху чи ні?

— Драбину приставити і стягти собаку на землю.

— Трррах! — гупнула згори дебела ломака. Хтось дістав по потилиці. Скавуління прорвалося десь за клунею. Люди ще дужче загули. Густо посипалося з долу на дах клуні каміння. Деякі високо перелітало через клуню і сягало навіть тераси приходського дому.

— Дивіться, Василю, куди його занесло! — сплеснув у долоні отець Євтихій. Він показував рукою на чубок клуні. На хребті даху, на тлі чистого зоряного неба, було видно силоєт Пилипа. Він якраз цілився черговою ломакою в натовп, що верещав під клунею.

— Пилипе, гей П-и-илипе! — різко крикнув отець Євтихій з тераси. — А ви чого метаєте камінням?! Подуріли ви, чи що?

— Чотирьох покалічив, одному голову розбив, — хором закричала юрба за клунею.

— Пили-ипе, злізай мені зараз же! — знов крикнув отець Євтихій, підходячи до клуні.

Він помітив тут драбину, що була приставлена до стріхи. Пилип, здається, старанно приготувався до бою з натовпом, що був під клунею. Він вибрав у дровітні чимало замашистих ломак і виніс їх на дах клуні. Маяючи під рукою достатню кількість “зброї”, він з незвичайною енергією заатакував юрбу.

— Батюшко, як же це, щоб онде те дурне медведисько та людей калічило на вулиці? — залепетала Юста Плешник за загорою. — Мому, онде, та в потилицю вцілив.

— Пилипе! — крикнув з усієї сили отець Євтихій.
— Злізеш ти, чи ні?

— А, це ви кличете, батюшко? Як ви хочете, то я злізу. Тільки ще цього, онде, дрючечка пущу на паршиву голову. — Він люто замахнувся, за клунею за-свистіло. Потім — трах!

— Старосту Гарапника притовк, люди добрі! — заверещало відразу кілька голосів. — Це вже казъонна справа, це вже тобі не подарують, Пилипе!

— А хай не лізе, куди не треба! — озвався за загорожею якийсь парубок.

— Ale ж чесонув! — засміявся якийсь інший парубок. — Хоч і дурень, та руку, диви, метку має.

— Такого ще й світ не бачив! — закричали голо-си за клунею. — Ще й панича з себе стройт. Підкупив дурня всесвітнього та напустив, як вовка, на людей.

— Чуєте, отче? — гірко спитав Василь.

Отець Євтихій не відповів. Він тягнув Пилипа за полу свитки до приходського дому.

— Ax, ax і що ж з тобою робити, Пилипе? — гарячкувався отець Євтихій, коли всі вони були вже в хаті. — Мабуть прожену тебе, Пилипе. Як же ж так, щоб людям голови розбивати? Чого ж ти мовчиши, Пилипе?

— A чого вони брешуть, як собаки? — зашипів Пилип, добродушно поглядаючи отцеві Євтихієві в очі. — Я та на сіні, та в клуні та приліг собі та хочу за-снути, а вони за стіною — гав, гав... Що, може, скажете, брешу? Панич і такий і сякий, і батюшка теж такий і сякий. Панич, тее, не панич, свинопас, воло-цюга, а батюшка, це — не батюшка, це — задрипанець у рясі, це піп лихий. Га, може ще скажете, я брехун? Зійшлися, кажуть, як чорт з відьмарем. Таке, думаєте, я можу слухати? Та я їм, онде, киселю ще не такого наварю!

— Ax, Пилипе, Пилипе! — крізь сльози сказав отець

Євтихій. — Не бийся, Пилипе! Чуєш — не бийся! Я не хочу, щоб ти бився.

— Я вже ліпше піду до свинячого причілка, на вишкі спати. Звідти не почую гавкоту лихого.

З цими словами Пилип почалапав постолами до тераси. Коли він уже підходив до причілка, отець, не промовивши ні слова до Василя, замкнувся у своїй спальні. Кріз двері чутно було його гарячі слова. Цього разу він всевіддано молився. Василь і собі подався до своєї кімнати. Він приліг на ліжку і з нетерпінням чекав світанку. Конющина ввижалася йому як царство спокою і благодаті; річка Стир — це течія живої води, що забере з собою всі його турботи і понесе у синє море. А дід Кіндрат?

“Діду, діду, як би хотілося покласти свою голову на твої костисті груди і заплакати по-дитячому!”

IX

В хаті багатія Юхимця велася жвава гутірка. Господар хати говорив.

— По ділам, терпіти більше не будемо. До суду треба його притягти. Прошеніє треба написати, з адукатом порадитися. До чого, онде, дійшло. Дивіться, голови не може піднести. По потилиці вперіщив. Карк, по ділам, спух. — Юхимець різко показував рукою на Плешника, що сумирно сидів за столом з оповитою рушником шиєю. — А старосту Гарапника... Гуз, по ділам, на самому лобі. Людей соромиться, в хаті сидить, казъонні діла не може полагоджувати.

— Я, сусіди милі, дуже покривдженій, незаслужено покривдженій, — плакливо почав Плешник. — Я, сусіди милі, не з тих, щоб пхатися у авантюру. Я, так би сказати, самого краєчку притримувався. Та цей, з дозволу, сукин син, хоч і потемки, зачепив мене ломакою. Добре, що хоч не в тім'я. В голові, сусіди милі, молотами загепало, іскри замиготіли в очах. Руку, сатана, має занадто пружинисту.

— У суд з ним! — скрикнув Юхимець.

— Та хто там з дурнем буде судитися... — махнув тільки рукою Плешник. — Який тобі суддя захоче морочитися з такою солом'яною головою?!

— Василь Зонін, по-твоєму — солом'яна голова?

— Та при чому тут Василь? На клуні був Пилип, усі люди бачили.

— А хто намовив, хто підкупив?

— Та моя теж каже, що то робота Василя, — почухав голову Плешник. — Та воно не так легко... Перед судом треба дати докази. Від брехливих свідчень борони нас, Господи. Судді цього не люблять. А він, Василь, вибрешеться. Язик має вчений, нікуди правди діти. З попом як з рідним батьком живе. А це вам не жарт, сусіди милі.

Юхимець задумався.

— Та воно, по ділам, не дурно говорите, сусіде. З дурнем судитися не велика честь. А на того другого, по ділам, справді треба мати доказательства. Я, людкове, до нього підкопався б з іншого боку.

— Ну, ну... — наставили вуха сусіди.

— Газети, заборонені українські газети... Чи ви чули, людкове? Ви знаєте, що його чекає за це?

— Це правда, газети заборонені, — оживився Плешник. — Хлопці, сусіди милі, читають їх у селі. Олекса Теребень, Андрій Прісний, Терешко Ключиць та інші читають. Моя навіть чула, як вони хвалили Василя Зоніного.

— Про відьму гарненько описують ці газети, — раптом забрав голос Бовт, що ввесь час куняв побіч Юхимця. — А пишуть ці газети так, як ми говоримо, братіє. Відьма, та з Лисої Гори, та на Свят Вечір на вінику прилетіла, та гуп — до комина. Хазяйка до печі, а там носате, вирячкувате бабзно! Як це отак читаєш, то й бачиш бабу Василиху, що то молоко викрадає від чужих корів. Гарно пишуть ці газети, ейбо, гарно.

— Ну, ти б не говорив глупостей, сусіде, — злегка обурився Юхимець. — А ви й не знаєте, по ділам, яке лихо нас чекає через ці газети. Це все його робота. Село збунтувати, людей натравити один на одного. Коли ми його не приборкаємо, він нас знищить, побачите.

— Моя каже, що Василь Зонін її обдурив, — по-

чав знов Плешник. — Не доплатив, що там казати, су-
сіди мілі.

— Нещастя він уже й так чимало накоїв, — сказав Степан Бовт. — Отого ведмедя безголового напускає на людей. Силу ж бісову має, хай Бог боронить. Мало що на смерть не притовк мене, братіє. Я вже тепер з залишним шворнем ходжу під полою.

— Або ти, або ти сусіде... — діловито сказав Юхимець. — Справа, по ділам, простенька. До Лемешів, до коменданта Цимбальського... Так і так, пане коменданте, бунтівник у селі. Людей бунтує проти держави, газети заборонені дає людям читати. Ну, що ви на це, сусіди?

Степан Бовт перелякано перехрестився. Плешник тримтячим тоном сказав:

— До Цимбальського? А хай мене мати Божа покарає, коли я буду це робити! А секвестраторові Пронтуку хто помагав подушки грабувати в моїй хаті? Ні, ні, цього не буде. Пилип може мені ще один раз потилицю потовкти, а я не піду до Цимбальського.

— Не далеко ти відійшов від Пилипа, — суворо сказав Юхимець.

— Ні, ні цього не буде! — замахав руками Плешник, наміряючись до виходу.

— Це, братіє, дуже суріозна справа, — сказав Бовт. Він теж устав із-за стола. — Це політична справа. З Василем, здається, ми справи не виграємо. Батюшка буде по його боці. Треба все це гарненько обдумати, бо до нещастя не далеко. Краще спіznитись, як поспішитись.

Юхимець утулив в долоні голову і думав, коли сусіди були вже надворі.

— Жінко! — раптом озвався він. — Завтра вранці іду.

— Не пойдеш!

— Поїду!

— Не поїдеш! Нещастя тобі захотілося?

— Гаврилко, спати! — суворо крикнув Юхимець.

Хлопчик перелякано подався до кухні, за піч, де було його ліжко.

— Поїду, жінко, поїду! Я йому покажу, де його місце. Корову продам, пару волів продам, підкуплю кого треба, а йому покажу, де його місце.

Він почав швидко ходити по хаті, хрускаючи пальцями за спиною. Це була ознака найвищого нервового напруження. Юхимиха перехрестилася і тихцем вийшла до кухні, до сина.

Юхимець довго ходив по хаті. Він на всі лади обдумував свою завтрішню поїздку до Лемешів і доходив завжди до одного висновку: — Поїду, поїду! Василь уже не був в його уяві молодою людиною, зодягненою по-панськи; була це просто потвора, у якої під капелюхом чортівські роги, у якої ззаду, під маринаркою, чортівський хвіст. Коли б хтось тоді спітав Юхимця, що він буде казати комендантovі Цимбалському, він не зміг би дати відповіді. Він, сліве, сказав би, що Василь, це потвора, виродок. І цього вистарчило б, щоб кожного переконати. В цю хвилину він ненавидів не тільки Василя-людину; він ненавидів його капелюх, його бліскучі черевики, навіть гузики від його маринарки. Він безперестанку ходив і ходив по хаті, і врешті втомлено ліг на лаві, не припиняючи потоку злосливих думок. І коли він захріп на всю хату, то й хроніння це часто переривалося твердим: Поїду! поїду!

Аж десь уже по півночі хтось почав знадвору гримати в вікно.

— Сусіде, горить, горить! Клу-у-ня горить, хліви горять!! Пожежа, пожежа!!

Перша почула тривогу в кухні Юхимиха. Вона з

лементом увірвалася до світлиці, де вже стояв на ногах її чоловік.

— Кара Божа, кара Божа, — голосила вона.

— Бандита лови! Підпалив! Лови бандита! — заревів півпритомний Юхимець. Він, немов навіжений, кинувся в сіни. Тут він довго шукав у дверях тремтячими руками защіпки. Йому здавалося, що защіпка мусіла бути лівіше; він мацав руками і натрапляв на стіну. Це його ще більше хвилювало, і він гепав кулаками по стіні, не можучи натрапити на двері. Юхимиха була більш притомна. Вона якось натрапила на защіпку. Зовнішні двері відчинилися і вони обое з галасом викотилися надвір. Юхимець був уже цілком у затуманеному стані. Зір його в цю хвилину неспроможний був відрізити вогню від темноти; в його уяві вже лизали очеретяні стріхи хлівів, де були корови, воли, вівці та коні-гризуни на все село.

— Горить! — ревнув він, кидаючись від дверей у напрямі клуні, за якою простягалися хліви з кошарою на вівці, зі стайнєю, з причілком, де вилежувалися в барлозі два годовані кабани. Але, як тільки він опинився в кількох кроках від призьби, ноги його нижче колін раптом врізалися в щось прикре, колюче й тверде. Він з розгону важко впав на живіт, руки його простяглися обабіч голови.

— О-ох, о-ох... Ногам моїм могила.

— Не кричи, не кричи, пожежі нема, — перша стямилась Юхимиха. — Це хтось налякав. Ах, навіть уночі не дають спокою.

— Ноги мої, ноги. Моги-ила!...

Жінка кинулася рятувати чоловіка. Вона хотіла його підвести та сама запуталася в колючий дріт і гепнула всією вагою побіч нього.

— Пакость, матінко Божа! Погубити нас хочуть!

Людоњки добрі! — кричала вона, хоч на подвір'ї нікого зі сторонніх людей не було, — онде дріт колючий простягли. Ах і пранціж на вас, і шіхлі на вас!

По деякому часі вони видряпалися з дроту. Юхимець мав порізані ноги аж до кости. Саморобні його штани зачервоніли кров'ю. Він усе ж таки мав ще силу, щоб заглянути до хлівів. Заставши там усе в порядку, він навіть підбадьорено вертався до хати. Та, як тільки він вернувся до світлиці і коли при свіtlі лямпи побачив згуслу на штанах кров, він почав диким голосом стогнати.

— Силу відібрали мені, покалічили! Жінко, везі мене до Лемешів!

— Не повезу! — твердо сказала Юхимиха. — Не повезу! — Вона підійшла до чоловіка. — Навіщо ти задираєшся? Опудала ви горохові! Диви, як онде хитро всіх вас лупить і шукає за ним слідів. Ах, трутні ви замурзані!

В селі ще дужче закипіло.

— І чекай добра, матінко рідна, — цокотіла Юста язиката. — Такого господаря покалічив.

— Та дріт перед порогом простягли.

— Дріт, та ще й колючий.

— Авжеж, молодички, дріт колючий, та від призыва до плоту простягли, — знов залепетала Юста. — Заражені може дістати. — Вона зітхнула. — Тут, жіночки, все з хитростю придумано, тут хитростю б'ють людину. Не дармо ж він по світі волочився на нашу біду.

Ще не втихомирилися люди від останньої події, як наспіла нова. Цього разу загадкове лихо заглянуло у вікно Плещникової хати. Коли Юста преспокійно спала в своїй хаті за грубою, опівночі хтось почав легенько шкрябати в вікно. Юста прокинулася (вона взагалі була вражливої вдачі). Вона подумала, що це їй вчу-

лося. Повернулася на другий бік, перехрестилася і хотіла заснути. Саме, коли дрімota налягла на її очі, знадвору знову хтось почав шкрябати в вікно. Юста подумала, що може це її чоловік вернувся з кіньми з нічлігу. Вона підвелася з ліжка, ще раз перехрестилася і підійшла до вікна. Відхилила фіранку, глянула в шибу і завмерла від жаху. Знадвору дивилося на неї якесь чорне обличчя із великими жовтими сліпаками. Чорне обличчя ввічливо кивало до неї головою. Потім воно зареготало; у роззяленому роті показалися гострі білі зуби.

Юста вхопилася за груди. В голові загуло. Вона непритомна впала на долівку. Коли вранці прибув з нічлігу її чоловік, він застав свою жінку бліду і ніби не при умі. Вона глухо зітхала і шепотом молилася, б'ючи поклони до Бога Саваота, що був між іконами на почесному місці, на покуті. В неділю, в церкві, люди бачили її простягненою хрестом перед іконою матері Божої Почаєвської. Ревна її молитва і рясні сльози на щоках справили на вірних загадкове враження. Навіть отець Євтихій, у літургійних шатах, від Царських Врат, поглядав на неї з неспокоєм.

Після Богослужби декілька жінок спеціально очікували Юсту коло дзвіниці. Вони хотіли давнім звичаєм побалакати з нею. Та Юста не мала бажання вдаватися в розмову. Вона тільки сказала:

— Гріхи, голубоньки, та морем розлилися по нашому селі. Ніяке каяття не висушить цього моря. — І відходила від цікавих цокотух. Вона, що так радо плескала язиком, тепер ніби оглухла й заніміла. Ночі проводила в безсонні. Коли ж дрімota огортала її, тоді з'являлося перед нею чорне обличчя з жовтими сліпаками та білими зубами. Юста тривожно прокидалася і кричала на всю хату:

— Ох, Господи, це ж смерть моя!

А події в селі відбувалися з якоюсь неймовірною послідовністю.

Одного ранку, виходячи з своєї хати надвір, Степан Бовт помітив під порогом невеличку яму. Він відразу ж подумав, що вночі підкопувалися до його хати злодії. Але, коли він уважно поглянув на дно ями, помітив щось чорне, ніби маленький звиток сатину. Нахилився, досяг його рукою і ахнув. Був це паскудний лілик із гідкими очима. Якраз у цей момент з-поза третьої садиби пролунало жалібне виття старостового Трутня. Степан Бовт ще раз ахнув і мерцій побіг до хлівів. Він з розмахом відчинив двері, де були його дві корови. Одна з них, Красуля, тільки на сьому місяці, лежала здута, як гора, на боці. Вчора, мабуть, нажерлася якогось поганого зілля і вночі впала. Навіть ні кому було її рятувати. Степан Бовт заридав, як дитина.

Два дні згодом, десь під північ, хтось повибивав вікна в хаті старости Гарапника. Це його так розлютило, що він “від серця” побив свою жінку і потім люди бачили його в селі з великою солтисівською кокардою на грудях. Він гордовито крокував серединою вулички і тикав вказівним пальцем собі в груди, де була причеплена кокарда.

— Ось тут сила, люди добрі! За Божою милістю я казъонною людиною став. Село переверну, люди добрі, капосників відшушкаю, Василя Зоніного в поліцію віддам, у тюрму запроторю. Вікна казъонній людині бити, що ви на це, люди добрі? Тайну поліцію покличу з Пінська, слідствіє будемо робити. Бичами та по с.... капосників, люди добрі. Ось тут сила, люди добрі, — ще раз тикнув пальцем староста в кокарду.

— По ділам, там правдива сила, людкове, — притакнув Юхимець, покульгуючи за старостою Гарапником.

X

Дядько Гнат не мав терпцю сидіти в хаті. Йому було навіть душно: від загальної теплоти знадвору, від кухні, де жінка пекла хліб і, сливе, найбільше від власних хвилюючих думок. Події в селі були занадто великі й тривожні, щоб бути до них байдужому. "Невже це Василева робота? Невже це він так "чеше" статечних господарів? І як він може це робити, коли люди майже щодня бачать його на Стиру? А дід Кіндрат присягне вам, що Василь щоночі спить з ним у будці. Ну, і як тут кінці зв'язати докупи? Може й правда, що він підкупив Повховицьких хлопців. За гроші все можна зробити." Дядько Гнат почухався в потилицю. "А з моєю тільки морока. Сюрчить та й сюрчить у вуха. Тъху з такою жінкою!"

Дядько Гнат наклав на голову солом'яного бриля і вийшов надвір. Подвір'я було в золоті сонця. Праворуч, з перецвілих трьох яблунь вітрець здмухував останні рожеві пелюстки. Під свининцем рохкала біла свиня з поросятами.

— Лідо! Вижени свиню на вигін!

Дядько Гнат наклав на голову солом'яного бриля і в мене, ех... А що ж то вони в клуні поробляють?" Дядько Гнат заглянув у клуню. Побачивши батька, діти сполосилися. Вони похапцем хотіли щось сковати, та було вже запізно. Дядько Гнат вирвав з Андрійкових рук людську фігуру, вирізану з дикти. Обличчя опудала було чорне з жовтими сліпаками. Ззаду був

мотузок. Коли його потягнути, чорне обличчя відразу ж починало кліпати очима і показувати білі зуби.

— От що видумали! Смерть учверили. Шибеники з вас, ейбо, шибеники, ех...

Дядько Гнат вдоволено вийшов знову на подвір'я. В кінці подвір'я, під тином, Семенко з Омельком уганилися за квоктухою, що була оточена живими курчатами.

— Семенку, по задку дістанеш! — суворо крикнув дядько Гнат. Він погрозив йому пальцем і заглянув до повітки. У повітці сидів самотній Іванко і щось майстрував. Іванко робив собі лука. Лук, власне, був уже зроблений; він тільки з ліщинових сухих прутиків стругав стріли. Кінчики стріл обковував оливом, на шпильчики втикал гострі цвяхи з зазубленнями. Це, коли вstromиться, щоб нелегко було витягти.

— А ти навіщо це робиш? — застукав на гарячому дядько Гнат.

— Я так собі, татуню... Я хочу качки стріляти.

Дядько Гнат взяв до рук готову вже стрілу. З цікавістю оглядав її.

— З зубчиками. Майстер ти в мене, ех... А вутва не дурна, сину, щоб на таку стрілу наткнутись. А от ворони стріляй, сину. Як тільки закряче над тобою, відразу ж метай до неї стрілу. Мама, онде, каже, що чотирьох ціпуків пірвали нам, погані.

Він погладив сина по голівці і подався неохоче в хату, звідки вперто кликала його жінка.

— Гнате... — сказала жінка.

— Та я й так знаю, що ти хочеш сказати. Все про одне і про одне. Біда з тобою, жінко, ех...

— Ти б менше “ехав”, — перебила жінка. — Перед людьми вже навіть соромно. Все ех та ех.

— Гов, гов, що це так роз’іхалася?

— Гнате! — твердо сказала жінка. — Ох, ейбо, вже

Василеву хату дорешти сусіди розтягнуть. Поглянь, онде, в кухні, діти вибили у вікні три шибки. Щоб уставити нові, треба витратити чотири золотівки.

— То ти хочеш, щоб я обікрав Василеву хату?

— Та яка ж це крадіж? Хіба ж чужі люди мають більше право на цю хату від тебе? Та й Василь не буде тут жити. Ох, тебе ніяк не врозумиш.

Дядько Гнат задумався.

— Авжеж, Василь тут не буде жити. Хоч би й хотів остатись, люди не дозволять. — Дядько Гнат зупинився зором на грубі, в якій були цілком розвалені дверцята.

— І дверцят може ще люди не встигли витягти, — підхопила жінка. — Чого ж позіхаєш? Ох, морока тільки з тобою, Гнате.

— А я просто попрошу Василя. Він не відмовить, — сказав дядько Гнат.

— А як відмовить? — Жінка зітхнула. — Та й узагалі з тим Василем... Добра не сподівайся від нього. Ніби й помагає людям, гроші дає, але серце має злобне. Біду приніс у село.

Дядькові Гнатові знов навіялася думка про хлопців з Повхова. “Так, так, це тільки звідти лихо. Людей порозлоблював, капостями хитрими ненависть породив у селі. Він собі поїде, а мені треба буде жити між тими людьми. Значить, такого я сестрінка маю! Ех...”

— І дядько Гнат не без здивування відчув у собі приплив якоїсь нічим необґрунтованої злоби; те, про що думав, хоч і знов, що була це вигадка, все ж сприймав, як чисту правду. Приплив безглуздої злоби немов би давав йому якусь силу, давав немов би управнення — зробити вчинок, хоч ще вчора сама думка про це викликала б йому на тілі гусину шкіру. “Ні, ні, хоч і сестрінок, та не по серцю мені.” — Підбадьорював себе злобою дядько Гнат. — “З таким треба бути коротко!”

— Дядько Гнат зсупив брови. — “Такого треба собаками цъкувати! Грішми людей спокусив, а потім зпідтишка вікна вибиває, дроти колючі простягає. Та воно може й непогано, що проучено цього Юхимця?”

І дядько Гнат був уже готовий на все. Вже зубата бестія оволоділа його серцем, уже душу овіяв чад зло-би і навіть помсти.

— Авжеж, авжеж, жоно моя. Не з добром прийшов він сюди.

Серп місяця вже стояв над західнім обрієм, коли дядько Гнат прокрався на зруйноване подвір'я своєї покійної сестри. Неподалік, десь у Ошновицьких корчах, кричала сова. Дядько Гнат зупинився. “Горло тобі запухло б, мерзотнице оката, ех...”, закляв він, суплячись і озираючись, чи нема поблизу якогось лиха. Лиха властиво не було видно, хоч і давив якийсь тягар йому груди. І тут знов нахлинула на нього злоба — зубата бестія в серці заворушилася. “Хоч і сестрінок, а єйбо, холодом від нього віє. Гроші ніби мені дав, а потім утік. Чому втік? А он, Юхимця, оцю потвору, навіщо одбарував грішми, а старосту Гарапника, а Бовта?” — Дядько Гнат зітхнув. І крім звичайної злоби, відчув у собі приплів ще й нової сили — сили заздрости. — “А тепер з тим он старим диваком та по Стиру їздить, та шукає в Конюшині стежок свого дитинства. А хатину кинув для добрих сусідів. Чому для сусідів, чому не мені? Ех...”

Він тихцем наблизився до отвору хатини, де колись були двері. В одвірку не було навіть завісів. І раптом з села, десь зі старостівської садиби, голосно загавкав Трутень. Гавкання було протяжне, якесь тривожне, потім перетворилося воно в неприємне, дике виття. Дядько Гнат здригнувся і мерщій зайшов крізь отвір до середини. В хаті, на глиняній долівці, ноги його наткнулися на якісь відламки цегли, на якісь тріски

від облуплених з тинку стін. Крізь отвори вікон вдиралося сюди холоднаве повітря; з повітрям пробивалося і віддалене скигління сови та виття Трутня. Дядько Гнат помацки подався в кухню, надіючись знайти там одиноче непобите вікно, щоб видерти з його рам три шибки. Але й тут вікно було вивалене з рамою, шалівки відірвані; на долівці хрустіли під ногами дядька Гната відламки скла. “Значить, добре тут господарили, ех...” — Дядько Гнат сердицто плюнув у отвір вікна. Він знов вернувся в світлицю. Посередині тут стояла груба. Груба була покалічена, з вищербленими кантами, з розваленим боком біля її чубка. Дядько Гнат нахилився. Правою рукою намацуval дверцята. Але, рука його натрапила на порожнє заглиблennя, де не було не то що дверцят, але й рушт. Дядько Гнат випростався і знову плюнув, цього разу собі під ноги. Скісне проміння від серпа місяця падало крізь вікна на середину долівки, творячи подовгасті, білі смуги. Дядьків зір шукав по світлиці будь-яких речей. Але ніяких речей не було в світлиці. Ні стола, ні двох лав під стінами, ні ослона, нічого не було. Пліснявою і мертвотою тут віяло. Мабуть і душа покійниці вже давно винеслася з цих мертвих закамарків. Дядько Гнат підійшов до покутя. Провів рукою по стіні. Рука натрапила на цвях. Дядько Гнат пригадав, що саме на цьому цвяху висів ще за життя його сестри образ Христового розп'яття. “Значить, люди і образи святі по викрадали і може десь моляться до тих викрадених образів”, — зітхнув він. “Ах, лиходії, ах злодюги, розсмикали, повикрадали, ах...” І дядько Гнат відчув, що щось йому ніби загачилося в горлі, щось ніби всмокталося в язик. Якийсь крижаний струм пронизав йому жили, якісь колючки шпигнули йому в груди. Бестія в серці шарпнулася, завила з болю. Дядько Гнат протяжно застогнав. “Боже милий, Боже милий, це ж хата

моєї покійної сестри!" — вирвалося йому десь з-під серця... "А я, злодюга, розбійником прийшов обкрадати цю хату!" Дядько Гнат ухопився руками за голову, ноги під ним затремтіли. "Боже мицій, що я роблю, що я роблю!" Він мерцій кинувся з хати на двір. Жаль, вогнистий, гірчичний, зчавив йому груди.

Подалік, десь у Ошновицьких корчах, не переставала скиглити сова, з садиби старости Гарапника диким гомоном линуло над селом виття Трутня. "Боже мицій, Боже мицій", — стогнав дядько Гнат, утікаючи в напрямі вигона, де чорними хвилями бродила ніч.

Він з якимсь нестерпним жахом гнався до цих чорних нічних хвиль. Йому здавалося — там спасіння, там забуття і захист перед власним сумлінням. Та, як він минав уже те місце, де колись були ворота, раптом із-за шипшинника, що залишився свідком на границі садиби його сестри, посыпалося на дядька Гната каміння. Деякі каменюки летіли над його головою, деякі прошукували лівіше; одна нарешті влучила дядька Гната в праве рам'я. "Сильніше, сильніше в злодюгу негідного!" — гарчав до свого серця дядько Гнат. Ледве це сталося, як за ним щось гостро свиснуло в повітрі і осою вгризлося в його спину. "О, Боже всемогутній, о Боже..." — застогнав він, не сповільнюючи свого бігу. В спині щось йому пекло, іржавим цвяхом шпигало в хребет, гадюкою повзло до нутрощів, вогненним язиком лизало шлунок. "О,脊на моя,脊на. Не витримаю, ех..." — скавулів він, переступаючи поріг власної хати. "О, жоно моя, жоно, бодай би тобі язик заціпило. Послухав на свою біду, ех..."

Гнатиха, що щось шила за столом, при свіtlі лямпи, підірвалася, немов попарена. Спочатку вуха її не сприймали лайки чоловіка поважно, але коли дядько Гнат немічно осунувся боком на долівку, вона заламала руки:

— Вбили, вбили Гната, о матінко Божа, вбили..."

Вона мерщій нахилилася і почала стягувати з чоловіка свитку. Але як тільки вона потягла за полу, дядько Гнат ревнув не своїм голосом, молотячи по долівці ногами.

— Не витримаю, сконаю, у-у-у... доля моя, ех...

Жінка нахилилася над чоловіком, уважно приглядалася до його рамен, голови і, нарешті, поімтила на спині вstromленого прутика. Тут, сливе, й була причина на дядькового болю. З вродженою тверезістю та обережністю жінка розпорола на спині свитку, потім спустила чоловікові штани, підняла спідню сорочку і тремтячими руками потягла до себе прутика. Дядько Гнат розпачливо завив від болю. Ноги його ще дужче замолотили по долівці. Але жінка була вперта і послідовна. Вона сильно потягла прутика; витягла його нарешті з окривавленим шматком тіла. З рані пирснула кров. Дядько Гнат, спітнілий, борсався по долівці. Жінка чистою ганчіркою помила рану. Потім мокрим рушником опоясала Гнатів стан і підвівши чоловіка з долівки, поклала в ліжко.

— Стогни, стогни, Гнate, взавтра буде краще, — ніжно лебедила жінка. — Ах, Господи, що за люди, що за гадюки...

На другий день, коли дядькові Гнатові було трохи краще, жінка показала йому предмет його нещастя — ліскового прутика з гострим зазубленим цвяхом на його кінці.

— Онде чим тебе підстрілили ці недолюдки, — зі слізьми сказала жінка. — Ах, Господи, а руки б вам покрутило, а ноги б вам поламало, щоб ви вечора не діждали, щоб вас шіхля трясла до самої вашої могили!

Дядько Гнат уважно оглядав прутика. Пальцями обмачував тягарець з олива на кінці прутика, нігтем

правої руки шкрябав по шпичакові з поганим зазубленням.

— Так, це так... Стріла, значить, та сама стріла, ех... Написано ж: І син востахом на отца своєго, чи як там.

— Ох і лихой години на вас, і чуми ж на вас! — рясно лилися з жінчиних уст прокльони. — І прибув на горе та нещастя цей волоцюга проклятий, і калічить людей невинних, навіть дядька рідного не пощадав.

— Жінко! — раптом скрикнув дядько Гнат, гамуючи в собі біль. — Губи свої нечистиві стули! Кари Господньої не викликай на дітей своїх. Спокуснице погана! Ібо же гріх первородний да від жони, Єви, розпространіхся по землі. Ох-ох-ох... Болить!...

Жінка замовкла. Вона перелякано дивилася на свого чоловіка. Що з ним? Звідкіль навчився він глаголити по церковному? Жінка пригадує і не може пригадати: ні, її чоловік ніколи не цікавився церковними книгами.

— Жінко! — із зусиллям сказав дядько Гнат. — Жінко, а поклич-но Іванка.

— Ох горенько ж мое! — заголосила жінка. Вона подумала, що її чоловік уостаннє хоче попрощатися з дітьми. Не дарма ж він по церковному почав говорити. Вона затулила долонями обличчя і побігла надвір кликати дітей. Вона всіх їх зігнала до хати. Але дядько Гнат залишив коло себе тільки Іванка; решту погнав на двір.

— Сину! — сказав дядько Гнат, — чиє це, онде теє паскудство? Стріла, га? Підстрілив цієї ночі ворону, га? Дожився — син стрілою та батькові в плечі, ех...

Іванко впав на коліна, прилип устами до батькової руки і розридався.

— Я не знат, тату, що це ви, єйбо не знат.

— А я, соколику мій, — крізь сльози почав батько, — а я нишком-тишком та до Василевої хати, та за-сідку на злодіїв зробив. Думаю: хай-но попадеться в мої руки злодюга, я його навчу по чому калачі в жи-дів. А тут на дворі та за ворітами — свись стріла та з лука мого сина. О-ох, крижі мої, крижі...

Хлопець не підводився з колін і плакав.

— Ну, не плач, Іванку, батожити не буду. — Він раптом йойкнув від болю, зсупив брови і потім: — Почастував синок батька, ех... А от пакостей ви ще більше наростили в селі, я знаю. Юхимця, значить, під-косили, старості вікна повибивали, Юсту налякали. А біда небоже, та на батька звалиться. В суд подадуть, шкуру з мене злуплять.

Хлопець не підводився з колін; мовчав, і тільки шморгав носом.

— А може вас Василик намовив? Може дав цукер-ків і сказав: того і того, значить, проучіть, чи як там?

— Ні, тату, ніхто нас не намовляв, — твердо ска-зав Іванко.

— А от, язики мусите тримати за зубами. Зрозумів? Ні пари з уст! А як я довідаюся, що ви комусь сказали, то пам'ятай — на ослоні задки так вичиню, що кроку не ступите. Посторонка, значить намочу, шта-ннята поспускаю і шмагатиму, шмагатиму. Зрозумів?

— Зрозумів, тату.

— Ну, то іди собі. Жоно — чула?

— Чула, — висунулася з кута жінка. — Що нам робити, Гнате?

— Мовчати, мовчати, жоно моя препогана, мов-чати. — Він закашлявся і почав стогнати. Потім за-спокоївся. Жінка навшпиньки подалася в кухню. Він почув її відхід і крикнув: — Мовчати, мовчати...

XI

У селі кричали тільки півні, коли Василь вийшов з приходства. Він знов ішов на Стир. Його щось ніби в плечі підштовхувало — хотілося йому чим швидше побачити діда Кіндрата. Він був уже між ланами Круглиці; за ним, у селі, кричали півні. Йому здавалося, що це не півні, а відьмарі, що кидають услід за ним смертельні прокльони. “Ах, село, рідне село...”

На плечах мав він брезентову торбу з чистою білизною та двома бльоками паперу до писання. Коли він пакував це в торбу, чомусь подумав про самотній острівець у Конюшині. Там, під вільшиною, присяде він, закурить цигарку і буде писати. Василь ще не уявляв собі, що буде писати, але знов, що неодмінно буде щось писати. Може про Юхимця, про Гарапника, про Бовта? Кому буде це потрібне? Може буде в своїх писаннях лаяти отих землячків? “О, лайки тут замало. Ах, дідькове насіння!” Василь здригнувся. “Знов злоба! Знов лютъ, ненависть.”

Він відмахнувся рукою від цієї жовчної злоби, що всмокталася чомусь у його серце. Та від внутрішньої їді не так легко відсахнутись. Занадто багато було прикрих подій у селі. “А Пилип... Хоч голова слабенька, зате бойовик першорядний. Гатив з клуні ломаками, що аж мило було подивитися. “Паничеву” честь рятував. Пам'ятатимуть його, ой пам'ятатимуть ці статечні господарі!”

Підходячи до Стира, Василь ще здалеку помітив

гострий чубок будки та смугу блакитного диму, що вився вгору на тлі потойбічного лісу. На пеньку, перед ватрою, сидів дід Кіндрат. У ватрі потріскували дрова, дід підгортав ломакою жар під казанчик, з якого вибивалася запашна пара.

— От і добре, що ти вернувся, голубчику, — вдоволено зустрів його дід Кіндрат. — А я вже й побивався за тобою. Мабуть у селі ночував? І чому було не сказати? Я отцеві та онде з пару щупаків переслав би. Ти, може, і голодний, голубчику? Я онде юшки з окунем наварив. Та й тлустий був цей окунь! Бачиш, як скалки плавають у казанчику?

По хвилині вони розтаборилися на траві, коло ватри, і дерев'яними великими ложками черпали з казанчика смачну юшку. Їли мовчки, поглядаючи час до часу на ватру, де повільно догоряли останні полінця. Нарешті дід перший відложив ложку, замашисто перехрестився і, сівши знову на пеньок, почав закурювати свою люльку.

— А я, Василику, задумав цієї ночі та перемоти заставити на Золотокрутому Коліні. Там сомів та щук без міри.

— Що ж, тоді поїдемо ввечері, діду, — відповів Василь, пускаючи із своїх уст кільця диму. Він був простягнений горілиць на траві і вдивлявся в небо, що було помережане хмаринками. Десь на болотах косарі мантачили коси. Перед ними стояв день тяжкої праці.

— Бач, хоч ще й зарано, а трава підтяглася. Щедрою весною Господь нагородив людей. Товар не буде голодувати зимою, — розважно сказав дід. — А ти що думаєш робити, Василику? До вечора ще далеко.

— У Конюшину поїду, тим меншим човном. Перед вечером вернуся.

Василь саме думав про самотній острівець. Він чомусь усією душою прагнув провести цілий день на са-

моті. Може щось напише? Може листа до Оксанки? Може щось інше?

— Перед вечером чекайте на мене коло будки, діду, — сказав Василь, прямуючи до стариці, де був човен-душогубка.

Дід Кіндрат цього дня перебував у будці; на нього вже віддавна чекало багато роботи. Він міцними копопляними нитками направляв наставку, вставляв нові прутики до кошів, приготовляв перемоти на нічну виправу. Врешті перед вечером заходився коло вечері. Як тільки вернувся Василь, вони спожили вечерю, покурили над ватрою і вирушили в дорогу.

Над болотами затихли вже побренькування кіс. З потойбічного лісу розливалися співи солов'їв. Всівши в човен, вони рушили за водою. Сидячи в кінці човна, Василь стернував веслом. Пливли серединою річки, між обабічними кущами верболозу; за ними й перед ними виплигували з води плотиці, ганяючись за мушвою та комарями, що роями клубочились над самою поверхнею води. Час до часу отчайдушно вистрибували з води ковбики, чи сріблолискучі верховодки, втікаючи від напастливих щук. Іноді під вітами прибережного куша, тут же, під крутим берегом, вивернеться щось неповоротне, пузате, сплесне хвостом і зникне, залишаючи на воді кружала бриж, які відразу ж підхоплювали течія. Досвідчені поліські рибалки впізнають у цих "пузалах" сомів, що найрадше шукають собі поживу вечерами.

Сутінок уже цілком сповив ліс і могутніми тіннями розгортається над лівобічними рівнинами боліт. Десять на східному обрії, за полем Копане, виринув круглий, вогнисто-червоний місяць.

— Ой, завтра спека буде, голубчику, — озвався дід. — Бог милостивий зсилає добру погоду на косовицю.

— Звідкіля ви це знаєте, діду?

— Звідкіль я це знаю, голубчику? — в задумі перепитав дід. — Ми хоч і не вчені, голубчику, зате знаємо багато, ба-ага-то, голубчику! В польовій квітці голубчику, зможемо побачити усміх янгола Господнього, у білій шовковиці, що росте на болотах, дано нам углядіти слізу Матінки Пречистої. Теплими вечорами, під голим небом, чуємо віддих землі святої. А онде, бачиш, як повільно гасне вощадь? Це й знак, що завтра буде добра погода, а червоний місяць, голубчику, завжди віщує спеку. А ліс, чуєш, голубчику? Ні шушукне. Це теж на погоду. На дощ, чи на бурю, навіть без вітру дерева плачуть. Здається, все занімє в тиші, а тільки добре вухо наставиш, чуєш тихий жалібний шелест листя. Це й знак, що буде дощ. Тільки осика часом зраджує. Ця лепетуха не повинується гласу Господньому, тому й шелестить листям коли треба й не треба. Тому й сік гіркий має, паскудна.

Золотокруте Коліно було за кільканадцять кроків від стариці, яка вливалася до Стира з лісу. Береги Золотокрутого Коліна були лагідні, порослі кущами лози. Рибалки в невеликих відступах перетяли ріку перемотами, на яких було багато доземних шнурків з тризубчастими гачками. На гачки понасаджували чорних п'явок та в'юнів, яких дід за дня наловив у гнилому озерці, неподалік від стариці. На перемотах, від лівобічного берега, рибалки попричеплювали дзвіночки. Це для того, щоб своїм дзеленьканням сповіщали про впійману рибу. Коли вже все було готове, дід Кіндрат зняв з голови шапку, перехрестився і вроочно прорік: “Пригоди, Господи, рибоњок упіймати та з повним саком до дому вертатись.”

Тим часом, Василь назбирав сухих, лозових гілляк і розвів ватру. Закуривши люльку, дід примостиився на соломі, коло вогню. Він хвилину помовчав, а тоді почав тихим, лагідним голосом:

— Не ті часи настали, голубчику. І ліси погані люди понищили. Онде, бачиш, голубчику, дуби на полі Копанім? Це ж залишки дрімучого лісу, що був тут за мого дитинства. А он, ці луки, ех... ці луки — колись тут були лози непроходимі. Хмарами чорними літало над ними птаство, вутов, голубчику, журавлів, куликів, пекачів, диких гусей була тут тьма-тьмуща. — Дід зітхнув. — І все, усе люди витеребили, порубали, понищили; птаство зникло, тільки деркачі щовесни горланяль там. — Дід задумався. — Все минає, голубчику, все віходить, старіється, бліdnіє. І я, голубчику, думаю, що вже недовго мені бути на світі Божому. Пустельником був я в житті, та й самому прийдеться Богові духа oddати. Гей, а душі грішній та й прийдеться мандрувати до тих он зірок, та поклонитися Йому, та просити в Нього помилування.

— Щось не дзвонить, діду, — перебив Василь.

— А не дзвонить, голубчику. Мабуть, тому, що ще місяць низько, затемно в воді. Риба, голубчику, теж у темноті не бачить, як і людина.

— Що це, співають, діду?

У вечірній весняній тиші дзвінко лунала пісня; дівочі голоси протяжно виводили:

Ой при лузі, при лузі,
Ой при лузі, лузі зелененькім
Та й дівчина рвала льон...

І тут же, ніби наперекір дівчатам, прорвався хор парубоцьких голосів:

Летів сокіл через сад високий,
Начав дерево клювати,
Любив, кохав, козак дівчиноньку
Та й не думав її взяти.

З побічного села Ковбів пролунала теж пісня; там хлопці співали разом з дівчатами:

Зацвіла в лузі лоза, та й зацвіла в лузі лоза,
Та й ще біла береза, та й голубі її глаза...

— Молоді, то й веселяться. Про лози співають, голубчику, про наші лози; про шептливі ліси, про зелень безмежну, про сонце, про весну красну співають. Молодість, молодість...

— Чи чуєте, діду? Вже й за Стиром співають.

— А то в Конюхах, голубчику, то наші лісовики озвалися.

Дід замовк, наслухував.

— Чи ба, вже й лопатинці заворушилися! Ті найліпше співають. Чи чуєш, як виводять, голубчику? Ах, Господи, а це що ж таке?

— Це якась дівчина співає, діду.

— Еге, еге, дівчина, дівчина, голубчику. Бач, як тоненько виводить. Такого голосу я ще й не чув у нашій околиці.

Тоненький голосок, десь у верхів'ї Стира, за словами діда, в Лопатині, самотньо бренів над лівобічними болотяними рівнинами:

Ой коли ж то вечір та й повечоріє,
Коли ж мое серце та й повеселіє...

— Гарно співає, дуже гарно, — немов про себе сказав Василь.

— А ти, голубчику, занадто одстав від людей. Поїхав би колись до лопатинської церкви, з людьми познайомився б.

— Я вже по горло маю людей, діду, — прорік Василь і замовк. Чи ж варто відсвіжувати все те, що завдало йому стільки прикрости? Його охопило хвилювання, коли він згадав гутірку під попівською клунею.

— Чи ба, вже й місяць високо, а дзвіночки мовчати, — перейшов на іншу гадку дід, поглядаючи в

небо. Ніч панувала вже всевладно. — Не бере, голубчику, дзвіночки мовчать. Не варт ждати довше. Ліпше зробимо, коли трохи здрімнемо.

Дід простягся на соломі і накрився кожухом. Василь теж приліг, закладаючи за потилицю руки. Очі його блукали по небі, стежили за спадаючими зірками. Безмежна глибінь небесна полонила його, мільйони зірок з білою смugoю молочної дороги вливали в нього якийсь блаженний спокій.

“Нещасні ті, що сміються з неба, і бачать красу тільки на землі, — немов об’явлення, навіялось Василеві з небесних просторів. — Тричі нещасні ті, що бачать суть життя людини тільки в матерії, не відчуваючи туги душі до тих он безмежних синіх просторів, де панує непорушна краса вічності.” Мовчазна краса неба цілком заспокоїла Василя. Йому було приємно і навіть радісно на душі. Та це тільки тривало мить. Він здригнувся. “Невже спокій? Мені спокій?” Село, знов село. Смерть матінки, могила під гаєм, руїна власної хатини... А потім — люди, люди: Гарапники, Плешники, Бовти, Юхимці... “Спокій, спокій...” зітхнув Василь. — “Навіть зірки на небі не мають спокою, бо мерехтять і падають. А матінка там, під гаєм, під пишним пам’ятником — сном мертвим спить”. — Василь приплюшив очі. “А голосок цієї дівчини справді чарівний. Дід гадає, що з Лопатина, мені ж здається, що злиав він дещо лівіше, немов би з Конюшини”. “Ой, коли ж то вечір та й повечоріє”... Так, так, чарівний голосок.” Василь задумався. Чи не чув він уже цього голосу? Де ж він чув цей голосок? Василь наполегливо пригадує і не оможе пригадати. Аж нарешті пам’ять його не підводить. “На острівці, так, так, на острівці. Зі співом лісу прилетів цей голосок. Ні, йому тоді не вчулося.” I думка його зупинилася на іншому — на

писанні... там, на острівці. Думав, думав і написав не те, що думав. Чи вийде щось з цього?

Василь ще хотів у душі перевірити зміст написаного за минулий день, та в голові був уже хаос. Він хотів підвести повіки, але якісь лагідні тіні налягли на його голову, повіки тяжко опали, і він заснув. Сон молодої людини під голим небом — це благословення. Співи в селях уже давно замовкли, Конющина потойбіч Стиру теж спала, по рівнині боліт, на лівобіччі, в свіtlі місяця, продовгастими смугами бродили нічні тіні.

І раптом: — Вставай, голубчику, вставай! Дзвонить, дзвонить, чуєш як дзвонить, голубчику?

Василь відразу ж прокинувся. Над ним стояв дід Кіндрат. Він устиг уже й підкинути хмизу до ватри, що ще тліла останніми жаринками.

— Справді дзвонить, діду, — врадувано сказав Василь. — Три дзвінки дзвонять, діду!

Над ними, в самому зеніті неба, стояв місяць, укаzuючи північ. Рибалки мершій відбилися човном від берега. Дід, як досвідчений рибалка, стримував човна на течії веслом, Василь обережно підіймав угому найближчу перемоту. Перемота в його руках совгалася в усі боки. Василь уперто підтягав її до себе, повільно рухаючись човном до першого гачка. Нарешті й гачок.

— Гляньте, діду, що за щука! — скрикнув він, хапаючи пальцями за грубий, холодний карк великої щуки.

— В тенето, в тенето її, голубчику! — схвильовано шепотів дід, немов би побоюючись сполосити нічну тишу. Василь мигцем підтягнув від носка човна тенето сака, що було в воді, і впустив туди щуку. Щука відразу ж рвонуалась у глибину, тягнучи тенето під човен.

— Ісусе Назаренський! — скрикнув дід. — Со-

мисько! Порося та й годі! А до сака його, голубчику, до сака.

Пузатий, широкоголовий сомисько, почувши людину, могутньо заборсався, але Василь утягнув його з перемотою до човна. і щойно тоді впустив його до сака, міцно зашморгуючи тенето шнуром. Під потойбічним берегом витягли ще великого окуня, що впіймався на чорну п'явку. З останніх двох перемот рибалки відчепили ще три соми, чотири щуки і шість великих окунів.

— Хвала Тобі Боже, хвала, — молився на березі, коло ватри, дід. — А то, Василику, такого влову на перемоти я собі не пригадую в моєму житті. Бач, місяць не підвів. — Раптом дід зіщулився, пригорбився, нижня губа його затремтіла.

— Що це зі мною? Ах, Господи, знов грає...

— Що з вами, діду?

— Слухай но, Василику, слухай! Свят, свят, аще да моленію моя услиша, та біси, вразі Твої, розточи на ліси сухії, на болота непроходимі...

— Хтось грає, діду?

— На скрипці, голубчику... І зійдоша дух Твій святий на землю сю... А то, голубчику, все отак виграє на скрипці, там на Крутозі... кожної повені. Свят, свят...

Скрипка в нічній тиші не грала, скрипка голосила, скрипка — слізами по струнах — вичаровувала тугу неописану, жаль задушевний, біль серця скаліченого.

— Чому ж це на скрипці, діду?

— Бо він, Давид Пуримів, зі скрипкою втопився, голубчику.

— Як то, зі скрипкою втопився?

— А так, голубчику, зі скрипкою та шубовсь у воду. До прийому побоявся ставати, царського війська злякався. Ой, ой, та й музикант був з нього, голуб-

чику! На вечорницях, бувало, та як утне гопака, то здається, що й струни полопають. А в Петрівку, та в неділю, та перед самим прийомом, вибрався з хлопцями на Стир купатись. А на стежці, між лозами, он там, де тепер сіножаті, все витягує смичком сумні-пресумні пісні, та все зідхає. Видно свою смерть неборак оплакував. А хлопці та до нього: "Гей, Давиде, не один ти будеш новобранцем. Смійся з лиха!" А він і посміявся із свого лиха, е-ех, посміявся! Човном та Стир переплив на той берег, та випростався на обривистому березі Крутогору, он там, під дубом, що й досі ще кучерявиться, та як заграє, заголосить пісню, що то співають у нас, коли комусь камінь на серце навалить. "Та й повели хлопця молодого, стежками, доріжками..." А потім притиснув до грудей скрипку і — шубовсь у воду! Тільки луна покотилася Конюшиною. — Дід замовк, гірко зітхаючи. — Та й голосить ця його скрипка, голубчику, та й благає ж вона Всешишного, ех, благає. Упокай же душу всопшого раба Твого Давида, Господи!

Ця замогильна музика, що якоюсь тайною бриніла над заснулою природою, викликала в Василевому серці якісь глибинні почування. Якесь третміння від підсвідомого жаху пронизувало його, якесь почуття загадковості, немов би нашіптувало йому про мізерноту сутності людини, якій суджено повсякчас стояти перед лицем вічної загадки, якою є смерть.

Аж раптом, з лівобережних рівнин, десь здалеку, долинуло кволе тік-тірінь свистилички. В цю ж мить у скрипці на Крутогорі немов би струни пірвались, музика змовкла. Дід протяжно зітхнув.

— Музику мертвих життя заступило, голубчику. Отак, як він зачує на Крутогорі хоч найменше пробудження природи, відразу ж мовкне. Не для живих при-

значена ця музика, голубчику, до небес святих їй дорога.

Дід урочисто повернувся до сходу. — Онде, вже й вощадь за Копаним, на небі, підіймається.

Над чубками потойбічних дерев війнуло сильнішим вітерцем. Десять тріснула суха галузка на верховітті від стрибка вивірки. Звідусіль злинали вже співи птаства: затріщали стрибунчики, заскиглили на болотах чайки, задзвеніли потойбіч, у Конющині, солов'ї, замуркотіли над лісом пекачі, заквакали качки, залопотіли крильми у водяних западинах серед лісової гущавини, по той бік Стиру. Буйне життя природи могутньою симфонією зустрічало перше проміння сходячого сонця.

XII

До будки над Стиром завітали малі дорогі гости: Ліда, Марина й Іванко. Василь привітав їх зворушливо. Вони принесли невеселу вістку. Ліда, потупившись, сказала:

— Тато хворі. Спина покалічена. Стогне та й стогне.

— А мама плачуть, плачуть, — перебила Марина.

Іванко мовчав. Він похилив голову і м'яв бosoю ногою траву.

— То Гнатові діти, чи що? — лагідно спитав дід Кіндрат.

— Гнатові, — притакнув Василь.

— А що ж йому в цій спині, небожатка?

— Діра, діду, — сказала Ліда. — Кров текла, мама мокрим рушником оповила спину. А тепер крижі ломає.

Дід задумався. Василь подумав: "Знов видатки!" Дід Кіндрат почав порпатися в полотняних торбинках, що висіли над його лігвом.

— Ось це зілля, небожата, хай мама спарить і юшкою промиває рану, а це хай теж спарить і дасть татові три рази на день пити, — лагідно пояснював дід Кіндрат. — Скажіть, що я ще сьогодні ввечері, а найпізніше завтра прийду вашого тата відвідати.

Під серцем у Василя щось зашкребло. Діти вже намірялися відійти, але дід їх затримав.

— А ходіть-но небожатка зі мною до стариці. Я хочу переслати вами батюшці трохи риби. Чи подужаєте?

— Подужаємо, подужаємо, — закричали діти.

Вони всі пішли до стариці по рибу. Риба була в замкненій скрині, що стояла занурена до половини у воді, подалік від берега. Дід підплів до скрині човном. Він відімкнув її і, нахилившись, вихоплював руками щуки й карасі і кидав їх у торбу. Коли торба була повна, він замкнув скриню і на березі поділив рибу на дві половини.

— Цю ось торбу, небожатка, занесете батюшці, а оцю віддасте своїй мамі. А несіть її на дружечках, бо попецецькаєтесь.

Діти ще заглянули до будки, щоб попрощатися з своїм Василиком. Василь сидів задуманий. Він, видимо, на щось рішався і не міг рішитись. Ні, серця його не подолає вирахуваний розсудок!

— Я проведу вас аж до Повховицьких корчів, — сказав Василь. — А одну торбу дайте мені. Вам і так затяжко буде.

Вони всі разом подалися напротець до поля, де була стежка. Діти були веселі й щебетливі. Вони розповідали багато новин.

— А хлопці читають ваші газети, — лепетіла Марина.

— А Олекса Теребень сказав на вулиці, що він старосту Гарапника затовче, коли той піде зі скаргою на вас до Цимбальського, — розв'язно заговорив Іванко.

— А Терешко хвалиться, що він ваш товариш, бо колись разом з вами товар пас на Ошнові, — зацокотіла Ліда.

Ці новини втішили Василя. “Щось у селі діється”, — подумав він. О, як добре, що він написав на острівці не те, що хотів перед тим написати. “Серце, людське серце...”

— Так я вже далі не піду з вами, — сказав Ва-

силь, коли вони підійшли до Повховицьких корчів. Він поважно поглянув на Ліду й сказав: — Лідуню, ось два грубі листи. Ще сьогодні занесеш це до Лемешів на пошту. Занесеш?

— Занесу, — щиро сказала дівчина.

Василь вийняв з кишень портмонетку, відрахував чотири срібні монети і передав дівчині.

— Одну монету даси поштареві, за решту купиш для всіх цукерків. Добре?

Василь пошкрябався за вухом.

— Почекайте, я ще щось хочу сказати. Ага, знаєте, мої ви дороген'кі, ви мусите виконати одну роботу. Чи дасте собі раду?

— Зробимо, зробимо, — сказали діти.

— Ось вам гроши, це великі гроши, зрозуміли? Занесіть рибу і потім, не сказавши нічого мамі, біжіть до Лемешів. Там живе такий грубий пан, доктор Верига. Ви скажіть йому, що тато вмирає, так і скажіть — вмирає. Дасте йому одного папірця. Коли він буде впиратися, дасте йому другого папірця. Пам'ятайте, спершу одного папірця, а потім другого. Коли б він погодився на одного, тоді того другого папірця дасте мамі і скажете, що це вам дід Кіндрат дав. Зрозуміли?

— Ми запряжемо нашого коня й поїдемо, — сказав Іванко, що любив провадити кіньми.

— Ні, — суворо заперечив Василь. — Доктор Верига має пару коней і гарну бричку. Він вас привезе додому.

Діти попрощалися з Василем і швиденько побігли стежкою до корчів. Василь в задумі вертався на Стир. Коли він проходив повз маленьке, заросле сивою лепехою озерце, йому здумалося наловити чорних п'явок. За короткий час, у прибережному мулі, Василь наловив десь з двадцять чорних, куцих п'явок і загорнувши їх у папір, поспішив до будки. Тут він упустив

п'явки у пляшку з водою і нашвидку почав лагодити дротяну вудку, яку йому нещодавно привезли покупці риби з Пінська. Діда Кіндрата не було, либо нь поїхав до жаків за Стир.

Сівши у свою душогубку, Василь поплив за течією до Круторізького виру. Після почutoї опівночі музики його манив до себе страшний вир Круторогу. Невже це справді була замогильна музика? Василеві це просто не могло поміститися в голові. Не була це, часом, звичайна слухова омана? Не співала це запізнена пташинна десь у лісі? Не створила часом, ці скрипкові тони таємницість чарівної ночі?

Ось і Круторіг. Василь причалив човном до піскового, лагідного берега, що творив тут тупий закрут. Під потойбічним береговим обривом був грізний вир. Берег був пожолоблений водою, з якого виставало коріння дуба, що підіймався над водою, кидаючи на вир могутню тінь, коли сонце підходило до зеніту. Дуб пишався своєю розложистою, зеленою короною; таким він, мабуть, був і тоді, коли востаннє Давид Пуримів грав на скрипці. Ліворуч галузилися три вільхи. За вільхами, за дубом, темніла гущавина лісу, підшита горішником.

“Ось він, дуб, свідок загибелі Давида Пуримово-го, — подумав Василь. — Ось він, що опівночі слухає чарівну замогильну музiku.” Василь поглянув на вир. Вода крутилася тут спіралями і творила чортомлинське коло. Великі рухомі кружала гралися з плетивом тіней від галузок дуба. “Так, тут утопився Давид Пуримів, І тіла його не виловлено. Може пожерли його соми, може лихе потягло його в бездню?”

Розомтав вудку і метнув у грізну глибину. Куце вудлице поклав на бортах душогубки. “Якщо тут є велетні-соми, можуть поласувати п'явку, що на міцному тризубчаку-гачку, — подумав Василь. — Побачимо,

побачимо..." Він закурив цигарку і вже не думав про втопленика. Йому зечев'я навівся загадковий, то-ненький голосок. "Невже самітня дівчина мала б відвагу співати вночі, у лісі?" "Ой, коли ж то вечір"... З яким чуттям вона це співала, Боже милий!" Він цілком поринув у задуму; чарівний голосок, йому здавалося, знайшов собі тривке місце в його серці.

Він знов поглянув на вир. Потім його рука почала намацувати на бортах вудлице. Але — рука його не наткнулася на вудлице. Василь розглянувся. Вудлица справді не було на бортах. "Дивно, як воно могло так тихо зникнути?" Недокурок цигарки висковзнувся в нього з уст, на обличчі — здивування. Очі його ще раз утупились у вир. Там розв'язка загадки. Вир з непорушною послідовністю повільно крутився спіралями; крутився, мабуть, так, як і сотні-сотні років тому. Василь поглянув у верхів'я. Вода дрібними золотистими зморшками гралася з сонцем. Аж раптом йому здалося, що подалік від виру, посередині ріки, показався держак його вудлица. Василь миттю вхопився за весло. Та ледве він відбився від берега, як по держакові вже й сліду не було. Все ж зір його безупину стежив за поверхнею води. Веслюючи проти течії, Василь наблизився до річкового закруту. Тут вода прудкіше гналася з течією. Василь наліг на весло і швидко минув закрут. За закрутом він знов помтів на воді держака. Цього разу держак був далі, десь з п'ятдесяти метрів. Він знов наліг на весло, ще дужче погнався проти течії. Але, як він проплив з кільканадцять метрів, держак вудлица знов канув у воду. "Чи дожену?" — питав себе Василь. — "Чи дожену?" Його бажанням було — за всяку ціну наздігнати свою вудку. Безмежна цікавість гнала його далі й далі у верхів'я. Аж згодом він знов побачив держака коло великого коліна, за яким ріка входила до лісу. Та й цього разу держак був на

поверхні води тільки мить. Коли Василь привеславав до самого коліна, помітив тільки гладину води, що дрібними вирками гналася в напрямі Крутогору. Як тільки минув він це коліно, на річковому плесі знов помітив вудлице; цього разу знову знову появилось воно далеко, поблизу лівобічного берега. Безперебійно веслюючи проти течії, Василь не відчував навіть утоми; його охопило якесь дике бажання — наздогнати свою вудку і зловити те, що тягло цю вудку. Він нарешті в'їхав у ліс. Щойно тут відчув у всьому тілі прикру втому. Але, як тільки знову помітив держак вудки, в ньому раптом з'являлася енергія, і він гнався на своїй душогубці, мов навіжений. Він помітив, що держак вудки з'являється вже частіше на воді. Раз він виринав цілком близько, посередині річки, іншим разом випірнув під правобічним бергом, щоб згодом зачорніти на воді поблизу протилежного берега. Наче б з ним щось гравося і надило до якоїсь лихої пасти. Та Василь не задумувався над цим; його пекла гарячка безмежної цікавості і жадоби піймати водяне чудовисько, що так хитро втікало від нього. Василь і не стямився, як був уже глибоко в лісі. Він навіть не пригадував, щоб колись був тут з дідом Кіндратом. Руки його, врешті, здерев'яніли від перевтоми, гарячий піт рясно покрив йому обличчя, клейкою рідиною приліпив сорочку до спини. “Безглаздя, безглаздя!...” — подумав він. Втіма послабила в ньому бажання далі гнатися за вудлицем. Він опустив весло і хотів повернути човна за течією, як цілком несподівано держак випірнув з води майже під бортом душогубки. Василь цупко вхопив його правою рукою. В цю ж мить у глибині води щось шарнуло з несамовитою силою. Човен хитнувся, Василь ледь-ледь утримався між бортами. Не випускаючи з рук держака, він устиг ницьма простягтися на дні човна. Човен пропелером крутнувся, задній кінець з Ва-

силем урізався в пливучу воду проти течії. Таємнича потвора прудко потягла човна у верхів'я; вудка рвучкими стрибками напиналася, човен стрибав по воді, ніби автомашини на польовій дорозі. Василь помітив, що човен рухався у верхів'я зигзагами: маневрував по річці то поблизу берегів, то серединою річкового корита. Не інакше, як потвора гналася у верхів'я глибшими місцями. Василь припускав, що це міг бути кількапудовий сом. Тільки соми можуть рости до такої подивувідної величини.

Потвора, видимо, втрачала силу, бо стрибки її були вже лагідніші, човен часто зупинявся, і тоді Василь розглядав, де б зручніше було прибитися до берега. Та як тільки він, орудуючи одною рукою з веслом, хотів спрямувати човна до берега, потвора відразу ж тягla його у противлежний бік. Нарешті човен спинився на вирої кітловині, під лагідним берегом з кучерявою вербою. Василь вчепився одною рукою за гілляку верби і повільно почав прибиватися до берега. Потвора цього разу не реагувала. Нарешті він вискочив на берег. Боком сперся об стовбур верби і з натугою почав тягти до себе вудку. Щось тупе, ніби набряклила водою колода, підтягалося до берега. Чим ближче підтягалася до берега, тим була вона тяжчою. Серце у Василевих грудях неспокійно калаталося. "Нарешті, нарешті..." Він зціпив зуби і тягнув далі вудку. Аж раптом під самим берегом з'явилося широколобе величезне сомисько. Обабіч голови розхилялися довгі вуса, пащека була роззявлена, гачок, мабуть, вгризся у верхню щелепу. Чи витягне на берег такого велетня? Василь відразу ж зміркував, що сил йому не вистачить витягти сома на берег. Занадто були нерівні сили. Він ще і ще підтягав сома до берега; він уже мав плян: прив'яже до верби вудку і розглянеться за дебелою ломакою. "Так, треба його оглушити, чи просто розбити

голову і мертвого витягти на берег", — гарячково думав Василь. Та раптом сталося щось несамовите. Вгледівши людину, сом могутньо сплеснув хвостом і з незвичайною силою метнувся в глибину. Вудка не витримала, лопнула. Василь болюче ахнув і прикуцнув на траву. В його руках був пірваний сталевий шнур вудки. У вухах гуло: "Поразка, поразка!..."

XIII

“Хочеш бути переможцем підводних володарів цієї річки? Хочеш своєю мізерною силою, силою звичайної людини, подолати підводне божище, від якого втікають метрові щуки і падають з жахом на дно пасясті окуні? А чи ти знаєш, що це танок веселки? Ні, ти не знаєш, бо тобі не дано бачити водяних чудес. Як він, володар, пливе уславі кришталевою водою, перед ним танцюють срібнолускі плотички, золотолускі карасі, пласкі ляці і товстоспинні головні. Ти, ти... юначе! Хочеш своїм обмеженим зором проникнути в надра водяних глибин? Ти, ти... нерозумний і впертий юначе!”

Це так картала Василя якась пташинка своїм тіньтіріканням у траві, під кущем горішника. Василь сидів під вербою і слухав базікання крилатого малятка. Це, либоń, якась лісова лепетуха, це не свистилічка. Та тримається нелісистих рівнин. Може це дрозд? Ні, ні, той радо чіпляється галузок. Може це синичка? Василь звузив губи. “Ти дурне малятко. Глянь який я великий.”

“Я вмію літати, я вмію літати. Я швидша від тебе”, — дражнилося крилате малятко в траві, під кущем.

Василь, хитаючись, підчовгав під кущ. З куща випурхнула манюнька, сизокрила пташинка. Василь розхилив галузки. На торішному листі помітив гніздечко з жовтодзюбими, ще неопіреними пташенятами.

“Ах, дурень я, дурень, — тер собі чоло рукою Василь. — Це ж вона до своїх дітей, а я... Задумався: — А я вже, мабуть, втрачаю глузд.”

Аж здалеку, десь від півдня, долину кукання зозулі. Василь протверезів. "А ти її, сину, шукатимеш між вітами зеленими, між квітами на болотах, і ти її, сину, ніде і ніколи не знайдеш." Білий хрест із штучного мармуру, там, на кладовищі, під гаєм, раптом з усіма дрібницями вирізьбився в його уяві. Далеке, далеке кукання немов би гіркою тugoю влилося йому в серце. Він обережно, але рішуче, попрямував у південному напрямі, на голос зозулі. Логіка роз'яснювала йому, що це — нісенітниця, півбожевілля. Але він душою прагнув іти, іти й шукати, хоч знов, що ніколи не знайде втраченого. Обходив кудрнаті кущі горішника, чіплявся за галузки граба, пробивався крізь плетива лоз на низовиннях і простував, простував на південь. Коли зупинився, щоб перепочити, почув ще й інші кукання. Одна зозуля кувала в східному напрямку, друга в західному. На півдні зозуля вже мовчала. Там мугикав тільки пугач. Василь хвилину надумувався, потім скрутів на захід.

Ледве він обійшов декілька кущів, як почув за грубою вільхою, що була перед ним, неприємне шипіння. Василь крадькома виглянув із-за вільхи на маленьку галівинку. Посеред галівинки стирчав з трави врізаний низький пень дуба. На цьому пні лежала гадина. Голова її була зведена, очі втуплені в траву. "Пишші, пишші..." — шипіла вона, ворушачи хвостом, що спадав з пенька в траву. Це шипіння здивувало Василя. Він знов з оповідань лісовиків, що гадина без причини ніколи не шипить. Невже почула його наближення?

Для певності, Василь підняв з-під ніг ломаку. Коли накинеться на нього, буде боронитись.

Гадина ні на мить не відривала свого зору від трави, шипіння її посилювалось.. Аж раптом пащека її широко роззявилася, голова схилилася поза пеньок. Тра-

ва під пеньком заворушилася. Якесь маленьке створіння наближалося до гадини. Це була невеличка зелена жаба, з роду тих, що вечорами гергочуть у вільховому листі на дош. Жабка притишено скрекотала, спазми жаху здригували її порепаною шкірою. Вона чомусь не могла відірвати своїх очей від прикрих сліпаків гадини; якась невидима, грізна сила невблаганно притягувала її близче і близче до роззявленої пащеки. Вона ще на мить зупинилася, але зробила це тільки для того, щоб відбитися задніми лапками від землі і стрибнути між отруйні зуби свого ворога. Гадина з натугою проковтнула свою жертву і, звившись у клубок, виставила спину на сонце.

“А тепер буде перетравлювати. Тьху! що за гидота!” — подумав Василь, швидко обходячи галявину. Йому раптом нагадався лящ на березі річки з роздутою головою, з віддихаючими зябрами, що прагнули води. “Дивний, дивний світ. Сильніший пожирає слабшого, слабший умирає і дає своє тіло на пожертва сильнішому. Дивний, дивний світ...”

Це прикре видовище на галявині навіяло йому не цілком приємні враження; він навіть і забув про зозулю, йому вже не хотілося йти на її кукання. Він ішов повільним кроком і байдуже розглядався по стовбурах дерев.

Перед ним була болотяна долина з трав'ястими купинами, з карлуватим вільшняком на деяких купинах. За долиною було лісове підвищення. Туди якраз Василь спрямував свою ходу. Він ішов навпростець. Взагалі поліщуки люблять ходити навпростець. Трясочиння вони не бояться. Він знає де ступити, до якої купини плигнути. Василь підбадьорено спустився в болотяну долину. Він ніби стрибунець стрибав по купинах, між якими була вода. Чи ж не так він плигав у дитинстві по Ошновицьких корчах, шукаючи качачих

яєць? Коли його ноги натрапляли на хитку купину, він тоді підпирається ломакою, тією, що підняв з землі перед гадиною.

Раптом вуха його почули якийсь свист над головою. Василь поглянув угору. Над ним, цілком низько, кружляла самотня качка. Василь, як поліська дитина, знов, що значить самотнє кружляння дикої качки. Він міцно стиснув у руці ломаку і уважно зорив найближчі тряв'яністі купини. Коли він наблизився до куща вільхи, зупинився і пильно прислухався. Десь за кущем було чутно тукання дзьоба. "Розбиває, сатана, яйця!" — подумав Василь. Він виглянув крізь віти вільшняка на найближчі купини. "Ось де він!" — скрегітнув зубами Василь. На високій купині з торішньою травою порпався сизокрилий яструб: руйнував качаче гніздо. Він міцно вдаряв гачкуватим дзобом у зеленкуваті яйця і потім втягував у себе смачну рідину. Василь тихцем замахнувся ломакою і метнув її в напрямі гнізда. Ломака, однак, шмигнула лівіше. Яструб махнув крилами і знявся вгору. Розпроставши їх широко в повітрі, він буйно поширяв над чубками дерев.

Василь мерщій кинувся до гнізда. Поглянув на нього і болюче зітхнув. Воно чомусь нагадало йому руїни власної хати. Там вікна повибивані, стіни облуплені з тинку, груба розвалена, а тут качачий пух розкиданий кігтями хижака, всі яйця потовчені. Василь поглянув угору, на кружлячу качку, і похитав головою. "Дивний, дивний світ..."

Сонце вже хилилося до заходу, коли Василь діставсь на лісове підвищення. Йому набридло вже сногигати без цілі по лісі. Він вирішив іти цим підвищенням до Стиру, до своєї душогубки. Голод теж вже докучав йому неприємним бурчанням у шлунку. Та ліс приготував йому ще одну несподіванку. Ця несподіванка просто приголомшила його. Вона з'явилася якраз

тоді, коли Василь уже нічим не цікавився і прагнув якнайшвидше дістатися до свого човна. Раптом з шепотом листя долинув до нього тоненький, милий голосок. Таємнича дівчина цього разу співала цілком близько, слова пісні чітко долітали до Василевих вух:

Ой вернися ж, мій соколе, ой вернися
та й до мене, мій соколе, пригорнися.

Василь принишк, притулився до стовбура вільхи. Якесь пробудження безмежної радості та солодкого непокою чудодійною мрією виповнили його душу. Голосок на хвилину замовк, потім забринів ще дужче в лісовій гущавині:

Ой не буду ж я та й спати,
Та й піду я в ліс густенький,
Та й піду я в зелененький,
Та й виприноньки рвати.

“Що за скарби в цьому голосі!” — прошепотів до себе Василь. Після першого враження він уже трохи вгамувався; його кортіло тепер за всяку ціну підкращистися туди, звідки линув цей чарівний голосок. Він нечутно переступав через сухі галузки, обережно відхиляв віти горішника, а тоді прилип до грубезного, суковатого дуба. Піднявся на пальцях і виглянув з-поза бічної випуклини дуба. За дубом, коло куща поричок, помітив струнку дівчину в вінку з віток горобини. Зривала гроня червоних ягідок, кидала в кошик з лозової кори і весело приспівувала:

Три кулики чайку любили,
По коліна юбку пошили.
“Оце ж тобі, чаєчко, за теє,
Що у тебе пір'ячко рябее”.

“Га, ось яка вона! — думав Василь, не зводячи зору з дівчини. — Іншою вона й не може бути. Хвилями ясне волосся розплілось по плечах, личко — пор-

целяна з відтінком бронзи. Це вже сліди сонця. Русалка зі Стиру та й годі. З'ява неперевершеної дівочої краси, дівочого тіла, чарівне одухотворене єство дрімучого лісу. Тільки ж цей вінок горобиновий... Мало ж пахучих квітів у цьому лісі?"

Аж зневід'є майнула йому несамовита думка. Він мусить знайти дорогу до серця цієї дівчини в особливий спосіб; передусім він не сміє її сполосити. Він буде голубити її своїм розпаленим зором там, вгорі, між плетивом зелених галузок. Задер голову. Стовбур ряснів суками та випуклинами аж під розгалужені грубі гілляки. Немов кіт, подряпався до тих гілляків. Як тільки він добрався туди, з неспокоєм поглянув під кущ поричок. Може сполосилася і втекла? Ні, дівчина не сполосилася, вона спокійно зривала далі порички і кидала їх у свій кошик. Василь знов почав дряпатися вгору. Він був уже в густому плетиві зелених галузок; над ним, крізь верховіття, пробивалася голубінь неба.

Крізь скрещені галузки Василь вступив свій зір у дівчину. Вона звідси була для нього ще привабливішою. Він помітив на її ногах червоні чобітки, спідничка була в дрібні квіти, блюзочка кремового кольору. І волосся, волосся — соняшним промінням на раменах. Так, тільки з віддалі, з укриття, можна помітити красу в усій її повноті. Василь звузив губи, приклав до них долоні і: Ку-ку, ку-ку... Дівчина відразу ж озирнулась. Нагле кукання, здається, заскочило її. Потім, зміркувавши звідки це кукання, поставила на траві, коло своїх ніг, кошика, підняла голову і почала солодко просити сизокрилу:

Зозуленко миленька,
Пташечко сизенька,
Закуй-погадай
Мої літонька вгадай.

Василь щойно тепер побачив її очі. Дивні, а може

й страшні ці очі. Дві великі жарини крізь галузки, здавалося, пронизали його до самого серця. Якась холода краса з пожадливою пристрастю пробивалася з них. Йому майнуло: "Чи ці очі спроможні наповнитися слізми?" Він просто не мав сили дивитися на них, і похиливши голову, кував до безконечного. Дівчина під кущем рахувала. "Один, два... десять... двадцять... сорок... п'ятдесят... сімдесят... вісімдесят дев'ять..." "Зозуля" на дубі замовкла, дівчина сплеснула в долоні. "То ж я довше проживу на світі від свого діда! Ах, зозуленко-голубонько, хвилиночку почекай", — мелодійно просила дівчина. Вона виглянула поза кущ, чи часом хтось не підслуховує її і, паленіючи на личку, питала далі:

Зозуленко сизокрила,
Ворожечко мила —
Чи Василь чи Степан
Має взяти м'я за стан?
Як Василь, скажи: куку,
Як Степан — замовкни на суку.

Почуввши своє ім'я, Василь майже тривожно знов поглянув дівчині в очі. Вони дивилися йому просто в зінниці. "Невже вона мене бачить?" Цього разу він помітив у них ласкаву теплоту, щось ніжне й чисте. Він з полегшою відітхнув і над лісом пролунало радісне "ку-ку".

А дівчина під кущем ще раз озорнулася, ще дужче спаленіла і тремтячим голоском питала далі:

Чи пригорне, чи поцілує,
Чи приголубить, чи подарує
Перстень мні під вінець,
Щоб дівуванню був кінець.

"Так, так... — думав про себе Василь. — Романтика кохання завжди зумовлена шлюбом, подружжям.

А потім жити, жити і розмножуватись. Чи не в цьому суть існування людини взагалі? І чи тільки людини?" Він довше не міг роздумувати, бо відчував на собі майже фізичний дотик очей з-під куща. Йому ставало душно від цього зору. Ухні очі знов зустрілися. Дівчина не блукала своїм зором по короні дуба; вона вперто дивилася по лінії проріджених галузок, нижче грубої розгалуженої гілляки, якраз у те місце, де сидів Василь. Уста її, здавалося, ось-ось посміхнуться і проводять: "Чого ж ти ховаєшся? І чи ти взагалі можеш сковатися від моого зору?" Але ось очі її немов би заблищали слізами і вона, простягши руки до нього, благально просила: "Зозуленко, матінко, найдорожча, найсолідша — обізвися, обізвися..." Ці благання зворушили Василя. "Очі ці мають теплоту душі. Ах, який я, який я..." Він пестив усю її своїм зором; він помітив, що риси її лица були немов би вирізблені найвибагливішим майстром. Простий носик, прекрасно закроєні уста, заокруглене підборіддя, тонка шия — все це нагадувало йому статуї грецьких богинь.

— Ось вона, твоє призначення, юначе! — шепотіла тайна в тремтінні галузок дуба. — З'явилася вона не в палахах — у лісі запашному, з ароматом клейкого листя вільшин, з подувом вітерцю на верховіттях." Василь заплющив очі і почав з якоюсь насолодою кукати. Кукання це було гаряче, трепетне, немов пісня про палке кохання. Аж раптом над його головою різко зашугали пташині крила. Радісне "ку-ку" раптовною несподіванкою приголомшило Василя. Він з якимсь острахом поглянув на чубок дуба. Там була справжня, сизокрила зозуля. Вона прудко залопотіла крильми і хотіла линути між вітами нижче, але угледівши людину, тривожно свиснула і пурхнула між листя сусіднього дуба. Внизу, під кущем, ніби тріснула галузка, дівочий голосок ніби пролунав реготом. Проте, Василь

не міг у цю мить розважати над почутим. Він відчув у тілі якийсь щіпотливий морозець, в голову вдарив молотом паморок, ноги йому сковзнулися з гілляки, і він, торощачи галузки, поломотався вниз. Йому, однак, не судилося grimнути на землю; він застяг між двома розгалуженнями, низько над землею. Це його пртверезило. Він відразу ж пригадав дівчину в горобиновому вінку. Притъма сплигнув з гілля, кинувся до куща. Але під кущем не було вже дівчини. На велике його диво, не була навіть там потоптана трава; на кущі висіла тільки вітка з її горобинового вінка. Василь обережно взяв вітку, притулив до серця і довго, довго наслуховував. Може трісне десь галузка під її ногами, може залунає десь у нетрях її ніжний голосок? Але ні тріску галузки, ні голосу не було чути. Тільки морем розливалися співи птаства, легкими прибоями шумів ліс.

Тримаючи на грудях горобинову галузку, Василь тяжкою ходою попрямував до Стира, до своєї душогубки. Якісь терпкі хвилі розбурхано кипіли в його душі, якийсь загадковий непокій, поєднаний з тugoю, гостро вгризався в його серце. "Невже це початок якоїсь драми, до дійства якої потрапив я цілком випадково? Де ж тебе шукати, дівчино, в горобиновому вінку?"

XIV

— Ну, я й вернувся, слава Тобі Господи, — такими словами привітав Василя дід, підходячи до будки. — А ти, бачу, і сніданку не приготував? Я то й не голоден. У селі люди добрі нагодували. А ти гарячої страви не цурався б, голубчику. Гаряча страва, голубчику, сили підкріплює.

— Не хочеться їсти, діду. — Василь потупив очі. Дід допитливим поглядом спинився на ньому.

— Як там почувається мій дядько?

— Краще почувається, голубчику. Доктор був. — Дід махнув рукою. — Надармо тільки гроші викинули. Приїхав, онде, помазав йодиною, надув губи і поїхав собі до Лемешів. А от рану та промити цілющим зіллячком він і не потрапить. Та він, голубчику, навіть і не доктор, це якийсь фельчер-приблуда. — Дід помовчав і: — А ти відвідав би свого дядька, жалувалися, що геть відцурався від них. Так не можна, голубчику. Це ж твоя рідня. — Він знов поглянув на Василя. — А я онде як тільки та на поріг твого дядька, Гнатиха вже й хоче мені руки цілувати. І за рибу дякує, і за зілля, і за гроші. “Двадцять золотівок, дідуню дорогенький, Бог милостивий винагородив би вас...” Я так і подумав: це Василик старого підійшов. Я покликав дітей, притиснув і вони призналися. Привчати дітей до неправди не годиться, голубчику. А дядько твій та й заплакав, коли довідався, що ти й доктора оплатив. Ну, ну, серце маєш добре, нікуди правди діти.

Він присів на пеньку, набив тютюном люльку і вів далі:

— А в селі біда, голубчику. Худоба здихає. В Мисиона на зорі та теличка впала, у Степана Бовта остання корівчина пропала, в Юхимця двох волів з ялівкою лихе скосило. Плачу й розпуки повне село. Люди хочуть з процесією ходити, хліви свяченою водою скроплювати.

— Мабуть якась чума на худобу...

— Чума, чума, голубчику. Здається, Паненка навістила нашу околицю.

— Це не Паненка, діду, це звичайна пошесть на худобу.

— Пошесть — це й Паненка, голубчику. Отак, прийде і нищить худобу. Це, голубчику, передвісниця якогось більшого нещаства. Люди вчені в це не вірять, але ми віримо. Наука, голубчику, хоч і просвіщає розум, та вбиває душу. Око вченого в квітці-воловії бачить тільки синеньку цятинку, а ми, голубчику, бачимо в ній ціле небо, в пелюстках дрібних, бачимо ласку Господню. А як жито красує, голубчику, люди вчені вам скажуть: воно цвіте, а потім буде наливатися зерном. А ми, голубчику, в мжичці квіту над ланами та бачимо благодать Господню, чуємо Його святе благословення; від благословення бо Господнього наповняється добрым зерном колос. Земля, голубчику, не буде родити без Його благословення. А от, коли люди та гріхами паскудними себе занечистять, коли самолюбієм та серця свої насилтять, тоді Владика неба зсилає на них кару, тоді й Паненка появляється на коров'ячих ногах. Не одне ми чули, не одне ми бачили на наших левадах, на луках зелених, на болотах між лозами та кущами вільшняку.

А онде, коли я був ще дитюком, то тоді теж навістила наше село Паненка. Дід Дасюк, царство йому

небесне, бачив її власними очима. Вертається він якось з Вівич додому, та через Біжеревицький двір, та опівночі, голубчуку. Аж за двором, на полі, раптом побачив він побіч себе двох паничів, що йшли загонами, по вруні. Було це пізньої осені, голубчуку. Він тремтить і йде дорогою, а паничі не відстають, і теж ідуть загонами. Спершу він думав, що це Ордині сини вибралися вночі на полювання, та й почав собі покашлювати. Думав, може заговорять до нього. Та паничі не одзвалися. Він тоді й прорік голосно: "Слава Богові Всешишньому, паничики! На зайчиків полюєте. Пригоди вам Боже!" Він дивиться, а паничі та й скрутіли ліворуч, до лугу, до дубчаків, а потім реготом заллялись. А регіт цей був подібний та до жереб'ячого іржання. Йому в п'яти щось так і зашпигало. Переляк, голубчуку, спершу зашпигає в п'яти, потім зморозить спину, а згодом та волосся сторчма найжаєть на голові. Він немов на пружинах ішов до краю поля, до мосту, що то перекидається через Лаврову прістінь. Аби тільки йому просмикнутись через міст та минути Біжеревицькі горбки, то вже й рідне село недалеко. Та ось, коли він увійшов на греблю, та коли наблизився до мосту, помітив на ньому щось чорне і рухоме. Волосся йому, голубчуку, прутиками звелось на голові, та не було ради, треба було йти назустріч лихому. Він вийшов на міст і побачив струнку панночку в чорному, в стовбуноватому капелюшику. Вона повільно минала його, а він трусився, ніби в пропасниці. Устами тремтячими шепотів: "Да воскресне Бог і розточаться вразі його..." Молитва ця, голубчуку, кожного врятує від нечистої сили; нечиста сила, голубчуку, боїться цієї молитви. Коли він минув уже цю панночку, цікавість його спокусила. Він озорнувся й обімлів. У панночки були цибаті ноги з коров'ячими ратицями, голубчуку. Це була Паненка. Вона верталася з нашого села. По-

котом поклала по хлівах худобу, плач і голосіння залишила за собою.

Дід добродушно поглянув на Василя. Той хоч і слухав діда, та либонь про щось інше думав. Дід вибив мовчки попіл з лульки.

— А от, ворогів ти маєш у селі, голубчику.

— Маю, діду, маю. Людям трудно догоditи.

Вони й не помітили, як до будки наблизилися чотири чоловіки. Попереду дріботів Юхимець, поруч нього Степан Бовт; позаду коливався двометровий Мисюн з кулаками-динями, та широкобарий Острокіл — силач на всю околицю.

— Добриден, діду Кіндрате, — привітався Юхимець. — Як там риба, по діlam, ловиться?

— А ловиться, небоже, ловиться. А от, з чим вас Бог милостивий та приводить аж над Стир?

— Нещастя та громом у село, діду, — пробаритив Мисюн. — Теличка на світанку здохла. Суд будемо робити, виновника, діду, будемо карати.

У Василя блиснули непокоєм очі. Дід насупив чоло. З села slabко долинуло бамкання дзвонів. Дід Кіндрат перехрестився.

— А он там уже з процесією ходять.

— А ходять, ходять, — буркнув Острокіл. Зміряв Василя довгим поглядом. — Ну, а ти, Василю, сідай на траву, будемо допитувати.

У зіницях Василя блиснула злоба і впертість.

— Мене ви не будете допитувати, — сказав він.

— То-то, — затокотів Мисюн. — А товар хто, онде, душить у селі?

— Покличте з Пінська лікарів, вони вам скажуть, хто душить вашу худобу.

— Не впирайсь, Василю, сідай, бо погано буде, — це Острокіл.

— Погроз я ваших не боюся.

— А чи ти не чув про Острокола, що на спині воза з сіном підносить? — грізно накозюбився той, боком підходячи до Василя. — Сідай, кажу, на траву, будемо допитувати!

— Ви ще зазелені, господарю, щоб мені розказувати! — відпалив Василь, поступаючись на крутій берег, під яким вирувала вода. Чи не прийдеться йому кинутись у ріку від цих трутнів і плавом діставатися на протилежний берег?

— Зосиме, ти здурів? — Дід Кіндрат заступив йому дорогу. — Ти що, онде, битися хочеш? — Він повернувся до тих, що стояли збоку. — Чотирьох на одного? Бога не боїтесь?

— Діду, не мішайтесь! Ми знаємо, чого нам треба, — це ті, що стояли збоку.

— Сідай на траву! — крикнув Острокіл, відштовхуючи з-перед себе діда Кіндрата.

Василеве лице було вже налите кров'ю, їдь ненависті розпирала йому груди.

— Я бачу, що вам хочеться зі мною битись. Пере-конувати вас я не буду. Діду, поступіться! З цим волом я хочу змірятись!

— На порох зітру! Жидівського помийника зітру на порох!

Він поплював у долоні й косяком, ніби шаблею, замахнувся м'язистою рукою; хотів ударити Василя у ліве вухо. Та той по-котячому відскочив від п'ястука противника. Від сильного розмаху, Острокіл крутнувся на місці. Василь використав мить і носком свого чобота копнув його в задок.

— Чортівська душа, диви як гатить! — весело забаритонив Мисюн. Він навіть радів; занадто ж уже чванився цей широкобарець своєю силою.

Після першого удару Острокіл відразу ж стямився. Він ще з більшою люттю замахнувся рукою, але й цьо-

го разу рука його спіраллю шмигнула в повітрі. Василь ще раз “клювцув” його носком чобота. Другий стусан був прудкіший, Острокіл скривився від болю. Він зміркував, що кулачним вимахуванням нічого не вдіє і кинувся на Василя тараном: або зіб’є його з ніг, або вловить у свої руки. Та Василь уже зміркував маневр ворога. Острокіл і не стяմився, як шкереберть полетів через Василеву підставлену ногу. Він незgrabно врився носом у траву, і поки встиг підвистися, носок Василевого чобота гепнув його в лівий бік. Широкобарець йойкнув від болю.

— Бач, ногами орудує! — з ще більшим задоволенням сказав Мисун.

Двобій розгоряється. Острокіл був дедалі непово-ротливіший, але впертий, як буйвол — безперестанку вайлувато натискав на Василя. Василь, в’юнкий і відважний, просто грався зі своїм противником: “клював” його з усіх боків. Спершу завдавав удари ногами, потім п’ястуками гатив у переднісся, в бороду, в щоки. Лице Острокола поплямилося кров’ю, на розбитій нижній губі слъзилася запечена кров.

— Дубину дайте, вб’ю! Заріжу наймита жидівського!

Після цих образливих погроз, Василь перехопив ініціативу і повів скажену атаку на противника. Він не дав йому навіть дихнути: осою кружляв довкола нього, кусав, де міг. Потім могутнім ударом у підборіддя звалив Острокола з ніг, плигнув йому на груди і вхопив руками за горло. Гарчав, як пес, і кричав у обличчя поваленого: — Раб, раб, раб!...

Його силоміць Мисун стяг з Острокола. Василь, як фурія, вирвався з його рук. Мисун, досі зачепний і самопевний, дивлячись на потовченого Острокола, знітився, його двометровий стан пригорбився. Виснажений і потовчений до крайності, Острокіл борсався на

траві. Він намагався встати, але не міг. Василь трусився від невгамованої злоби, він кипів незнаною йому досі ненавистю, його ество (він відчував це фібрами свого тіла) потроїлося якоюсь гарячковою силою, якась просто тваринна ненаситність штовхала його — громити чим попало своїх противників. Ті, що стояли досі осто-ронь, спантеличені поразкою силача Острокола, були для Василя гаддям, чимось гидким, негідним. Він шкірив до них свої міцні зуби й гарчав.

— Ну, хто другий? Виходь двометровий верблюде, виходь! А ти, брехуне негідний, — це до Юхимця, — грошей хочеш? Раби, рраби!...

Аж із-за куща лози, що розрісся над стежкою, поблизу краю поля Копане, несподівано виринув Пилип з дебелим дубчаком у правій руці, з яким він ніколи не розлучався, коли вибирався в дорогу. Він ніс Василеві пошту; в його руках видно було згорнені часописи і декілька листів. Але Василеві було не до пошти. Він корчма стискав свої п'ястуки і, здавалося, осьось кинеться до горла одному зі своїх ворогів. Він і не помітив як Юхимець з жахом поступився за будку і потім щосили побіг за найближчий кущ, а звідти, ніби навіжений, помчав болотяною рівниною в напрямі Повховицьких корчів. Зате око Пилипа загляділо втікаючого багатія. Він ще встиг передати Василеві пошту і, піднісши дубчака над головою, вихром погнався за Юхимцем. Він біг йому навпереди, хотів перетяти дорогу багатієві перед Повховицькими корчами. Вай-луватий і незgrabний на приходстві, тут він був надівовижу швидкий і небезпечний. Він біг, ніби маратонець, болотяною рівниною, згодом рівність його бігу перетворилася у вовчі стрибки. Він якраз перетинав куп'ясту і трасовинну смугу, що відногою тяглась від краю кущів до Стира. Віддалъ між двома постатями маліла, самі постаті перетворювалися в пунктики на

тлі синіючих Повховицьких корчів. Дід Кіндрат затішив долонею очі і тривожно поглядав на втікаючих; те ж саме робили і Мисіон з Бовтом. Віддалі між рухомими пунктами ще змаліла, але Повховицькі корчі кидали вже на них свою тінь. Аж один пункттик канув, другий ще виднів перед корчами.

— Слава Тобі Господи, — з полегшою сказав дід Кіндрат. — Може й не буде нещастя. В корчах трудніше впіймати.

— Як уловить — задушить! — весело сказав Бовт. Він повернувся до Мисіона. — Ну і от, гарненько засудили! Дурням треба кулаками розум до голови вtokмачувати. Прости, Василю, прости... Ворона я, єйбо, ворона.

З села долинула міцніша гра дзвонів. Дід ще раз перехрестився.

— Либонь уже під хрестом, коло Тиронової хати, батюшка молебень відправляє.

Дід приклякнув на траві, схрестив на грудях руки і молився.

“Ти єси на небесі, Боже всемогутній, зглянься і помилуй людей убогих духом. Відверни від них нещастя; голод, хворобу, злідні; просвіти незрячі очі, натхни любов’ю серця накипілі злою, віджени самолюбіє і заздрість...”

Всі похилили голови. Василь закрив долонею своє обличчя. Їдка лютъ почала слабнути в його серці, якийсь сором лагідно проникав у його душу. На своїй долоні відчув гарячу вогкість. Це сльози, це бальзам Божий на розбурхану душу. Він ступив крок до Мисіона і розпучливо крикнув:

— Що вам треба від мене? Чого ви мене переслідуєте?

— Нам нічого вже не треба від тебе, Василю, — винувато сказав Мисіон з потупленими додолу очима.

— Ми бачимо, що ти сильний і відважний. Звалити цього, онде, силача, це не жарт. Ми вже знаємо, хто ти. Люди тебе, звичайно, будуть боятися. Вони будуть казати, показувати пальцями: “Онде той що Острокола звалив!” Але чи будемо тебе любити? Ні, ми тебе не будемо любити, Василю! Не будемо тебе любити за те, що ти вже не такий, як ми; до наших сердець ти не знайдеш дороги. Може до молодших і дітей, але не до статечних господарів. Такі ми, Василю. Перед сильним паном ми хилимо голови, бо ми призвичаєні хилитись; таких, як Цимбалський, ми ненавидимо, але ми боїмся їх і теж хилимо голови. А от тебе будемо боятися, бо ти сильний і відважний, але голови перед тобою не будемо хилити, бо ти колись був такий, як і ми. І чим більше ти будеш розкидати гроші, тим більше будуть тебе люди ненавидіти. “Онде той, що був пастухов і розбагатів”, — скажуть люди.

Ми прийшли тебе судити і покарати, бо коли ти з'явився в селі, нещастя за нещастям почало звалюватися на наших людей. Не знаємо, чи ці нещастя ти сам робиш, чи підкуплюєш інших, що роблять це з твоєї намови, чи, може, все це робиться без твого відома. Це для нас не важне — ми знаємо одне, що ти приніс у село заколот і ненависть.

Василь мінився на обличчі і мовчав. Дід усе ще стояв на колінах і молився. Взявши під руки Острокола, Мисун з Бовтом повели його до стариці. Там вони обмили поплямлене кров'ю його лице і повільною ходою подалися болотом у напрямі Повховицьких корпів. Василь отупіло деякий час дивився за ними.

XV

“От і маєш, — заколот грізними хвилями розбурхав село, — думав отець Євтихій, беручи свіжі газети до рук, які тепер чомусь почали приходити аж з Америки й Канади. — Прийшов з півдня, з добрими намірами, а сталося інакше. А от, Юхимцеві, мабуть, колись і душу вирве з тіла безголовий Пилипсько. Це так Василя боронить! Немудра його душа, либонь, відчула, що за цінності має в собі Василь. Здається, що вже і я на друге місце поступився перед Василем: для Пилипська він миліший, ніж я. А вже такого одчайдуха у Василеві я й не міг добавити; потовк силача такого, що той уже другий тиждень лежить у ліжку. Ну, ну, Василю Дем'яновичу!”

Отець Євтихій почав переглядати українську газету з Вінніпегу. Аж у двері хтось легко постукав.

“Це, мабуть, знов Юста”, — подумав. — Заходьте!

Двері до кабінету справді відчинила Юста Плешнік. Не була це вже колишня язиката Юста, були це тільки залишки колишньої говіркої Юсти. Лице її пожалобилось зморшками, підборіддя загострилося клином. Маленькі сині очиці тъмяніли в орбітах втомлено і хворобливо.

— І що ж, все ще вас лякає вночі? — озвався першим отець Євтихій.

— Лякає, батюшечко дорогенький, лякає. Як тільки здрімлюся, чорна стара жінка з жовтими очима хоче мене впіймати. Отак, розставить кістляві руки і

біжить, біжить за мною. Ох, Господи, це ж смерть моя! Помилуйте, батюшечко нещасну, помилуйте. Допустіть мене до таїнства святого.

— Гм... гм... та воно, бачите, небого, не так легко мені це зробити. Перед Богом велика відповідальність. Дам, наприклад, вам відпущення гріхів, а все це буде мертвє перед Богом. Ну, скажу, до прикладу: Прощаються всякі прогрішенія рабині Божої Юсти і так далі, а Бог милостивий до моого серця промовить: Це лож, пастире душ! І це справді була б тільки лож.

— Що ж мені робити нещасній, батюшечко?

Отець Євтихій задумався.

— А чи ви вже зробили те, що я вам радив? Чи вернули вже Василеві гроші?

Юста зам'ялася і жалібним тоном почала:

— Ох, і на серці ж лежить мені цей грішний борг, батюшечко, лежить, як камінь тяжкий. Як тільки йду, чи стою, то все цей борг мені не сходить з ума. Прогрішилася я тяжко, батюшечко, прогрішилася. А то злий дух, помилуй м'я Господи, та спокусив, та й напішев, щоб я Василя Зоніного обдурила, та щоб йому всякої всячини навигадувала. Та й билася я кулаками в груди, та й присягала, що покійну Зоню як рідну маму доглядала, молоком і медом поїла, зіллячко цілюще парила. А воно, онде, це мое брехунство нечестиве, та й помстилося на мені. Бо я, батюшечко дорогенький, нічогісінько не помагала покійній, я навіть боялася хатини, де вона лежала самотня у передсмертному конанні.

— Ну, ну, я вже це чув від вас, Юсто. Цього ще мало, це тільки слова. Треба ж якось з цим боргом покінчити.

— А хотіла я покінчти з ним, хотіла, батюшечко милий. Коли я останньо вийшла від вас, я перехрестилася і присяглася, що продам чотири курки і верну

гроші Василеві Зоніному. Та як я, Господи, увійшла в своє подвір'я, почула радісне кудкудакання оцих моїх чотирьох курок. Це, либонь, яєчка знесли в соломі, в повітці, думаю. І біжу до повітки. А там та такі гарненькі, кругленські яєчка, такі свіженькі, ще й на-віть теплі. Діво Пречиста, думаю, невже такі, онде, курочки-несухи та продати жидам у Пінську? Хай, думаю, батюшечко дорогенський, та ці курочки нанесуть мені зо дві копи яєць, а я ці яйця тай понесу до Пінська, тай продам, тай гроші буду мати на грішний борг. Бо то жидова, богня, порізала б ці мої цокотухи під шабес, та ще й мені не доплатила б. А за яєчка боргу б я позбулася, і курочки були б у мене живі; Василеві Зоніному не було б кривди, мені вигодонька була б і Богові було б мило.

— Не нам, грішним, судити, що мило, а що не-мило Богові, — суворо перебив отець Євтихій. — Ну, і що ж з тими яйцями?

— Та не так воно сталося, батюшечко, не так. Не дочекалася двох кіп яєчок, не дочекалася. Одна курка, така красна, з червоними крилами, що то найбільші яйця несла, та на вигін якось пішла травичку скубати. Вона отак скubaє дзьобиком травичку, а тут яструб та розбійником на неї, та кігтями роздер, аж пір'я вітер розвіяв. Як прийшла я з поля і як довідалася від своїх дітей, що сталося, то й руки заламала, тай заголосила. А другу курку, що то мала білі крилечка, та якось опівдні спека припекла. Я її посадила під решето на току, думала, що відійде. Та де там. Вже більше не підвелається на ноги. Ох, така то моя доля, батюшечко дорогенський.

— Гм... гм... — стурбувався отець Євтихій. — Ну, а потім ви вже, мабуть, і забули про борг, Юсто?

— Не забула, батюшечко, не забула, — заскиглила Юста. — Порадилася я зо своїм чоловіком та й уми-

слили ми підсвинка продати. Я того підсвинка та поми-
ями напувала, та висівками годувала. Борг бо, батюшеч-
ко, та ножем іржавим у серці в мене ворується. Під-
свиночку вже й люди з Ковбів сторгували, вже й завда-
ток дали, та на другий день мали решту заплатити й за-
брести. Аж тут диявол та Пронтка-секвестратора з Ле-
мешів наслав, та за податок і забрали красеня годо-
ваного, та ще й теличку приобіцяли забрати, коли
всього податку не заплатимо. Ох, яке ж життя наше,
Боже милив!

Отець похилив голову. Шукав у своїй душі яки-
хось важких слів, та не міг їх знайти. Занадто бо ве-
ликі були турботи житейські цих нещасних людей.

— А онде, коли таке сталося, то я знов поради-
лася з чоловіком, та хотіли ми телятко продати. Аж тут тай Паненка з'явилася, тай задушила молочну ко-
рову. Дітоньки мої та без молока осталися. — Вона почала голосно і широко плакати, поступово доходячи
до голосіння.

— Слухайте, що я вам скажу, Юсто, — по надумі
промовив отець Євтихій. — Ідіть до Василя, перепро-
сіть, розкажіть усе те, що я оце почув від вас. Він
чесний, чуєте Юсто, він не такий, як люди про нього
говорять, він вам подарує цей прикий борг.

— Не маю сили, в очі не зможу йому подивитися,
батюшечко. Така я... вибачте, соромлива. Ой не піду,
не піду... — з розпukuю закричала вона на порозі.
Отець Євтихій розвів руки.

— Ой не піду я, не піду... — долинуло ще до отця
Євтихія з тераси.

— От і така то душа людини, — розважав собі
вголос отець Євтихій. — От і врозуми цю примітивну
душу.

Він розгорнув газету і байдуже поглядав на шпаль-
ти. Його погляд нараз утупився в несамовитий заго-

ловок. "Паненка", — здивовано прошепотів він. — Навіть десь за океаном знають про Паненку. Дивно, дивно.

Він ще зупинився очима на підписі автора.

"Той самий, що і у львівських часописах — Прудун Терешко. Так, Василю Дем'яновичу, аж такі благочестиві діла ти робиш, такий ти незвичайний, Василику."

"Рано вранці, коли рубець сходячого сонця вже озолотив східній обрій, на краю села заголосила якась жінка, — читав отець Євтихій. — Вона спершу скавуліла з замкненими устами, потім голос її набирає силу і тривожно линув над селом у суміші з покрикуваннями півнів. Мірою того, як сонце підіймалося вище на обрії, до цього самотнього голосіння приєднувалися щораз інші голосні ридання, аж згодом ціле село перетворилося ніби в хор розпачливих скарг до неба, до сонця, що вже пестило своїм промінням усю околицю. Жіночий лемент, до якого долучувалися верески дітей та крики чоловіків, створював щось таке, чого неспроможна передказати людська мова.

Страшне буває лиxo, коли воно заглянє в людські оселі опівночі. Усвідомлює людина свої втрати щойно тоді, коли може їх бачити в свіtlі ранішнього сонця. А втрати в селі були великі. Чорна діva на коров'ячих ногах, яку тут називають Паненкою, мала цієї ночі своє багате жниво. Не поминула вона ні одного двора, не милувала ні багатих, ні бідних: косила худобу підряд. У кого була одна корівчина-кормилька, клала її на землю, здуваючи живіт та витягуючи язика; багатшим селянам наносила спустошення ще більші: валила додолу круглогорих волів, не милувала навіть телят. О, чорна Паненко, страшні твої вчинки!

Деякі селяни впевняють, що вони бачили її, як вона, підстрибуючи і регочучи, втікала з села опівночі:

в напрямі трасовиння Язвини. Регіт цей глухою луною котився над багнами Язвини; його підхоплювали якісь дики мугикання аж там, під Біжеревицькими горбками. О, немилосердна ти і жорстока, чорна Паненка!"

Отець Євтихій спинив у грудях віддих. Цей опис, з нахилом до літературної проби пера, відкрив перед ним ятріочу рану села. Не скоро загоїться ця рана!

"І везли люди мертву худобу на Біжеревицькі горбики і закопували її в глибокі ями," — думав отець Євтихій. — А світ байдужий до чужого горя. — Він ще зупинився поглядом на кінцевих рядках опису.

"Поможіть людям, що вжепадають до прірви безприкладного горя і убожества!"

— Чи поможуть? — парох покрутів головою. — Минулися часи чоловіколюбія. Серце людське вияловіло, душа закостеніла в самолюbstстві. Якщо Бог милостивий вам не поможе, дорогенькі мої прихожани, згинете від голоду і холоду.

Він у покорі похилив голову перед іконою великомучениці Параскевії, патронки села, і гаряче молився. Молитовна ревність довела його майже до містичної екстази. Він молився серцем і плакав. Серце диктувало устам, уста благально прооказували.

"Заступися, о великомученице, за тих нещасних, що втратили останнє і потребують опіки, як самотня квітка води під час засухи. Зглянься, о свята Параскевіє, і над усопшою жоною моєю Олімпією, випроси в Бога всевишнього царства небесного для неї. Хай Він, о великомученице, і усопших діток моїх — Терентія і Катерину, янголами небесними удостоїть, ібо же живот вони мали чесний і праведний на землі. Натхни мене мудрістю небесною і порадь, що маю робити з кающою грішницею, що хоче очистити себе від гріхів мірських? А душу мою скріпи у вірі, бо вона в мене хитка, як стебелинка проса на вітрі. Уста бо мої під час

Літургій святих хвалять ім'я Його, а душа спить мірським сном. І любов'ю безмежною скріпі моє серце, зроби мене нуждарем тілесним, зате дай мені душевні сили чинити добро близькім моїм. Правицю мою засуши на костур нікчемний, коли я буду нею побирати плату за похорон усопшого чоловіка від вдови нещасної. І дай сил мені мужньо соблюdatи п'ятниці і всі пости, встановлені святою церквою. Уста бо мої кажуть близькому моєму: пости і царства небесного заслужиш, а шлунок мій, о великомученице, спокушає мене до скоромини. А злюще око Цимбальського, що скрізь бачить та штрафами мучить людей невинних, — більшом закрий, ібо же він від правительства лихого. А пошту, що приходить з далеких країн, збережи в тайні, о великомученице. Газети бо уми просвіщають молодим людям і відкривають перед ними правду про народ, з якого вони самі походять. А Василя Дем'яновича осіни ласками своїми, його бо доля кличе до великих діл."

Отець Євтихій вибив три поклони перед іконою, перехрестився і хотів знову переглядати газети. Аж знечев'я відчинилися двері. На порозі появився Пилип.

— Що тобі треба, Пилипе?

— Онде староста Гарапник та якийсь лист вам передав. Він хотів продістатися на приходство, та я його не пустив. Я до нього: Не пущу, чортове рило. А він: Я казъонна людина, понімаєш? А я йому: Ти погана людина, панича кривдиш. А він: Лихо на тебе з твоїм паничем. А я йому: Геть від воріт, бо дубчаком потягну! А він та лагідніше: Ну, ти вже й ладен битися. Онде лист до батюшки. А я й взяв лист, а він відбіг від воріт і кричить: Пранцюк коростявий! Я, ніби, пранцюк коростявий? А ранками хто онде колодязя до половини миється? Може брешу?

— Ну, ну, дай уже мені цього листа, чого мнеш у долоні?

Отець Євтихій відразу ж розрізав ножем конверту. На обортці були поштові марки із-за границі. Там же була і його адреса, написана машиновим латинським шрифтом.

— А онде панич та риби прислав. Зварити чи підсмажити? Га, я таки підсмажу на маслі. Три окуні, аж мило дивитися.

— Іди вже, іди собі до кухні, Пилипе. Я дуже зайнятий.

— А може вам та води холодної принести? Батюшка онде зіпрів. Піт онде на чолі.

— Іди геть, Пилипе! А людей мені не відганяй від воріт. Чуєш?

— Та ніби чую, батюшко. — Пилип поступився за поріг.

— Не треба смажити на маслі, зрозумів? Рибу звари на воді, тільки на воді!

Пилип отяжіло подався до кухні. За стіною, в кухні, він ламав хмиз, розколював тріски на підпал. Потім розплівся по домі приємний запах смаженої риби. Запах цей дістався і до кабінету, залоскотав привабливо в ніздрях отця Євтихія.

— От як він мене слухає! — покрутив головою отець Євтихій. — Ах, тушиця, тушиця! — На мить задумався. — А хіба ж святі апостоли не смажили на оливі рибу? А масло хіба ж не Твій дар, Господи? Кров'ю ж воно не сплямлене. І умертвляти передчасно свою плоть теж нема потреби.

Він уже цілком заспокоївся і з увагою почав читати листа. Хтось писав до нього з-за океану. Спершу його це дивувало, бо не мав він ні кревних, ні знайомих за океаном. Та потім легко розв'язав загадку. Це, звичайно, був відгук на “Паненку”.

“Дорогий та всесесний отче, — читав отець Євтихій. — Нещодавно я прочитав у часописі опис величного горя, що навістило ваше село. Ваш Прудун Терешко, автор цього опису, либо нь якийсь гімназист чи студент, бо це відчувається в його писанні. “Поможіть людям, що вже падають до прірви...” і так дальше, це не переконливі аргументи для багатих людей моєї країни. Прірв вони чимало бачать у пригодницьких фільмах. А з Панєнкою йому повезло. Я собі уявляю, коли б таку астральну цяцю зфільмувати, вона б дала велетенські прибутки для наших кінопродуцентів. І сентиментальний тон опису насищений наївністю. Люди моєї країни не терплять сліз і скиглінь. Зате сенсації полонять нас усіх. Я особливо люблю сенсації і різні куріози. Мене тут люди й називають амантом сенсацій. А на ім'я мені — Піктус. Як матимете бажання написати мені листа, то адресуйте до будь-якого міста американського континенту з приміткою: посте рестант, мр. Піктус. Чекайте на “метеорів” у своєму селі. З пошаною, Піктус.”

“Дурні, прости Господи, не тільки в нас водяться”, — подумав отець Євтихій, відкидаючи на канапу листа. — І хочеться ж такі нісенітниці писати. Тут, онде, люди погибають, а він про сенсації пише.”

— Батюшко, обід на столі! — крикнув у кухні Пилип.

Отець Євтихій, покрехуючи, подався до кухні.

XVI

Люди, як завжди, зібралися і цього недільного по-півдня під попівською клунею. Статечні господарі, з Юхимцем на чолі, зайняли почесніші місця — розсілися на колоді, під стіною. Коло них у двох групках стояла сільська сірома і обговорювала на всі лади недавні події. На устах кожного була чорна діва, що завдала стільки горя, переважно найбіднішим. Тут же купчилася й молодь, з увагою слухаючи гутірки старших.

— Нещастя, по ділам, стрінуло наше село, це істенна правда, — забрав голос багатій. — Різонуло, onde, воно по самому горлі. А от, описані цього нещастя в газетах, то цілком непотрібне. Нещастя, по ділам, коли воно закрите перед світом, не так дошкульне. А й газет, люди добрі — що ворон у селі. Кому вони потрібні? Мужицькі газети, по ділам, просвіщені нам не дадуть, а біду та й стягнуть на село. Правительство нас за це не погладить по головці.

— Авже ж що не погладить. А описанія та подає до газет onde цей приблуда. Уже він щось, так би сказать, умислив, уже він, значиться, якусь ябеду для села приготовив. Заражені на нашу худобу внедрив і от товар поздихав, а тепер так би сказать, за людей візьметься. — Староста покосився на молодь, що недовірливо почала сміятись.

— Староста, а ляпає дурниці, — це задиркуватий Терешко Ключиць. — Чіпляється до Василя, як кліщ до с..... Та ж він, дядьку, більше в п'ятах має розуму, як ви в голові!

— Із шмаркачем я розгаваривати не збираюсь. Та-

ким як ти, брат, волам хвости крутити, а не розсуждати із старшими.

Молодь хотіла відпекуватись, та увагу всіх привернув якийсь чоловічок з коровою на мотузі, що несподівано виринув із-за сусідньої рогової хоромини. А корова була велика, з крутими, дебелими рогами, з величезним вим'ям, що розпихало в боки її задні ноги. Вид чоловічка був миршавенький, незавидний; навіть дивно було, що така племінна рогуля дала йому вести себе на мотузку.

— Здоров'ячка вам жилаю, Божі люди, — перший поздоровився прибулець.

— Таж і корова! — ахнули люди. — Звідкіль Бог веде, добрий чоловіче?

— Здалека, громадо, — відповів той.

— Чого, онде, корову мучиш, чому не видоїш?

— Не веліли доїти, не моя воля.

— Хто не велів?

— Чудасія та й годі. Як це хтось може заборонити видоїти корову, коли вим'я, онде, лопає від молока.

— Тож цебер молока можна націдити з неї! — захопився Юхимець. — Такі корови ніколи не водилися в нашему селі. Це твоя корова, добрий чоловіче?

— Це, сказати б, тайна, громадо, — затявся прибулець.

— Хе, тайна з коровою! — піднявся багатій. — Ти б, онде, заміняв її. Я тобі, по ділам, дам дві за одну. Гною будеш мати доволі і молоко сметанисте.

— Не веліли й мінятися, Божий чоловіче.

— Дурить світом та й годі! — не втерпів Плешник.

— Тайни якісь вигадує. Яка там може бути тайна нащот корови? От, краще скажи, де ти її купив. Вона, либо́нь, не з наших сторін. Грошовитий ти, коли таку корову, онде, купив. А видоїти її треба, чоловіче, бо

молоко у вим'ї запечеться. Гей, Юсто, а біжи но по відро!

— Як тебе звати, добрий чоловіче? — раптом спитав прибулець.

— Та Плешником мене звуть. А тобі навіщо це знати?

— Це, братіку — тайна. А чи жінка твоя справді Юста? Чи не та, що дразнят язикатою?

Громада під клунею весело засміялася. Плешника це вкололо.

— Ти хоч і гість у нашому селі, а грубіян. Мою жінку зневажаєш.

Прибулець почав вибачатися. Робив він це, здається, вимушено. Аж прийшла і Юста з оцинкованим великим відром. Лице її ще більше стяглося, очі були втомлені й невеселі.

— І вим'я, вим'я! Чи маю її отут доїти, перед людьми, добрий чоловіче?

— Ні, тут не личить. Веди її до свого хліва.

— Чужої корови я не хочу мати в своєму хліві, — відсахнулася Юста.

— Це не чужа корова; мені хтось звелів привести її для тебе. Чи ти справді Юста, що прозивають я...

— Та сама, та сама. Колись я справді любила багато говорити, але тепер... Ох, горенько, горенько, куди ж тебе нагнати?

— Значить, я не помилився. Веди її до свого хліва!

— Дивне диво! — загула громада під клунею. — Хто ж це такий добродій, Божий чоловіче?

— Це — тайна. Мені доручено віддати корову за призначенням і більше мене не питайте.

І прибулець швидкою ходою подався з села, замашисто вимахуючи руками.

— Я побіжу за ним! — розхвилювався від несподіванки Плешник. — Це справді Божий чоловік. Я його

образив. Треба його запросити до хати, погостити. — Він повернувся лицем до громади і: — Це, дорогенькі мої, — сон. Так-о, з нічого та й корову дати? Та ще й таку корову! Є на світі чуда, питаю? Є чуда, є чуда!

Він так і не побіг за своїм добродієм. Той уже минув Омліновий міст і чорною цяткою ворушився на дорозі, під селом Чорновом.

Юста тримала дрижачими руками мотуз; корова спокійно стояла перед нею і облизувала своїм широким язиком ніздри.

— Вона пітоньки хоче, хорошушка крутогора. Ох, яка ж ти красна, зозуленко ти моя рогатенька! — Вона почала з надміру радости плакати, потім засоромилася і мерщій повела корову на своє подвір'я.

— Диво дивне! — гули під клунею люди.

— Цілу Расєю проїхав, а от такого дива я не відал! — голосно піднявся староста Гарапник. Він розвів руки до громади і: — Тут, люди добрі, якась неясність учинилася. Корову, та ще й таку корову, ніхто задармо не може дати. Може це був злодій? Рухливий він і дрібненький; значиться, до панської обори, так би сказати, пропхався, ну і в світ за очі з коровою. Такі бо рогулі тільки по панських дворах водяться.

— Злодій задармо тобі корову дасть? — вишкірився Плешник. — Ти хоч і в світі бував, та яzik твій нечистий. Злодій, онде, коли потягне з чужого хліва корову, то вночі, тихцем тай перепродасть, тай зникне. На те ж він і злодій. А цей-о чоловік, це — Божий чоловік! Він при свідках передав корову та грошей навіть за труди не взяв. Яzik твій сквернить Божого чоловіка, старосто Гарапник!

Староста зніяковіло замовк. Він помітив, що слова його не викликали прихильного враження в громаді.

— Це ласка Божа, людкове! — натхненно кричав уже Плешник.

Ця несамовита подія сколихнула селом. Була вона на устах у старих і малих довший час. Привабливою загадкою полинула вона до околишніх сіл; виростала в те, що було, і чого не було. Знаходилися й такі, що розповідали подивугідні легенди про цю подію. У віддаленому селі Рухчах хтось поширював вістку, що наче б Мати Божа перетворила янгола в мужика і вислава його з коровою до Божої угодниці, Юсти Плешник.

Але після цієї події наспіла ще дивовижніша несподіванка. Одної неділі, теж пополудні, ненароком з'явився поліцай на гнідому жеребці з вигнутою гриз'ястою шиею. Був він, либонь, з якоїсь далекої поліційної станиці. Угледівши в селі "владу", люди хотіли розсипатися, але поліцай суворо їх стримав. Потім покликав до себе старосту Гарапника. Той зігнувся в дугу і почав безглаздо рапортувати про все, що діялося в селі. Поліцай байдуже його вислухав і потім з помішкою сказав:

— Це до мене не відноситься, я з іншої станиці. Як хочете, можете це обговорити з вашим комендантом Цимбалським. Я маю щось інше полагодити у вашому селі.

— Уклінно вволимо всі ваші бажання, пане владо, — ще дужче зігнувся дугою староста.

— Покличте-но до мене Мисюна. Чи є такий у вас, старосто?

— Є, є, пане владо. Онде він і стоїть. А ходи но, Мисюне, ходи, пан начальник хоче з тобою розгаваривати.

Мисюн боязко наблизився до умундированого службовця; довгі ноги його вгиналися від трими.

— Ти Мисюн?

— Я Мисюн, вельможний начальнику, — розгиковався той. — А то було так, вельможний пане, що ми

прийшли над Стир. Ми хотіли з ним по дружньому поговорити, та він, егеж, почав панитися, а в Острокола та й рука засвербіла, егеж, та й почали битися...

— Це мене не цікавить, — перервав поліцай. Він гостро поглянув на Мисюна і: — Чи ти вмієш верхи їздити?

— Та воно колись їздив, — спантеличився запитаний.

Поліцай мовчки зліз із жеребця. Гривун роздув ніздрі і почав хропіти. Поліцай суворо передав Мисюнові віжки. Той збараніло дивився на владу.

— Чого гапишся? Бери!

Мисюн нашорошено перебрав віжки і замість стрибнути на жеребця, виструнчився, щільно притулівші до своїх стегон руки. — Не личить, я в постолах.

— Тобі говориться: Сідай! Мені хтось звелів передати цього жеребця для тебе. Але перш ніж повести його на своє подвір'я, мусиш на ньому проїхатися. Го-ре тобі, коли ти вилетиш із сідла! Второпав?

Мисюн не то щасливий, не то наляканий, закинув свою довгу ногу у стремено. Жеребець сторохко звів вуха. Як тільки Мисюн встрибнув у сідло, і коли його нога почала шукати правобічне стремено, гривун вигнув шию і зіп'явся на задні ноги. Мисюн ницьма прилип до жеребцевої спини, одночасно хапаючись руками за грив'яstu шию. Жеребець рвучко плигнув уперед і потім вихром погнався селом до перехрестя, під Тиронову хату. Мисюн хотів був скрутити ліворуч, та жеребець мав над ним явну перевагу. Йому якраз здувалося метнутись в іншому напрямі, до крайніх хат від кладовища. Все живе, що було на вулиці, переполошено втікало до загород. Жеребець безперебійно хропів ніздрями і плигав уже полем простісінько до кладовища. Чого доброго вженеться між хрести і наниже

Мисюна на мармуровий пам'ятник, що на могилі по-кійної Зоні.

— Тпру, жеребчику, тпrrру... Не дурій, я, теє, тобі ж кривди не роблю.

Та жеребець не давався укосъкатись. Він тепер доловнював своє плигання прудким підкиданням задніх ніг, і коли був уже коло низенького цвінтартного парканчика, задер високо голову і немов би радісно заіржав. Іздець тривожно поглядав на ріллю і ось-ось мірився зіскочити з бісової спини, та гривун цілком несподівано скрутів праворуч, луком повернув на захід і помчав на край гаю, де була Томинова садиба. Це незвичайно втішило їздця. Відчувши догідну для себе обставину, він міцно натягнув віжки, вудила врізалися жеребцеві в кутики пащеки, гніда голова з нашорошеними вухами піднялася вгору і тоді Мисюн зрозумів, що кінець-кінцем йому суджено бути переможцем. Жеребець, мабуть, відчув свою поразку і сповільнив дикий біг. Тоді краєм кущів Мисюн перехав вузьку долину і дістався на пасовисько. Тут він злегка штовхнув своїми постолами жеребця в боки і риссю погнався на вигін, щоб звідти героем в'їхати в село. Він навіть, для геройського вигляду, зсунув на праве вухо свою вилинялу шапку і молодецько з'явився на жеребці перед громадою, що чекала на нього з нетерпінням під попівською клунею. Жеребець був мокрий від поту, Мисюн радісно сміявся, показуючи великі жовтаві зуби. Люди зустріли його оплесками.

— А ѿ молодець! Жеребця, онде, такого, приборкав!

— Ножиська, бач, має довгі і міцні, — пояснював Бовт. — Вже то, люди добрі, як обручами стиснув боки жеребця. Гей, Мисюне, будемо пити! Відро горілки від тебе.

Але з Мисюнового лиця веселість чомусь зчесзла.

Прикрай сумнів наляг на нього. Очі його неспокійно шукали між людьми "владу". Ось вона може вийти з натовпу і сказати: "Наїздився, цибатий хлопе, і вистарчить з тебе цього. Такий гривун не для мужиків у лікових постолах та у вилиннялій шапці." Але "влади" ніде не було видно.

— Чого супишся, Мисюне? Твій добродій з вітром полетів. Примарою щез, як нечиста сила щез. Староста хотів відвезти його своєю хурою, та він не захотів. Отак, швидкою хodoю, по салдатськи, та й помаршивав до Маркової крамниці, а потім зник. Навіть діти, що бавилися на вигоні, не бачили його. Гей, Мисюне, відро горілки громаді! Шкода, що Острокіл ще з ліжка не підвівся.

Бовт навіть учепився за стремено і почав тузати Мисюновою ногою.

— Не розумію, єйбо не розумію, — плутався в словах Мисюн. — Юста, онде, корову дістала, а мені казъонний чоловік жеребчика привів. Жінка моя зімліє з радости. Не розумію, єйбо не розумію. Чудеса та в нашому селі, людкове. Це, людкове, або Господь та рай зсилає на землю, або це має бути кінець світу. В голові моїй перевертается, людкове. Такого онде же-ребця... Тож сам пан Орда мені позаздрить.

Сказавши це, він похляпав долонею по шиї же-ребця і риссю погнав на протилежний кінець села, де була його вбога садиба. Люди супроводили його заздрісними поглядами.

Остання несподіванка породила в селі великі сподівання. Бідний чи багатий заєдно чекали на якийсь цінний живий дарунок. Від світанку до смеркання, старі й малі, поглядали на греблю. Коли хтось на ній появлявся, тоді люди збігалися під попівську клуню й нетерпляче чекали. Але черговий добродій не з'являвся; люди з потупленими додолу головами розходилися

по своїх дворах. Ще проминуло декілька днів — до села ніхто не приходив з живим дарунком. Великі сподівання заступила тупа байдужість. Замість чекати на дарунки, люди почали думати про жнива, що були занедбані. Колос жита вже давно дотяг на Круглиці. Ще день-два і осиплеться.

— Не потрудишся, нічого й не будеш мати, — гомоніли люди, ідучи в поле.

Але як тільки приходила неділя, всі по Богослужбі поспішали під попівську клуню — сподівання спалахувало з попередньою силою. Якраз, коли люди були під тиском таких почувань, появився в селі літній жидок з пейсами; він сидів на спині якогось сотворіння, що було в дечому подібне до коня, хоч і з величезними вухами та бикоподібним хвостом. Сотворіння було невеличке й кумедне. Ще ніхто в селі не бачив такого дивного сотворіння.

— А це що за мара, Сруль? — кепкувала молодь.

— Ай-вей, я не Сруль, я Йосель.

— Та й вуха ж, вуха! — дивувалися діти, обстутивши дивовижного їздця. Вони джмелями гули, забігали ззаду, щоб поглянути на ослячу спину та хвіст.

— Не підходьте, він брикає! — обганявся Йосель.

— Він має міцні копита, покалічить.

— Куди ж це ти ідеш, Йосель? — весело питали старші.

— До вашого старости. — Він зупинив віслюка і прикладав пальцем парубійка Теребня. — Ну, а ваш староста “всі має вдома?” Який він собою?

— Сердитий!

— Ай-вей, сердитий? Чому він сердитий, навіщо йому сердитись?

— Ти маєш до нього діло, Йосель?

— Я маю до нього діло, дуже велике діло. Де його хата, симпатичний юначе?

— Он, під вербами, де гавкає Трутень.

— Пане Боже, він має і пса? А чи кусається цей Трутень, симпатичний юначе?

— Він на ланцюгу. Не бійся.

— Він на ланцюгу, кажеш? Дуже добре, що він на ланцюгу. Ваш староста, бачу, розумний чоловік, коли пса тримає на ланцюгу.

— Що це за біс вухатий, Йосель?

— Ай-вей, це не біс, це Тевтон.

— Що це має значити, Йосель?

— Ти мене питаєш, симпатичний юначе? Я й сам не знаю, що це значить. Є такий великий добродій у світі, що звелів називати його Тевтоном і я послушно його називаю таким іменем. Він хоч і малий, та силу має в хребті. Вйо! Тевтон!

І Йосель, не поспішаючи, подався до старостівських воріт. Його з галасом супроводили діти.

— Ну й відвідини! Такого вже вухаля в селі ми й ніколи не сподівалися.

— І що за біс погнав його до старости?

— Біс до біса, як бджола до квітки. Вже вони якийсь гешефт хочуть обробляти, людкове.

Люди, гуторячи, підійшли до дзвіниці, поглядаючи на старостівську садибу. Звідтам саме проривалося в'їдливе гавкання Трутня. Йосель, мабуть, був уже з Тевтоном під Гарапниковою хатою. Люди ще далі підійшли в бік старостівської загорожі. Звідти чутні були вже грізні голоси — старости Гарапника і його жінки.

— Лихе онде привів до християнських порогів! — ляща старостиха. — Тьху, що за тварина!

— Це, симпатична хояйко, дуже добра тварина, вона має міцний хребет і можна на ній їздити, як на коні. Вона тільки в бігу буде відставати.

— Я цього паскудства не буду купувати. Геть мені з ним! — крикнув староста.

— Ай-вей, хто вам сказав, що ви, вельможний старосто, маєте купувати? Я вам даю Тевтона, як подарунок від великого добродія, що десь у світі.

— Подарунок? Жиде! Іншим он яку корову і жеребця, а для мене такий подарунок?

— Кожному по заслузі, вельможний старосто.

— Геть мені з двора, пейсатий чортє! — збісився староста. Він відразу ж кинувся до будки і почав відв'язувати Трутня.

Йосель був у небезпеці. Він панічно боявся псів і тому сполосено метнувся із старостівського подвір'я. Він вибіг на вигін і чимдуж поспішав до греблі, навздогін гнався за ним Трутень. Йосель плутався в своєму чорному халаті і кричав:

— Рятуйте, невинну людину пес загризе!

Від його галасу та від голосного сміху людей, що були поблизу цієї сцени, Трутень раптом зупинився. Він ще гавкнув пару разів і повернув ліворуч. Йосель, однак, не сповільнив свого бігу; він гнався тепер греблею в напрямі Лемешів і не переставав кричати. Саме йому назустріч іхала якась хура, але він обминув її й втікав далі й далі від села. Люди довго дивилися йому вслід, чудуючись з його боягузства.

На старостівському подвір'ї вперше в селі забекало вухате сотворіння.

XVII

“Всечесний отче, коли ви будете читати цього листа, мої “метеори” напевно вже впали у вашому селі. Уявляю собі, якого струсу вони нарobili між вашими людьми. Цінний несподіваний подарунок, здається, найсильніше враження викликає в людини тоді, коли вона почуває себе забutoю і нікому непотрібною. Загально беручи, душа людини завжди вражлива на цінні речі, що задурно стають її власністю.” — Правдиві твої слова, пане Піктус, — подумав про себе отець Євтихій. — Людина, обтяжена первородним гріхом, завжди ласка на даровизну.

“Душа людини завжди упокорена перед тілом, отче, — далі читав отець Євтихій. — Вона стає рабинею тіла і прагне всього того, чого прагне й тіло. Ви, душпастирі, либоń, краще це знаєте, ніж світські люди. Ваша позиція незвичайно складна. Ви, наприклад, проповідуєте безмежну любов до близнього, закликаєте до жертв, до самопосв'яти Богові, але ваша життєва практика далека від цього, як небо від землі. Ваша душа ні більш, ні менш, є рабинею вашого пристрасного тіла, як і кожної світської людини. От, до прикладу, хоча б ви: В церкві напевно проповідуєте вірним про вічне спасіння душі, лякаєте їх пеклом, а самі, хе, хе... Про пекло, мабуть, і не думаєте, коли плоть ваша прагне мірської вигоди. Любите, мабуть, як і всі інші, на м'якенькому матрацику поспати, догодити своєму шлункові і інше, і інше.”

— Спокусливі кепкування твої, пане Піктусе, — не втерпів отець Євтихій.

“Створив Бог людину по своєму подобію, — читав далі отець Євтихій. — І дав цій людині заповіт, але людина ніколи, ніколи не ісповідувала цього заповіту. Це, мабуть, тому, що зліплена вона з червоної глини. А червона глина знаменує кров, а кров, отче, це праджерело хижакства. Мають бо цю червону кров і леви, і тигри, і всяка ядовита нечість — має цю кров і людина! Тому й не диво, що життя на нашій планеті увійшло в форми послідовних убивств. Ви, наприклад, отче, напевно любите печене м'ясо; в такій же мірі любить свіже м'ясо вовк чи навіть домашній кіт. Різниця, як бачите, не в суті, а тільки в формі. А щоб їсти м'ясо, треба якесь живе створіння вбити.”

— Цинік з тебе, пане Піктусе, — трохи схильовано сказав про себе отець Євтихій. — Не ми, люди, встановили цей порядок і не нам його судити.

“Я спеціально цікавився вдачею людини, отче, — писав далі Піктус, — і дійшов я до висновку, що людина подібна до плястеліни. З плястеліни, наприклад, можна виліпити і ягня, і крокодила; людину ж можна нагнути дуже легко, або тортурами, або грішми. Самі ви, напевно, бачили, що поліцай привів вашому злідареві Мисюнові жеребця. Він мені приобіцяв, що навіть затанцює перед вашими простими людьми гопака, коли я йому докину ще п'ятдесят долярів, але я знаю, що він хоче мене обдурити, і я йому цієї п'ятдесятки не докинув. Але, коли б я мав змогу бути на місці, він напевно танцював би гопака, і ще, може, ставав би на руках, догори ногами. Я вже звик нагинати людей по своїй уподобі. Доляр — це той чудодійний засіб, яким я й користуюся під час моїх експериментів. У своїх альбомах я маю тисячі знятків, на яких можна побачити несамовиті сцени. Альбоми ці я

назвав "Людська глупота". Наприклад, є в мене такі знятки, де літня гімназійна вчителька, вдаючи вівцю, цілиться чолом у місіс Шірлей, визначну суспільну діячу в ділянці абстиненції. Кожна з них дісталася від мене по тисячі зелених. Маю я зняток і пана радника Бромптона, коли він у самих тільки підштанцях карапкається на чотирьох і гавкає по-собачому. За це я заплатив йому аж п'ять тисяч долярів. У моїх альбомах "Людської глупоти" містяться знятки людей з різних суспільних прошарків. Не було ще випадку, щоб хтось відкинув мою долярову пропозицію. А от уперше в моєму житті я, так би мовити, зріався на вашому Терешкові. Це тверда каналія! Уявіть собі, я вимагав від нього дрібниці — щоб він перед вашим простолюддям замахав три рази руками, задер голову і запіяв, як півень. За це я приобіцяв йому три сотні долярів. Але, подумайте тільки, він навіть не дав мені листовної відповіді. Тоді я потроїв свою ставку, але й цього разу ваш Терешко зігнорував мене мовчанкою. Це мене розгнівало і я постановив за всяку ціну купити цього впертюха. Не жахайтесь тільки, отче — я йому переслав чек на двадцять тисяч долярів і домагався, зрозуміло, виконання цієї північкої сценки. Я був упевнений, що така величезна сума долярів запаморочить його і він негайно стане перед вашими людьми у ролі півня. Та я й і цього разу не осягнув мети — ваш Терешко Прудун, уявіть собі! вернув мені чека й рівночасно прислав мені коротенького листа. Лист цей оголомшив мене. "Пане Піктус, — писав він, -- досі я мав нагоду запізнатися з двома ослами: перший осел — це наш староста Гарапник, і другий — це ви, пане Піктус."

— Ай! Василику, ай... ай... — голосно й радісно скрикнув отець Євтихій. Він сперся ліктями об стіл і безупину реготав доти, поки не з'явився Пилип. Вірний слуга налякано покосився на свого добродія; роззя-

вив рота і не зінав, що сказати. Ще ніколи не бачив він отця Євтихія в такому дивному стані.

— Щоб так, онде, та реготати, батюшко, — нарешті озвався він. — Лице, онде, та посиніло, слози, онде, та непотрібно падають з очей.

— Нічого, нічого, Пилипе, сміх відсвіжує, — поволі заспокоювався отець Євтихій. — А йди-но та принеси мені шклянку холодної води.

Як тільки Пилип вийшов, отець Євтихій знову заходився читати листа.

“Спершу я обурився, отче, — писав далі Піктус. — Я навіть запрагнув помсти. Для таких, як я, помста — це дрібничка. Найняв би просто якогось “ломиребренка” і наслав би його на вашого Терешка. Але цей задум швидко став мені осоружний. Чим більше я осуджував його, тим уважніше почав розважати над моїм “я”. “Хто ж я, пане Піктус? — питав себе вголос. — Міліярдер? Бездітний дурисвіт? Невільник різних несамовитих сенсацій і курйозів? Дослідник хиткої людської душі? Цинік і великий спокусник? — Так, таким я й був, ще дивнішим я був! Хто ж тоді оцей, добре відживлений, гарно одягнений пан, тобто — я, Піктус? Осел? Так! Цей ваш Терешко перший раз у моєму житті сказав мені правду. Я справді осел! Моєму побратимові, Гаралникові, я послав правдивого довгувного осла — хай пізнають один одного! Мені ж не зручно бути в товаристві справжнього осла у великому, змодернізованому місті. Тому-то я розв’язав це по своєму: на моєму каделяку я наказав зробити золотий напис: Азінус. Хай кожна людина, що хоч трохи знає латину, бачить, хто такий міліярдер Піктус.”

— Осел, та ще й безголовий осел, прости Господи, — розважав до себе отець Євтихій. — А от селу пособив. Це факт, що пособив. Богопротивна ціль тут неважна, — важний факт. Корову Юста отримала, же-

ребця Плешник дістав. — Так, це факти. Грішник він, це правда, але хто ж з нас не без гріха? Грішник? — Раптом задумався отець Євтихій. — Де ж межа гріху?

Він наполегливо почав думати про гріхи, дошукувався їх у людських вчинках, робив порівняння між добром і злом, і дійшов до висновку, що пан Піктус не може бути грішником.

— Він осмішує і упокорює людей, — бунтувалося його сумління.

— Упокорення, окуплене великими грішми, це ще не трагедія для людини, — розважав отець Євтихій. — А от не скупар він, людей обдаровує грішми.

І тут нагадався йому Василь. Нагадалися двадцять тисяч долярів, які той нерозумно відкинув. Отець Євтихій мрійливо почав думати про ці двадцять тисяч долярів. Це ж казкова сума, це ж величезний маєток! Цими грішми можна самого Орду поставити в тінь! А церкву яку можна було б побудувати! А іконостас можна було б вирізьбити, а ікони які можна було б повішати на стінах! Василю, Василю, північна сцена, — це ніщо в порівнянні з таким капіталом!"

Голова його розпалилася, в серці кипіло. Аж на порозі з'явився Пилип зі шклянкою в правій руці.

— А ви онде та почервоніли, батюшко. Напийтесь, легше вам буде.

Він поставив на столі шклянку і хотів податися з кімнати. Отець Євтихій помітив у його руці цілком зім'ятий заклеєний конверт.

— Що це в тебе, Пилипе?

— Та хтось онде вранці підкинув. На терасі я знайшов. Мабуть дітиська Гнатихи та зажартували. Крутяться, онде, за загородою, як бджоли, панича все виглядають.

— Ти шкідник, Пилипе! — з нечуваною досі злобою скрикнув отець Євтихій. — Як ти смієш затриму-

вати і м'яти листи, що адресовані до мене? Як ти смієш?! — Він нервозно підхопився на ноги й почав прудко наступати на вірного слугу. — Нажену! Людям видам, хай вибатожать! Шкуру годилося б тоді дерти! Геть мені! Сатану безголову маю в хаті. Геть, негіднику!

Він вирвав з рук Пилипових листа і почав бігати по кімнаті. Хвилі їдкої злоби оволоділи ним цілковито. Зрівноважена й лагідна його вдача зазнала немов би якогось наглого струсу, був він у цю мить ніби цілком новою людиною, якої знамено — нищити все, що стоїть на дорозі. На його грудях теліпався на ланцюжку срібний хрест з Христовим розп'яттям, він не перевставав пригорблено бігати і кричати: — Нажену підлюку, нажену!

Лист висковзнувся з його пальців, а він все це бігав по кімнаті і топтав його ногами. В голові шуміло, у вухах свердлила якась мара. Щойно згодом завважив він під своїми ногами листа. Крехчучи і сапаючи, він підняв його з підлоги. По машинописній адресі відразу ж упізнав, звідки цей лист. Тремтячими пальцями роздер конверт.

“І чого він, прости Господи, причепився до мене?” Проте очі його вже бігали по машинописних рядках.

“Всечесний отче! — писав Піктус. — Якраз у останню хвилину навіялася мені важлива думка, і тому цього листа висилаю вам експресом. Дорогий отче, мені безмежно хочеться вам помогти, бо знаю, що життя сільського священика не легке. Моїм одиноким прагненням є — забезпечити вас матеріально аж до самої смерті. Даю вам навіть привілей визначити собі суму, яку я негайно вам перешлю. За мою добру волю я, однак, просив би вас виконати одну малесеньку дрібничку. Це просто мізерний деталь, про що не варт багато говорити. Я впевнений, що у вашому селі діти родяться

і ви напевно їх хрестите. Коли вас запросять на хрести-ни, по чарочці — затацюйте гопака. Я знаю, ішо цей танок у вас популярний, і тому не буде вам з ним ні-яких труднощів.

— Гопака, гопака... — засміявся вголос отець Євтихій. — Чи ж не міг ти. Піктусе, щось цікавіше придумати? А от якби я справді затацював гопака і виставив тобі рахунок на п'ятдесят тисяч долярів? Як би ти тоді запіяв? Ах, ах і люди ж бувають у світі! Тільки осміши себе і — доляри до рук. Багатющий розпушник він, прости Господи.

Веселий настрій, проте, швидко відступив від отця Євтихія. Він чомусь з натугою почав думати про Острокола, який ще й досі не почувався гаразд, після бійки з Василем. Чому якраз Острокіл прийшов йому на гадку, отець Євтихій не міг собі пояснити. Він силкувався скерувати свою увагу на інші речі, навіть зупинився очима на дерев'яній касетці, що стояла на столі, але Острокіл марою ліз йому просто в душу. Плечистий, коренястий хлописько, в ликових постолах, сміявся йому в лицце і чогось домагався. “Що це, прости Господи?” — здригнувся отець Євтихій. — Чого йому треба від мене? Пилипе, Пилипе!”

Як тільки Пилип з'явився на порозі, отець Євтихій уже лагідніше сказав:

— А ти не пригадуєш...

— Я нічого не пригадую, батюшко.

— Та почекай! Чи ми часом не маємо якогось боргу в Острокола? Чи він ще зимою не привозив нам дров із лісу?

— Він скорше обдуриТЬ, як поможе, батюшко, — насуплено сказав вірний слуга. — А онде торік, он як потовк повховицьких хлопців. Та одному, що то Юхою прозивають, та носа розквасив, а онде та рябому Маркові синяки під очима он які попідбивав. Треба було

аж панича, щоб цього жеребця та присадити. Га, може це не правда? А онде кажуть, що сьогодні він уже з ліжка підвівся, а жінка сина породила.

— Що, що? Сина породила? — Отець Євтихій затрусиився всім своїм станом. — О-о, сина породила... — вже притишено мимрив він. — Взавтра, значить, христини, Пилипе.

— Та христини, як самі знаєте. А ви цього праньюка малого добре свяченою водою покропіте, щоб бува та не пішов по батькові.

— Христини, христини... — весело ходив отець Євтихій по кімнаті з заложеними на спину руками.Хоч настрій мав він знаменитий, проте ще дужче був пригорблений, хрестик з розп'яттям Спасителя ще дужче теліпався на його шиї. — Христини, христини... Взавтра христини.

Він згодом замкнув ключем двері, не впустив до себе Пилипа, коли той хотів принести йому вечерю; тупцяв по кімнаті до півночі, і втомлений, у підряснику, заснув на канапі. Коли він засипав, в його уяві все ще бовванів дебелій вид Острокола. Потім появилися і його жінка з немовлятком на руках.

— Взавтра ми його охристимо, молитвами бісів відженемо. А ви, батьки, дайте йому ім'я богоугодне. А я, я буду багатій. Красти бо — гріх, вбивати тричі гріх, ошукувати теж гріх, а от понижуватись — це не гріх, а от гроші брати за власне пониження...

Він уже спав глибоким сном. Картини в його сонній уяві почали мінятися; замість Острокола він помітив грубезного дуба край широкої, осяяної сонцем дороги. Він ішов цією дорогою в напрямі гір, що синіли гострими шпиллями десь на східному обрії. Обабіч дороги тяглися шпалерами камінні білі стовпи, на стовпах чорніла рука, вказівний палець якої вказував напрям до віддалених гір. На дорозі було багато подорожніх, що

йшли в одному напрямі. Річище людей дедалі густішало, дорога, мірою наближення до гір — вужчала, якась вогка мярка сповивала її. Сонце вже давно сковалося за хмари, від долин почала підійматися синя пара, на горбках стовпами вибивався чорний дим. А люди збитою рікою безперебійно пливли і пливли в напрямі гір. А обабіч дороги шпалерами тяглися білі камінні стовпи з чорною рукою. Отець Євтихій був стиснений людськими тілами; не міг ворухнутись, натовп ніс його з собою, ніби сильна течія води маленьку галузку.

— Га, і отчика тягне до печери, — натискав хтось його в спину. — Кортить, розуміємо...

— Кого ж не кортить до великого добродія? — мимоволі проказали уста отця Євтихія.

— Це справді великий добродій, — забрав голос якийсь дебелій мужчина, либонь якийсь збанкротований купець. — Золото сипле, як хмари дощ під час бурі. Хвала Йому!

— Хвала всесвітньому володареві Гльобохаритасові!

— Який він собою, який? Добрий чоловіче, чи він сидить на троні в печері? — допитувався отець Євтихій у якогось миршавого чоловічка, видимо, нужденного крамаря.

— Мої очі ще не удостоїлись бачити його, отче. Кажуть, що він дуже сувро виглядає, зате серце має добрє. Людей збагачує золотом.

Дорога потім лагідним коліном скрутила в долину; ліворуч п'ялася вгору шпиляста велітенська гора, праворуч розкинулися невеличкі горбки із стовпами чорного диму. Дим густо стелився над юрбою, вгризався в очі, щілав ніздрі. Натовп безупину рвався вперед. Аж раптом він зупинився; далі, попереду, отець Євтихій помітив велике еліптичне склепіння, висічене в скелі. Під ним чорнів широкий вхід до печери.

— Хвала всесвітньому володареві Гльобохарітасові! — заревла юрба. Отець Євтихій і собі хотів прокричати похвалу великому добродієві, та раптом дим угризся йому в горло і він голосно розкашлявся. Дивний жах гадюкою проповз йому вздовж хребта.

— Увага, увага! Священики й ченці мають першество! — пролунав з печери громкий голос. — Розступіться, ченцям і священикам дайте дорогу!

— Нема між нами священиків! — закричала юрба.

— Отчику — вперед! — грубо скомандував збанкротований купець. — А чи мішечком запаслися? Великий добродій не скупиться.

— Не журіться, в нього глибокі кишені! — сказав злідений крамар.

Входячи до печери, отець Євтихій побачив ще одного духовника в чорній, як і він, рясі. Він у покорі похилив голову і непевно підходив до великого стола з жовтого мармуру.

— Так ось де ми зустрілися! — сникнув його за рукав ряси отець Євтихій. — Коли мої очі не помиляються, бачу отця Петухова?

— Вірні упідлились, нікуди правди діти, — наставив косяком бороду Петухов. — Гріш від них вирвати, те саме, що просити в місяця дощу. Пособія шукаю у велікаво благодетеля, — закінчив він рідною мовою.

Він швидко подався до мармурового стола, за яким сидів у чорній оксамитній шаті Гльобохарітас. Під його правою рукою купками лежали золоті монети. Коло нього сидів якийсь широкоплечий урядовець з простою чорною, як гебан, бородою. Він тримав у руці мініятюрну печатку, якою значив праві долоні всіх тих, що отримали золото від великого добродія.

Отець Петухов, підходячи до стола, впав на коліна і вибив три поклони перед Гльобохарітасом, потім, не

підносячись, причовгався до мармурового стола і розтулив праву кишеню своєї ряси.

— Ти один, могутній володарю, о мій благодетелю! ущасливиш мене. Буду жити я в достатках і до могили потайки восхвалятиму тебе. Хрестом буду прикриватись, навіть для ефекту буду молитись до твого ворога, але душу свою й тіло даю тобі всеціло. Хвала тобі, хвала!

Після цих слів золоті монети почали швидко виповнювати кишені П'єтухова. Коли вони були вже повні, отець П'єтухов обіруч ухопився за них і покірно підійшов до урядовця з чорною бородою. Той звелів отчикові простягти праву руку із розпростаною долонею. Урядовець, не поспішаючи, прибив печатку нижче великого пальця; П'єтухов низько вклонився і зник у дверях печери.

— Ну, підходьте ближче, — прорізав вуха отцеві Євтихієві прикрай бас. На нього вже дивилися очі великого добродія. Очі ці були ніби два темні скла корабельної люпі; були цілком круглі і глибоко сховані під навислими бровами. Отець Євтихій помітив також низьке чоло, порізане глибокими зморшками.

— Чому не б'єте поклони?

— Не можу! Ноги не згинаються.

— А золота хочеш?

— Хочу. Радо прийму твоє золото, великий добродію, коли ти звільниш мене від поклонів і печатки.

— Ха-ха-ха... — загуло реготом у печері. — Ти думаєш, що прийшов до цирку, щоб сміятися з паяців? Чи ти знаєш, де ти?

Ледве це проказав Гльобохарітас, як довкола отця Євтихія з'явилися якісь чорні тіні в довгих крепових шатах.

— Не втечеш, не втечеш! — ритмічно викрикували вони. — Священик у нас — це рідкий екземпляр.

Прийшов ти сюди по волі, а залишишся в нас по неволі. За рясу його, за рясу, та до нори, та до нори!

— Ох, помилуй м'я, Господи! — ридав отець Євтихій. — Ох, грішник я великий, ох, Пилипе, Пилипс, пятачок мене, — задавляться

— Та що ви, онде, видумали, — тузав за рам'я отця Євтихія вірний слуга. — А онде вереску наростили на цілий дім. Я й справді думав, що давлять. А то, мабуть, сон поганий приснився.

— Поганий, Пилипоњку, прости Господи, дуже поганий, — нарешті прийшов до свідомості отець Євтихій. Решту ночі він провів уже в молитві, а вранці написав Піктусові коротенького листа такого змісту:

“Пане Піктус, розкидливість ваша може й добра комусь, але для мене ваші гроші — це велика небезпека. Прошу вас — припиніть висилати листи на мою адресу, бо я й так не буду вам відписувати.”

XVIII

Рівно три дні отець Євтихій молився і постив, потім пішки вирушив до віддаленого села, де в старенького священика висповідався. Він вернувся на своє приходство відсвіжений душою і спокійний. Коли він входив на своє подвір'я, помітив біля тераси громадку людей, що, видимо, чекала на нього.

— З чим прийшли, добре люди? — перший спитав отець Євтихій.

— Справа дуже суріозна, отче, — піднявся багатій Юхимець. — Великі капості чинить селу, по ділам, значиться, ваш слуга Пилип.

— Побив когось? Ах, Пилип, Пилип...

— Бочку продірявив, батюшко. Сокирою кран розвалив і все витекло.

— Бочку... витекло... Що за бочка, що витекло?

— Та онде вчора з пошти повідомлення прийшло, що пароплав у Теребні вигрузив велику бочку і що цю бочку ми всі мусимо забрати з-над Піни і привезти в село. Ми так і зробили: спрягли десятеро коней і привезли цю бочку в село. А тяжка ж, тяжка, батюшко! Коли б не мій жеребчик, загрузла б у Лемешівських пісках, — гордо наголосив Мисюн.

— Від кого ж ця бочка?

— Та від того там, що десь у світі.

— А-а, від того... Йому аж бочку здумалося вам прислати! І Пилип, кажете, розбив крана?

— Сокирою розвалив. Безумний він, батюшко. Ви прогнали б його!

— Я ще подумаю, я ще подумаю, — замислився отець Євтихій. — А ви так і не кажете, що було в бочці.

— Коли ми везли її, батюшко, то щось у ній бовтався, ніби вода, чи олія. Ми так і думали, що це олія, тому й раду скликали і почали радити; вирахували, що на кожну хату десь зо два відерця припаде.

— А везли ми цю бочку, везли, чудасія та й годі, — сиплаво вмішався якийсь худенький чоловічок.

— Чому чудасія? Дивно, мене тільки два дні не було, а новин он скільки в селі.

— Новини, новини, — закивав головою Мисюн. — Та той онде пан, що десь у світі, якийсь... Бог його знає який. Бочку, онде, як гору прислав, а листом старосту та сповістив, щоб цю бочку з музикою в село привезти.

— З музикою та ще й з танцями, — докинув худенький чоловічок. — Як дурні дядьки та побралися за руки, та вприсядки козачка витанцювали, коли ми переїздили через Лемеші. Сорому тільки набралися. Щоб хоч було за що.

— Диявол він, прости Господи, — подумав про себе отець Євтихій.

— Так то рада, по діlam, схвалила, щоб цю бочку край села поставити, щоб дівчата квітами її прикрасили, а потім щоб вас, батюшко, по діlam, попросити, щоб ви, як годиться, та свячену водою її покропили, та щоб молебень відправили за зdravіe того великого пана, що десь у світі.

— Ух, ух... — затрусився отець Євтихій. — I на-віялось вам на думку.

— Бо цей пан, по діlam, варт того, щоб за нього помолитись.

— Невже ѿ вам щось капнуло від нього?

— Небагато, але дяка ѿ за це. Гріш націому музикові, по ділам, дуже потрібний.

— А Пилип все та ѿ попсував, — докірливо забрав голос Плешник. — Сокирою, ідолів син, та бах! і кран відлетів.

— А рада, по ділам, та постановила біжеревицького ковала спровадити, щоб він своїми струментами кран відкрутив. Староста Гарапник сказав людям, щоб вони почекали, бо коваль має прийти із струментами. Кран бо, значиться, був міцно принітований.

— Як зачув це Пилип, та раптом з сокирою з'явився. Люди, було, хотіли його стримати, та він обуха їм показав і потім як лупоне по крані, так ісри ѿ бризнули.

— Чи розлилась олія?

— Та не була це олія, був це, по ділам, паскудний карболь. Я так і припускав, що це не олія, бо на бочці був напис: “Смерть Паненці!” Значиться, карболь великий пан прислав проти зараження на нашу худобу. Тепер там, за селом, озеро цього карболю, сморід, по ділам, дихавицю викликає в грудях. — Багатій мав вигляд розважкої і в світі бувалої людини. — А втрати, по ділам, він великі вчинив для села. Карболь, значиться, дорожче ціниться від олії. Наженіть його, батюшко, бо він ще колись село підпалить.

— Може ѿ нажену, я ще подумаю, — отець Євтихій зупинився поглядом на худенькому чоловічку. — А чи вам теж чимось поміг?

— Та поміг, десять долярів прислав. Дивак він великий.

— Чому “дивак”?

— Сміховинки любить він, батюшко. За ці гроші листом звелів мені під піч, до курей, лізти. І звідкіля ж він знає, що ми кури та під піччю тримаємо?

— І що ж — були ви під піччю?

— Та для нашого брата... — пошкрябався по потилиці чоловічок. — Аби тільки та гріш добрий прислав.

— Син батька за вуха з-під печі витяг, — з повагою пояснював багатій, який ще й досі налягав на праву ногу після покалічення колючим дротом під власною хатою. — А от зломишленика та й не знайдено. Скільки ж капості та людям начверив. Дріт, по діlam, та під хатою простяг, а потім у вікно: “Пожежа, пожежа.” — Він насупився. — Колись у нас було тихо, а зараз Бог зна що діється.

—Що ж, діється непогано, — знов озвався чоловічок. — Люди та блазнями поробилися, а грошики та, слава Богові, пливуть до села. А от молодь та подуріла, батюшко. В гонори бавиться. Мій Андрій, здається, не пішов по батькові.

— То-то-то... — весело затокотів Бовт. — З-під печі батька витягнув!

— Він у мене трохи задиркуватий, нікуди правди діти, — погодився чоловічок. — На батьковому хлібі вигодувався, не знає, що то нужда. А гріш, воно, для нашого брата велику вагу має; чи то в жида щипту соли купити, чи кісточку цукру, чи олії на піст — задармо ж не дадуть. А кумедіяント не я один та прикинувся... Як пан каже, танцюй враже. А от з фотографом, то воно трохи забагато, — зітхнув чоловічок. — Сруля, онде, Лемешівського та з апаратом наслав. Голову, онде, висовуй йому з-під печі, а він за шнурок апарату тільки потягне і готово. Дивак він, кумедні фотографії любить оглядати.

— А Андрій твій, то-то... — знов затокотів Бовт.

— Та хлопчишко він у мене гонористий, — безвольно лепетав чоловічок. — Сруля та з хати нагнав, а мене за вуха витяг з-під печі. За батьковими плечима зріс він, біди не знає. Не я один та осоромився, ба-

тюшко. Онде Сидір Теребень та переодягся за бабу Василину, та людям низько кланявся, та кожному з дононі ворожив. А сміху було, сміху! Люди качалися від реготу. Аж синок Олекса та за руку силоміць батька на подвір'я потягнув. Гонориста в нас молодь, що й казати!

— Ах, люди, люди, любі мої прихожани, що ви виробляєте, — скрестив на грудях руки отець Євтихій. — Мамона вас соблазнила, перетворила вас у комедіянтів-негідників. Гріх важкий берете ви на свої душі. Спокуса мамони, це спокуса диявола. Бог милостивий, здається, відвернув своє чоло від нашого села. Заздрість і злоба заволоділи вашими серцями. Он, Василь Дем'янович прийшов до вас із серцем, з любов'ю, прибитий огрем, а ви вигнали його на Стир. Товчeteся в безладді, як отара овець в окруженні вовків. Пилипе, а ходи-но сюди!

— Нема його тут, батюшко, — потупившись сказав Юхимець. — У Марковій крамниці в коморі сидить. Ледве ми його зв'язали. Сокирою всім нам погрожував. Виженіть його, батюшко. Капосник він великий. Рада села сквалила просити вас, щоб ви його, по діlam, та нагнали з села.

— Господи! Врозуми тих засліплениців! — підніс догори очі отець Євтихій. — Розум ім дай, серця скріплю любов'ю, гіdnістю людською уdstої їх!

“Висланці” сільської ради потупили голови, їм було прикро. Вони почали просити отця Євтихія, щоб він пішов з ними на край села, до Маркової крамниці, і побачив баюру карболя коло бочки.

— Може вас побоїтесь, батюшко, цей ведмідь, — лагідно сказав багатій.

Як тільки вони минули дзвіницю, із старостівського подвір'я долинуло скавуління Трутня. Впарі з цим поспались і голосні прокльони старостихи.

— Пранцюк ти вухатий, а щоб ти вечора не діждав! А копитись тобі покололися б! Нечисту силу, онде, привели на мою бідну голову!

— Чудасія, ейбо, чудасія, — захіхікав чоловічок.

— Тевтон, либонь, лупонув копитами Трутня по ребрах. Цирк у Гарапниковій загороді.

— Осел та з собакою щодня воюють, — забрав голос Бовт. — Задніми копитами вухаль добре орудує. Псячу буду геть розбив, старосту Гарапника зубами зачепив. Сердита сатана. Староста хотів було до плуга запрягти, а він повалився на бік і реве. Діти мають чим веселитись.

Коло Маркової крамниці товпилося багато людей. Були тут люди з Повхова, з Ковбів, навіть з Лопатина. Всі вони не могли надивуватися з велетенської залізної бочки, на якій жовтів великий напис: “Смерть Паненці!” Прикра смердюча рідина вже просякла в землю, тільки під розбитим краном ще була зеленкувата піна.

— Онде що нарobili! — підійшов крамар Марко до отця Євтихія. — Засмородили мені цілу хату. Крамницю спаскудили, товари карболом занечистились. А він, слуга ваш, батюшко, та в коморі лається. Кричить, що сокирою голови позрубує. І що його робити з ним? Забрали б ви його, батюшко. Чуєте, як лементує? А ногами, онде, як гупає в двері.

Отець Євтихій відразу ж подався з Марком до крамниці. Чи послухає його, отця Євтихія, цей небезпечний дурень? Чи розв'язати йому руки, чи зв'язаним повести на приходство?

— Пилипе, гей Пилипе! -- крикнув отець Євтихій, переступаючи поріг Маркової хати.

— Я тут! — почувся за стіною голос вірного слуги.

— Що ти наробыв, Пилипе? — відчинив отець Євтихій двері комірки. — Що ти виробляєш? Розбійник ти, Пилипе!

Він хотів ще лаяти вірного слугу, але в одну мить замовк, коли побачив його вигляд. Пилип був увесь мокрий від карболю, старенька його свитина була вим'ята й подерта. На лиці запеклася кров, під очима синяки. Руки мав долонями докути зв'язані міцним мотузком. Люди, мабуть, звалили його з ніг, коли він боронився, і викачали в смердючій рідині. Потім, коли він був під ногами, товкли його чобітами де попало. Отець Євтихій уважніше поглянув на його лице, жаль підступив йому до серця. Верхня губа Пилипа була спухла до такої міри, що вона зрівнялася з носом.

— Хто ж це так побив тебе, Пилипе? — В очах отця Євтихія появилися слізози.

— Га, сто собак і ведмедя загризуть! — захрипів Пилип. — Сараною, онде, обліпили, зчавили і повалили. Сто собак, єйбо, сто собак. Може не правду кажу? А онде багатій, чортове рило, та чоботом он як губу розбив.

— Пилипе, — ніжно сказав отець Євтихій, — не задирайся з громадою. Вони тобі ще душу вирвуть. І навіщо тобі було бочку розбивати?

— А олія, що не була олією, а смердючою водою, ніби вам і паничеві не належиться? Вони, онде, та з відрами прилізли та вже й хочуть ділити, а я: Не дозволю, батюшці й паничеві двоє відер належиться. А вони: твій батюшка масельцем обжирається, а твій панич такий пастух, як і ти. А я: Не дозволю! А вони: Іди геть, бо кости тобі поторощимо. А я та й пішов на приходство, та сокиру під полу сковав, та й вернувся. По крані тільки чесонув і — готово. Коли батюшці і паничеві бути без олії, дулю й ви дістанете. Що, може неправду кажу?

— Ходи, Пилипе, ходи, — розв'язував йому руки отець Євтихій. — Неспокійний ти в мене, бунтівник ти, Пилипе. От і залишив тебе самого на приходстві! Влі-

зеш скрізь туди, де не твоє місце. А олія мені ж не-потрібна, і паничеві Василеві теж непотрібна. І треба ж було таке-о робити?

Докори ці, що здавалися радше пестощами, промовляли до немудрого Пилипового серця; він сподівався гіршого; пам'ятав бо останню халепу з листом від того великого пана, що десь у світі.

Отець Євтихій вивів його на ганок; Пилип потупив додолу голову і хотів чим швидше шмигнути в городи, щоб через них добрatisя на приходство. Але отець Євтихій міцно тримав його за руку.

— Підведи голову, підведи, Пилипе, хай люди побачать, що з тобою зробили.

— Не підвedu, батюшко. Не хочу дивитися на сібачі обличчя. Як погляну на них, можу, тее, не витримати...

— Щоб так безталанного сироту побити?! — раптом крикнув до людей отець Євтихій, що були вже скуччені коло Маркової хати. — Де ж ваша совість? Звіри ви, чи що? Та ж ви мало що його до смерті не довели!

— Закон громади, значить, нарушив, — авторитетно озвався староста Гарапник, що вже встиг прибігти під Маркову крамницю. — Окаянного вредителя треба присмирити. Наженіть його, батюшко!

— Ми знаємо, по діlam, хто його намовляє! — засів голос багатій Юхимець. — Це той, як його, Василь Зонін! Дурня, значить, псом напускає на громаду. Наженіть його, батюшко!

— Нещасні ви, любі мої прихожани, трижды нещасні! — скрикнув отець Євтихій. — Коли б ви мали сумління, коли б ви були справжніми християнами, ви такого не говорили б. Ви його лаєте, клите з нього, а він он як у газетах возвеличив вас. Коли б не його

писання, Плешник не мав би корови, Мисюн не мав би жеребця, староста Гарапник не мав би осла.

— А здох би він! — залящала в натовпі старостиха.

— Осел та до осла в гості! — зареготав Андрій Прісний.

— Замовкнеш ти там?! — закричав у натовпі чоловічок. — Такого онде сина маю!

— А багатого кортить до чужих грошей, — озвався Терешко Ключиць, плечистий юнак, за яким оглядалися всі дівчата в селі.

— Брехун! — голосно заперечив багатій. — Брехун, не вірте йому, батюшко!

— А хто, онде, квоктуху на вигоні вдавав? А кого Сруль та фотографував?

— Ко-ко-ко... Ціпоньки мої, жовтенькі мої, ко-ко-ко... Під крила мої, під крила мої! Зернятка пшона, зернятка пшона я вигребла лапками з землі, дзъобайте їх, ціп'ятка мої, ко-ко, ціп'ятка мої! А Сруль — “тік” апаратом і — гарна знімочка в світ! — кумедно імпровізував якийсь юнак ліворуч натовпу, де стояла молодь.

— Вилупок мізерний, по діlam, та глупості верзе! — заметушився багатій. Він дістався ближче до ганку. — Чесна громадо, мурзи вошиві та хочуть командувати старшими! Молоко мамине, по діlam, на устах, а хоче, онде, старших ганьбити!

Близькість Юхимця вивела з рівноваги Пилипа. Отець Євтихій і не стяմився, як той вирвався з його рук і котом плигнув з ганку на багатія. Кулаком правої руки, ніби молотом, збив тому солом'яного бриля з голови, потім мозолистими пальцями, ніби кліщами, зчавив багатієві горло. Юхимцеві відразу ж зів'яли ноги і він горілиць упав на землю. Пилип не пускав його горла, він колінами натискав груди ворога, стискав ще дужче Юхимцеву шию і плював йому в посиніле лице.

— Точнісінько так, як Василь Острокола, — вдарив себе по полах свитки Мисюн. — Фасон той самий, либонь навчiv Пилипа.

Люди, замість боронити Юхимця, чомусь сполошено розступилися. Отець Євтихій цілком вибився з рівноваги. Він тикав указівним пальцем в натовп і безпорядно повторяв:

— Та ж він його задавить, та ж він його задавить!

— Нічого не станеться, хай трохи помне багатія.

— Це якийсь голос від молоді. Отець Євтихій щойно тепер схаменувся; мерщій збіг з ганку, вчепився за полу Пилипової свитки і міцно тягнув її до себе.

— Пилипе, Пилипе! Поможіть, люди, поможіть стягнути! — захекано кричав він, хапаючись уже обіруч за його ногу. Але люди не поспішали з допомогою отцеві Євтихієві. Жінки стривожено заломлювали на грудях руки, мужчини весело приглядалися і реготали, бо отець Євтихій кумедно виглядав у ролі розборонювача. Аж нарешті парубки на чолі з Терешком Ключицем приборкали Пилипа. Вони швидко стягли його з багатія, міцно обліпили і попід рам'я, розпатланого й лю того, силоміць повели на приходство.

— Ах, як шкода, що Сруля лихо не привело сюди — знимочку мав би, як золото!

— Ви смієтесь, любі мої, а я ось, бачите, плачу, — дрижачим голосом промовив отець Євтихій. Він справді почав витирати руками слози з очей. — Плачу над вашою долею, бо ви справді нещасні в темноті своїй. У серцях ваших поселилася злоба, товчeteся безладно, як комарі над болотом. Ні пошани ні чести до більшого свого не маєте. Священика свого сміхом зневаражаете. Смійтесь ж, беріть з-під ніг грудки глини і метайте в нього! Вивалуйте з тину кілля і бийте ним по старій голові! Ось, я стаю навколішки й буду молитися за вас, а ви ламайте старий череп! Буду я вам

навіть вдячний за це, бо мученицька смерть буде мені миліша, як жити серед вас!

— Батюшечко дорогенький, простіть, простіть! — раптом заголосили жінки. — Бог милостивий та покарав уже нас Паненкою, а тепер покарає мором, заразою. Діток наших осиротить, а ми будемо пухнути і тіло наше розпадатиметься на кавалки.

— Благодать Спасителя хай зійде на вас! — перехрестив рукою проріджений натовп отець Євтихій і, спотикаючись, мляво подався на приходство. За ним, ніби тінь, хитаючись, ледь живий, поплентався додому і Юхимець.

XIX

Як тільки одного ранку з'явилася перед селом якась фіра, запряжена двома сивунами з обстриженими гривами, на дзвіниці забамкали на тривогу дзвони.

— Пронtek з Цимбальським! Ховайте подушки, перину ховайте, худобу ховайте!

У дворах зчинилася метушня: жінки на оберемках несли з хат подушки, перини, святковий одяг і ховали все це по клунях в соломі, або в городах, між квасо-лею. А хлопчаки та дівчатка помчали за село на пасовиська, щоб сповістити пастушків про небезпеку. Ті миттю зганяли худобу докупи і приспішено гнали її до Ошновицьких корчів, між трясовиння. Село при-нишкло і в тривозі чекало на лихо.

Фіра з урядовцями скрутила на вигін і потім по-прямувала до двору старости Гарапника. Поруч один одного, на сидженні, між драбинами їх сиділо двоє: секвестратор Пронtek і комендант Лемешівської станиці Цимбальський. Пронtek був у капелюсі на вели-кій округлій голові, з урядовою кокардою на грудях, Цимбальський у поліційному однострої з синім каш-кетом, з бляшаним білим орлом над дашком. Вони щось між собою розмовляли.

Біля власних воріт на них уже чекав староста Га-рапник. На його загорілому лиці сяяла мила посмішка.

— Низенький уклін ясновельможним панам, — зі-гнувся він у дугу. — А то я і не думав, що он яке начальство та зволить у мої бідні пороги. Коли б я

знав, приготовлені б приспособив, щоб, значиться, та достойних гостей з честю прийняти. А от, я та низькоуклінно прошу до хати моого заступника Юхимця; там хата просторіша і стіл, так би сказати, великий, щоб на ньому та папери розгорнути.

Коли він так вітав достойних гостей, на його подвір'ї знов зчинилася ката васія між Трутнем і Тевтоном. Занюхавши по той бік загороди підозрілих прибульців, Трутень задер лисок і почав тривожно вити; виття це збурило Тевтона. Вухаль потупив між передні ноги голову і луком почав заганяти пса під стіну, щоб там певніше досягти його задніми копитами. Але Трутень, либонь, уже знав цей маневр і, замість під стіну, шмигнув у відчинені двері до сіней. Тевтона це роззлобило до такої міри, що почав голосно ревти, потім, наблизившись до овечого причілка, почав злюще гепати копитами в двері.

— Война на подвужу, панє солтисє, — засміявся комендант. — Гдзє пан го купіл?

— Та, приплентався так, значиться, на моє подвір'я, луснув би він! Коли ваша ласка, вельможні панове, то он туди дорога до моого заступника Юхимця. — Він показав рукою вузенький провулок між городами, яким можна було в'їхати до середини села. Як тільки фіра рушила в бік Юхимцевої загороди, староста метнувся ще до своєї хати і потім побіг із неї з великою солтисівською кокардою на грудях; він підбігом погнався за фірою, що вже в'їзджала на сільськувулицю.

В Юхимцевій хаті прибульці довго не забарилися. Пронtek нашвидку переглянув список усіх тих селян, що залягали з податками і звелів старості вести його до них; комендант Цимбалський чомусь виявив бажання відвідати отця Євтихія. Він подався на приходство не через вигін, а селом; кроки мав улевнені, голова із

синім кашкетом, з лискучим чорним дашком, була задерта вгору, білі металеві гудзики на його мундирі поблискували сріблом. Він повагом минав хати і з прикрістю помічав дітей, які ховалися перед ним на подвір'ях, немов мишенята перед котом. Коли він підходив до якихось воріт, молодиця саме йшла з порожнім відром до колодязя, що був посеред вулички; поява Цимбалського її цілком збентежила. Вона похапцем перехрестилася і, ніби від диявола, мершій сховалася до гусятника, що прилягав до вулички, ліворуч від воріт.

— Так і мусі биць! — сердито подумав комендант.
— Непросвічений хлоп мусить боятися представників влади. Ржечпосполіта вам не жарт, тверда її нога мусить міцно стояти на вашому ґрунті. Ми знаємо, куди ви мітите! Єдні до москалюв, друдзи до гайдамакув. Але суд у наших руках, — кожному по заслузі!

З цими думками він і опинився на приходстві. Отець Євтихій привітав його чемно, але стримано. Він попросив його до кабінету.

— Пенкни тутай концік у ксендза, — посміхнувся комендант. Він почав вибачатися, що непрошеним завітав на приходство.

— Дякую, що не забули, — насторожено сказав отець Євтихій. Цимбалський увічливо похилив голову. Очі його саме вступились у львівський часопис “Діло”, що лежав на кінці канапи. Він взяв до рук газету і почав її переглядати, час-до-часу бліскаючи очима на отця Євтихія.

— Ксьондз чита русінске газети?

— Присилають, то й читаю, — сухо відповів отець Євтихій. — Львів, здається, теж належить до Ржечипосполітої.

— Ксьондз ма слушносьць, — чемно притакнув комендант. — І Львів належить до Ржечипосполітої, і ці

ось землі теж є невід'ємною її частиною. А от тут творяться деякі речі... Це мене, зрештою, і спонукало з вами поговорити і в дечому порадитися у вас, отче. Нам відомо, що тут діє...

— Та діяла, але вже, дяка Богові, тепер не діє.

— Хто ж вона така, що тут діяла? — жваво поцікавився пан Цимбальський.

— Та епідемія, яку тут люди називають Панєнкою. Село зазнало страшного удару; корови поздихали, діти без молока залишилися.

— Ксьондз жартує з мене, — насупився комендант. Він повільно підвівся на ноги, прижмурив очі і: — Тут, у вашому селі проживає якийсь юнак, здається, Василь Грудок?

— Проживає, — з тревою відповів отець Євтихій.

— Ось його кімната, — показав рукою на двері, за якими був коридорчик, а за коридорчиком Василева кімната.

— Ксьондз прийняв його до свого дому? — повісив тон комендант.

— Чи може... поліційне переслухання?

— О, ні, ні! — заперечив комендант. — Я, до речі, не маю навіть морального права допитувати вас, я тільки з... широго серця, бо знаю, що ви лояльний громадянин Ржечипосполітої.

— Про це не може бути й мови. Що кесареве, віддай кесареві, так написано в святому Євангелії.

— Гм... гм... — надумувався комендант. Очі його, сковані під скісним чолом, світилися, як у кота. — Я взагалі про вас високої думки, отче. Справді, кесаревідержаві треба віддати те, що їй належиться.

“А, куди мітить, нечестивий!” — А вголос: — Може трохи б ясніше...

— Бачите, отче, я хочу перед вами розкрити карти. — Пан Цимбальський хитро поглянув на отця Євти-

хія. — Я знаю — цей Василь Грудок заприязнений з вами, і нам не хотілося б робити вам прикостей. Він у політику тут бавиться, людей бунтує, фальшиві інформації дає до преси.

— Не може бути! — занепокоївся отець Євтихій.
— Хтось вас погано поінформував, пане коменданте.

— Ми маємо докази, — твердо піднявся комендант.
— Ось його рукопис до заграничного часопису! Дітьми послуговується, на пошту їх висилає. Фашистами і окупантами нашу владу називає. “Муки українського населення під польською залежністю”, — ось який заголовок цього рукопису, отче! За Терешка Прудуна сховався, але в наших руках суд, і ми кожної хвилини можемо його судити.

— І потім до Берези, — з іронією сказав отець Євтихій. — Та я впевнений, що це не Василь Грудок. Він навіть у селі не живе, природа над Стиром більше його цікавить, ніж політика. Це якесь непорозуміння.

— Ну, ну, гарно бороните свого улюблена! — вискалив жовті зуби пан Цимбальський. — Ми маємо докази, і навіть свідків, але ми воліли б це полагодити компромісово. — Він знову сів на канапі. — Коли ви захочете, цю справу якось замнемо і все воно затихне.

— При чому тут я? — здивувався отець Євтихій.
— Якщо ви йому порадите, він послухає вас і поїде туди, звідки приїхав. Його перебування тут справляє нам багато турбот.

— Один безборонний юнак мав би вас налякати?
— Отець Євтихій немов би козирною картою кинув у свого партнера. — Відколи ж то у вас така м'якість, пане коменданте?

— Ксьондз знов жартує з мене! — чомусь огірчено сказав пан Цимбальський. — Це не такий собі юнак, отче, він, як вам відомо, має в світі за собою широкі “плечі”.

— Піктус! — радісно подумав отець Євтихій. Він з великою увагою почав приглядатися до очей коменданта. “Він, прости Господи, — Гльобохарітас! Ось від кого треба втікати! Піктус, прости Господи, ягня пустотливе, а Гльоборахітас — це пан Цимбальський! — Він з поспіхом почав хреститися, поглядаючи на ікону святої мучениці Параскеви, що в позолочених рамках висіла над покуттям.

— Ви, бачу, налякалися, отче? — Цимбальський дивився на нього здивовано, з домішкою іронії.

— Ні, я молюся за тих, що поблудили, пане Цимбальський. — Мамона — велика спокуса, а гріховна спокуса, це — погибіль душі. О-о, яка схожість! I рабів Твоїх, о Господи, ласкою своєю утверди в правді і любові, — молився вголос отець Євтихій, не звертаючи найменшої уваги на гостя. Голос у нього був дрижачий, він був справді наляканий і, здається, в молитві шукав підкріплення душі і відваги. Молитовна ревність справді його скріпила і він потім почав рівним голосом прооказувати молитву, витягаючи руки до ікони великомучениці Параскеви. — Блудних овець, о Господи, наверни до стада праведників, і тим, що владу мають, заборони шкуру дерти з ближнього свого. А Нікона Терентієвича Петухова стримай від жадоби мірської, від доношицтва та нечестивого підступного діяння, ібо же він сан священичий сквернить.

— Я бачу, що ви більше знаєте, як повинні бути знати, — грізно наїжився пан Цимбальський. — Вам нема ніякого діла до отця Петухова! — Раптом крикнув він. — Не грайтесь з їжаком, отче, бо у нас гострі колючки! Не встрявайте в наші справи, бо ми вас не помилуємо, дарма, що ви священик.

Він прудко ступив до дверей, йому хотілося ще щось терпке сказати, але він стримався. Коли він відчиняв двері, що вели на терасу, знадвору долинуло до

нього якесь жіноче голосіння. Тонкі губи його звузилися від іронічної посмішки. "Пан Пронtek непогано справляється!", з приємністю подумав він.

За приходською загорожею скучилися люди. Під клуноєю, на закруті вулички, прив'язана поводком до драбини воза, тривожно ревла Юстина корова. А Юста виводила несвоїм голосом: — Та що ж я буду робити без ко-орівоньки, кормильниці, нещасна я! — Худа, немов кістяк, з уваленими очима, вона човгалася навколошкі за Пронтком і намагалася цілувати його запорошені черевики. — Паничику, добродійчику солодкий — помилуй! Корівоньку та біdnій нещасній подарували, а ви забираєте!..

— Треба було податки платити, не наша вина, — сухо отрясся Пронtek, відштовхуючи Юstu від своїх ніг.

— Щоб отак подушки та перини позабирати! — дорікали голоси в натовпі. Злющи очі метали блискавки в бік старости Гарапника. Від цього не склогаеш.

— Така то влада! Щоб аж так різати людей податками, — це якісь голоси в натовпі.

— Влада, людкове, на те, щоб нас та вчити порядку, — забрав голос староста Гарапник. — Я вам, значиться, казав, хоч сорочку продай а податки заплати, бо з казьонними учрежденнями нема жарту. Я, братці, в світі побував і знаю, що до чого. Закон, значиться, треба сполняти, бо той, хто проти закону — дурень він! А є в нас і такі, що проти власті і против закону, є такі, істенну правду вам кажу!

Він увесь кипів і потрясав кулаком у напрямі Повховицьких корчів, за якими був Стир.

Під попівською клуноєю готові до від'їзду стояли дві фіри, навантажені різним хатнім майном. Крім перин і подушок, були там і дві пари чобіт, з декілька вишитих жіночих блюзок та інші дрібні речі. Все це, либонь, Пронtek дастъ на ліцитацію, продастъ за без-

цінь, щоб таким чином виповнити податкові рубрики цифрами. Плешник залягав податками аж на сто золотівок, і тому всі були впевнені, що корова, яка була вдесятеро дорожча, не вернеться вже до Юстиного хліва.

Пан Цимбальський уже стояв на приходському подвір'ї і байдуже приглядався гамірливому людському збіговиську. Іронічна посмішка не зникала з його уст. Його навіть бавила якась старша жінка, що за парканом, безрадно благала Пронтка.

— Паночку свистраторе, а віддайте мені перину, та я ж онде дочці під весілля приготовила, — низько кланялася вона. Пронtek байдуже тріскав пальцями правої руки і:

— Не моя вина, треба податки платити.

— Пане Пронтек, чи не пора вже нам у дорогу? — крикнув через паркан пан Цимбальський. Він ще щось хотів сказати, та його погляд зупинився на двох чоловічих постатах, що саме виринули з-за рогової хати, від поля Круглиці. Зібрани люди теж уже дивилися на них. Меткіші очі з натовпу відразу ж упізнали діда Кіндрата й Василя. Вони швидкою ходою наблизалися до попівської клуні. Дід Кіндрат підпирається лісковим костурем, Василь спокійно йшов побіч нього. Прибульці, либо, уже знали про подію в селі, бо їх обличчя були суворі. Як тільки вони підійшли цілком близько до людей, дід Кіндрат зупинився перед Пронтком, зняв з голови солом'яного бриля і низько поклонився йому.

— Вельможний пане, велику кривду чиниш цим людям. — Голос у діда дрижав і від старости, і від зворушення. — Нуждарі вони, куска хліба не мають, в подертому одязі трудяться від темна до темна, а ви їм останнє забираєте. Почекайте з податками до осени, після жнів вони заплатять. А так сльози діток голод-

них і обдертих упадуть вам на сумління. Будьте людиною, бо Бог милостивий бачить це з небес своїх.

— А ти хто будеш, хлопе? — накошлатився Пронtek.

— Старий я, над гробом стою, — вже спокійніше сказав дід Кіндрат. — Ось вам мішечок із срібняками — це за тих найбідніших. Ощаджував я їх п'ятнадцять років — беріть їх, коли вам мало, а майно верніть людям Божим.

Пронтка це заскочило; велика голова його захита-лася на тонкій ший.

— Я тільки виконую волю влади, діду, — ніби вибачливо сказав він. — Кожен робив би це на моєму місці.

— Бери гроші, бери! — просив уже дід Кіндрат. — Вони мають велику ціну, бо на них піт убогого тру-дівника.

— Тут не місце рахувати твої срібняки, — повисив тон Пронтек. — Як хочеш, зголосися завтра до гміни, там побачимо.

Дід Кіндрат поступився, ховаючи під полу мішечок з дрібними монетами. Люди зі сворушенням дивилися на цю сцену, але потім їх увага зосередилася на Василеві. Той чомусь упевнено, рішучою ходою попря-мував крізь хвіртку просто на подвір'я, до коменданта Цимбалського. Ця його хода і піднесена вгору голова віщували якусь несподіванку. Комендант зміряв Василя колючим поглядом.

— Чому ж ви тут стоїте, пане Цимбалський, чому не помагаєте панові Пронткові? — весело сказав Василь.

— Збоку ліпше бачити, — знечев'я помірковано відповів комендант. Але раптом похопився, заграв у ньому комендант урядової Лемешівської станиці. — А ви, здається, той, що...

— Той, той... Мене Василем Грудком звуть. Здається, ви цікавитеся мною.

— Хочете, щоб зараз вас арештували? — Тонкі губи зціпилися в тонкий рівний шнурок.

— Здається, до церемонії арешту належить і таке: "В імені права Речі Посполитої арештує пана". Чи ж не так, пане Цимбальський?

— Мовчати! — різко крикнув комендант.

— Тихше, пане Цимбальський. Ви так кричите, що навіть за океаном можуть почути.

Лице команданта раптом здригнуло. Очіці під чепром тривожно блиснули.

— Що вам треба, пане Грудок? — Він навіть силкувався лагідно посміхнувшись.

— Корову від Юсти Плешник ви цілком безправно забираєте, пане Цимбальський, — твердо сказав Василь.

— Це не моя справа, питайте секвестратора, — буркнув комендант.

— Ще раз підкresлюю — корову не маєте права забирати.

— Чому?

— Ви самі це добре знаєте, пане Цимбальський! Це подарунок від пана Піктуса, здається... і вашого добродія.

Комендант цілком поблід.

— Пане, я бачу, що нам треба поговорити, — знизвив тон комендант до півшепоту. — Відступімо далі від паркану — хлоп уміє стригти вухами.

Підійшли аж під дровітню.

— Він вам писав, пане Грудок?

— Він мій приятель! — гордо відповів Василь.

— Пане, ви мене ловите за якик! — насупився пан Цимбальський.

— Сцену-деталь ви відіграли, здається, подалік від

нашого села. Поросятком зволили удостоїтись, носом землю на вулиці рили і пищали на очах здивованих селян.

— З вас справжній чорт, пане Грудок!

— Якщо ви не вернете корови, пан Піктус гостри-
тиме на вас зуби. Це могутній пан, не радив би я вам
задиратися з ним.

— Пане, я волів би бачити в цю хвилину сто чор-
тів, ніж вас, пане Грудок! Але, пам'ятайте, прийде ко-
лись на вас черга.

— До Берези? — Василь прижмурив очі. Його яс-
ний зір потонув у двох люпах під випуклим черепом.

— Не забувайте, що кругленька сума, яку ви отримали
від пана Піктуса, може бути загрожена.

— Можливо, що я переконаю пана Пронтка, —
піддавався комендант. — Я зараз з ним поговорю, але
надіюся, що ви, пане Грудок... теє... знаєте?

— Буду мовчати, не журіться! А ці лахи, що он
на двох фірах, ви теж вернете людям. Вони по жнивах
заплатять податок.

Пан Цимбальський скривився.

— Нахаба з вас, пане Грудок! — огірчено сказав
комендант. Він повернувся до паркану і голосно крик-
нув.

— Пане Пронтек!

Той мерщій залишив селян і швидкою ходою на-
близився до дровітні.

— Помилка, пане Пронтек! — Він кивнув головою:

— Приkre непорозуміння, пане Пронтек.

— У моїх податкових паперах нема помилки, пане
коменданте, — впевнено заявив секвестратор.

— Ця велика корова не є власністю цієї хлопки,
що то вам лизала ноги. Чужої корови, здається, ви не
маєте права реквірувати.

— У її хліві ми знайшли. Зрештою, староста Гарапник знає це докладніше.

— Залишіть Гарапника! — твердо сказав пан Цимбальський. — Віддайте цю корову, а я за це беру на себе відповідальність.

Секвестратор здивовано вступився в Цимбальського своїми вирячкуватими очима. Його здивування межувало з припущенням, чи часом не налягло щось на мізок коменданта.

— Це ж справа повітового сеймику, пане Цимбальський!

— Ця миршава хлопка заплатить вам податки по жнивах. Корову верніть, так буде краще.

— Цього я ніяк не міг сподіватися по вас, пане коменданте, — розгублено сказав секвестратор. Він ще з пару хвилин впирався, потім, однак, махнув рукою і на Юстину корову, і на майно, що було на фірах. Він енергійно приклікав до себе старосту Гарапника і звелів вернути все, що було зібране, селянам. Коли староста Гарапник хотів уже відійти, він ще сказав, що за два місяці знов приїде сюди, коли люди заздалегідь не заплатять податків.

— Скажіть їм, — це до Гарапника, — що коли вони не поспішаться з податками — милувати не буду!

Одна мить — і між людьми зчинився радісний гамір. Люди накинулися на свої речі і тягли їх з фір в усі боки. Юстину корову хтось уже відв'язав і вона побрикуючи, побігла вулицею. Юста цілком спантелічена від щастя; вона щось почала мугикати, потім розкуювожена кинулася на приходське подвір'я і бігла, погейкуючи, до дровітні. Наблизившись до Пронтка, вона хрестом упала на землю:

— Ах, сонечко ж ясне, ах паничуку ласкавий, за корівоньку та щастя тобі, а діткам твоїм, коли маєш, та світлу долю, та радість на все життя!

Вона підпovзла на животі до Пронткових черевикив, руками ловила його за ноги, вона плакала від щастя.

— Іди корову доглядати, бабо! — крикнув із-за паркана її чоловік. — Он побігла за село.

Юста миттю підірвалася на ноги і, не поглянувшi навіть на Василя, щосили погналася вулицею за коровою. Той в задумі, повільною ходою, подався на терасу. Отця Євтихія не було видно, либонь молився в кабінеті перед іконою великомучениці Параскеви.

XX

Отець Євтихій привітав Василя зворушило і щиро; поцілував його навіть у чоло і, дивлячись йому в очі, здивовано хитав головою.

— Змарніли ви, Василю Дем'яновичу. Так би сказати — дуже змарніли. Може хворий? Ні, не хворий. Слава Богові! Боїтесь?

— Покищо не боюсь, отче.

— Гострять на вас зуби, ой гострять! Я навіть боївся, що Цимбалський...

— Нічого він мені не зробить, отче. Грішки... Власна шкіра дорожча від чужої.

— Невже Піктус?

— Піктус, отче. Він великий майстер викривлювати людські хребти. З поліцаями йому легко дается.

— Слава Богові, що вам не загрожує лихо; він був у мене — цікавився вами.

— Цимбалський? Я його не боюся, отче. Гірше буде, коли його перенесуть у інше місце. Від нового коменданта прийдеться втікати. До речі, я й так скоро виїду звідси.

— Щоб так змарніти! Ну, ну... Може голодуєте на Стиру?

— Ні, не голодую, отче. А от ви, нівроку...

— Нівроку, нівроку... Душа, прости Господи, змузденіла, а плоть поповняється. Не можу — апетит вовчий. А годилося б змарніти, душа бо моя в скорботі. Невигоди тілесні скріплюють душу, та я не можу. Пи-

лип! Дурень він, прости Господи, а харчами вміє додати. То щуку піджарену, то курку печену на стіл, і роби що з ним! Спокусник! А от вашим виглядом я затривожений, Василю Дем'яновичу. Я думав, що природа скріпить вас на душі й тілі, а воно не так сталося.

— Воно ще не сталося, але може статися, отче.

— Може статися, може, Василю Дем'яновичу. Від нещастя хай вас Бог береже. Вони вже і ваш рукопис мають... І треба ж так заганятися? Про Терешка Прудуна теж знають. Є від чого змарніти!

Василь посміхнувся.

— Чи довго зупинитесь на приходстві? — спитав знову отець Євтихій.

— Ні, може ще й сьогодні вернуся на Стир. Зачарував він мене, отче.

— Ех, чари молодості! — зітхнув отець Євтихій.

— Небезпечні чари, отче. Моя душа і серце теж стривожені. Шукаю, шукаю і не можу знайти.

— Ви вже її не знайдете. Мир душі її в царстві небесному, бо вона була праведною в цьому житті.

Василь похилив голову. Деякий час мовчали.

— Я вже стужив за вами, юначе, мені хотілося з вами побачитися, — зневід'ємно озвався отець Євтихій. — Переді мною бо багато неясностей, які, може, ви поясните. Скажіть: звідки цей заколот у нашему селі? Чому це стільки ненависті між людьми; чому старі проти молоді, і чому молодь проти старих? Ви знаєте, що я іноді дивлюся на це, як на божевілля. Я знаю, що вони ненавидять вас, але я не знаю, і вони теж — завіщо вони вас ненавидять. А тут ще той Піктус... Ні, цього я не можу зрозуміти.

— Це справді дивна загадка, — сказав по надумі Василь. — Іноді добре вчинки мають лихі наслідки. Таке трапляється зі мною майже в сто відсотках. Мабуть

мені призначені манівці. Гірко навіть думати про це, отче.

— Задумуєтесь часто над цим, Василю Дем'яновичу?

— Не тільки над цим, отче, є багато над чим задумуватися. Душа людини, мабуть, існує на те, щоб вічно тривожитись. Дехто каже, що через страждання душі — до радости, але я в це не вірю. Бо правдивого, послідовного щастя нема між людьми, зате лихо виступає між ними в усіх кольорах і нюансах; це нерозлучний співмандрівник людини.

— У філософію заганяєтесь, юначе, — лагідно сказав отець Євтихій.

— На моєму місці й філософові було б багато чого неясного, — промовив з сумом Василь.

— Аж так?

— Аж так, отче. Що крок, то загадка.

— Признайтесь, що вам тяжить на серці. Може стара голова щось добре вам порадить, Василю Дем'яновичу.

— Шукаю і не можу знайти, отче. Чув її голос, навіть бачив її, але знайти не можу. Ви вже посміхаєтесь, отче, мабуть думаєте: Це ж природне у вашому віці, юначе. А я вам скажу, що з усіх юнаків під сонцем мабуть тільки мені суджено зустрітися з такою нісенітницею. Бо ось: рве порички й чарівно співає; сполошилася і зникає з мого зору, але коло куща поричок трава не пом'ята, немов би це була якась з'ява, чи дух спокусливий. Обійшов усю Конющину, під кущі заглядав — нема. Розпитував — ніхто нічого не знає про дівчину з ясним волоссям. Безглаздя та й годі.

— Ліс, знаєте, взагалі має в собі багато принад для молодих людей. Краса природи, мабуть, загострила вашу уяву. Може це була якась звичайна дівчина від

корів, а на тлі розкішної зелені вона ввидилася вам княгинею.

— Її красою може я і менше зацікавлений, отче. Щось інше надить мене до неї; ймовірно, що вона якась тайна, яку душа моя прагне збагнути. Дивіться, через це я і змарнів, через це я не можу їсти, і крім неї мене ніщо не цікавить.

— І в снах вас непокоїть?

— Ні, я сплю спокійно. Це, мабуть, тому, що дід Кіндрат шовечора молиться за мене. А його молитва, — це кришталь.

— Стурбували ви мене, Василю Дем'яновичу. — Він подумав. — Знаєте, я порадив би вам...

— Висповідатися?

— Ні, покищо помолитися зі мною в церкві, при замкнених дверях. Варто спробувати. Бог милостивий.

— Не можу, отче.

— Чому?

— Не зможу бути ревним у молитві. Дід Кіндрат знає про це і тому радить мені хоч на мить скупчи-тись і полинути думками до Бога.

— Ваша щирість і ясність думки мені подобають-ся, Василю Дем'яновичу. Нещира молитва, це те саме, що солом'яне полум'я. — Він задумався. Дві люпи з-під черепа грізно втупились у нього десь з печери. Отець Євтихій затрусиався. — Марното земська — зчезни від мене! Спокуси диявольські — розвійтесь перед лицем Його!

Аж раптом на порозі кабінету з'явилася Юста. Вона хотіла повернутись, коли побачила Василя, але отець Євтихій приклікав її кивком руки.

— З чим приходите, Юсто?

— Погибаю, батюшечко дорогенький. Дні мої, ли-бонь, уже пораховані. Ох нещасна я! Допустіть, допу-стіть до святого таїнства, батюшечко любий!

— Що сталося?

— Хотіла мене задавити в хліві. Я корівоньку свою та прив'язувала, а тут з кута, вона, з розчепіреними руками... О, Господи!

— Не хвилюйтесь, Юсто, не хвилюйтесь. Це вам так привидилося. Ви занадто думаете про цю кістляву жінку, і через те вам здається, що вона переслідує вас. А чи молитесь перед спанням, як я вам радив?

— Молюся, батюшечко, ой молюся, та не помогає. І до церкви ходжу і свічки перед святыми іконами ставлю — не помогає.

Отець Євтихій крадькома поглянув на Василя, потім суворо подивився на Юсту. Та розвела руками: — Не можу, батюшечко, кілок та впоперек застяг у горлі. І в ухо, онде, та хтось шепоче, та регочеться, мовляв — кого будеш благати-перепрошувати? Не можу, ейбо не можу!

Василь зніяковіло поступився до дверей кабінету. Отець Євтихій не стримував його.

— Ну і от, що ж мені з вами робити, Юсто? — зі справжньою розпукою сказав отець Євтихій. — Хотів би я вам допомогти, та ви самі, здається, не хочете цієї допомоги. Треба вам знати, що перед святым таїнством мусите розкаятись. Усім своїм серцем і душою мусите розкаятись. Хоч би це каяття і понизило вас, чи осмішило — мусите це зробити. Ісус Христос, Бог наш, дав себе грішниками понизити; плювали в Його лиці, а Він усе перетерпів, щоб спасті людей. А ви, бач, — “не можу”! Ідіть до Василя Дем'яновича і перепросіть, Юсто! — повисив тон парох. — Ідіть, йдіть, чого ще стоїте? Гріш вас спокусив, обдурила знедоленого сина, який ще й досі гіркими слізьми оплачує свою матір. Що ж варта нікчемна мамона перед запапашеною душою? Питаю вас — що варти гроши перед вічним терпінням душі в пеклі? А життя наше ніби на

павутинці; павутника пірветься — і тоді вже непотрібні гроші, непотрібна хата, ніщо непотрібне, а душа, обтяжена гріхами, не зможе злинути до неба — каменем порине вона в преісподню.

Отець Євтихій раптом перервав свою навчальну розмову; нагло і нахабно вступились у нього дві люпі Гльобохарітаса. Якесь їдке проміння трійливими стріламишибвалося з цих люп і зі свистом мчало до нього, до отця Євтихія. Отець Євтихій тричі перехрестився і хотів упасти на коліна перед образом великомучениці Параскеви, та раптом хтось застукав у двері. На порозі, між одвірками, появився Острокіл. Він увічливо похилив у бік отця Євтихія голову і хотів щось говорити, та Юста його випередила.

— Довше не витримаю, рятуйте, батюшечко дорогенький! Задавить, пропаду, єйбо пропаду!

— Ідіть, перепросіть і взавтра приходьте на вечірню, — суворо сказав парох.

— Не моожу! — заголосила Юста. Вона мершій вибігла на терасу і підбігом гналася до хвіртки. Вона вже тепер не голосила: уста її метали грізні прокльони.

— Перепросити! А хай його трястя перепросить! А онде чи ж не він пранцюком немитим бігав колись по вигоні? Люди добрі — дивіться, піп каже мені: “Перепроси!” Га, яке їхало, таке й здібало! Перепросии! — вона вже бігла вулицею і реготала. Розтріпане волосся тряслося обабіч її щік, в очах бісилися блудні вогники.

— Ну, ну!... — розгубився отець Євтихій, ходячи по кабінеті. — Ну, ну... душа людини... така то душа людини. Муки призначено цій душі, великі муки.

Він цілком не зважав на гостя-Острокола і не переставав нервозно ходити по кабінеті.

— А-а? Так от і ти, Остроколе. Я чув, що син...

— Син, батюшко.

— Не батюшко, не батюшко! — раптом скрикнув парох. — Отцем треба звати, тільки отцем. Як хочете батюшку, покличте собі П'єтуха. Любі мої, — простягнув вір руки до стіни, уявляючи перед собою вірних, — научіться правильно мене кликати, научіться свого душпастиря шанувати, а я вам душу свою віддам.

Острокіл на порозі спантеличено розкашлявся.

— А я от... отче, — з трудом видавив, — я та в справі христин до вас, от... отче. Синком Бог добрий удостоїв, Тарасиком просив би вас охристити його. А ось вам і заплата — чотири золотівки, а ввечері, як ваша воля, куми принесуть маля на приходство.

— Ласки Божої я прагну, а не грошей, Остроколе. Сховай ці золотівки до кишені, для Тарасика штанята купиш, як підрoste.

— Тоді на христини, на чарочку ласково прошу, от... отче.

— І чарка мені непотрібна, братолюбіє мені потрібне, Остроколе, Проповіді мої до вас, це ніби мідь дзвеняча, це горох об стіну. Лихе зерно запліднило у серцях ваших злобу.

— Та воно, от... отче, поганих людей чимало в нашому селі.

— А ти, а ти? — ступив крок до гостя отець Євтихій.

— Я, як я, — збентежився Острокіл. — Боронився, ейбо, боронився.

— Чому не кажеш — бився?

— Та ніби бився і боронився. Потовк мене, все село знає про це.

— А помиришся?

— Мені два рази не треба казати.

— Василю Дем'яновичу! — відчинив двері отець Євтихій. По кількох хвилинах з'явився Василь.

— Він хоче вам руку простягнути, — показав ру-

кою на Острокола парох. Василь здивовано перевів свій погляд на гостя.

— Що ж, як от... отець хоче, щоб помиритись, то й помиримось, — перший простягнув руку Острокіл. — Що було, то й було — хрестик поставмо на цьому. Я, відомо, погарячився, а ти, Василю, значить, чесонув мене. Тяжку руку маєш і сприту нахапався десь там у світі. По-матроськи кулаками орудуєш. А Мисюн, кажу тобі широ — баран. Коли б він пособив мені — капуста була б з тебе. Цибаль дурний! А зараз он як на жеребці плигає, охвіцера вдає. Дурному та щастя в пельку.

— Чи ви справді хочете помиритись зі мною? — насторожено спитав Василь.

— Та коли вже от... отець хоче, то можна й помиритись, — насуплено відповів той. — Воно помирились не велика штука. Руку подав — та й хрестик. А от у мене та жаль великий до тебе, Василю. Ми воно знаємо, хто ти був, але якось туманна теперішня твоя фігуренція. Кажуть, що ти в газетах гартикули пишеш і того великого пана, що десь у світі, за ніс водиш. Що ти напишеш, те він і робить. І тому Юста отримала он яку корову та ще й гроши, і Бовт отримав гроши, і Прісний, і Ключиць, і навіть Юхимець, а от про мене щось і не чути. Думаю собі — це Василева робота.

— Хочете грошей?

— Хто ж грошей не хоче! Он хата валиться...

— Підіпріть її, Остроколе?

— Чим?

— Власними плечима. Вони у вас широкі й дебелі.

— Свою хату підіпри, свою, — образився Острокіл.

— Так от, ви вже й порскаєте, Остроколе, — чомусь лагідно сказав Василь. — Ображатися, бачу, ви потрапите, але стати міцно ногами на своєму подвір'ї

ви не хочете. Даровизна вас надить. Соромно мені дивитися на вас. Здоровило з вас відомий, а по-жебрачому хотіли б здобути гроші.

— Ей, ей, а ще й миритись ніби хочеш, Василю, — з докором сказав Острокіл. — Грошей я в тебе ще не просив, а ти вже й з жебрацтвом виїзжаєш. Я, будь певний, міцно стою на своєму подвір'ї, ніхто мене не посміє вигнати з цього подвір'я, а от ти пішов... матір залишив, а тепер знов хочеш відійти. А хата он яка, а хлівів і не шукай, а подвір'я та самі бур'яни. А ти та на Стиру рибку ловиш.

Василь наспullenо мовчав.

— Це правда, Остроколе, — нарешті сказав Василь. — Це все правда. Тільки ж я не просив людей, щоб вони мою садибу зруйнували. Потім і обдурили мене — підступом і брехнею гроші виманювали. Це негарно, це навіть підло. А заплата — ненависть. Зжерли б, якби могли. І завіщо? Заздрість, рабська заздрість! Свій, мовляв, мусить бути тільки мужиком — не сміє скинути з ніг постоли і взути черевики. Намул рабства щільно прикрив усі чесноти у ваших серцях, Остроколе. Чи ви бачили Юсту, як вона човгалася на животі коло ніг тих он, що з Лемешів? Щастя і доброї долі бажала вона не тільки йому, але й для його дітей. І то кому? Тому, що лупить з вас податки, що висотує з вас жили. Тьху! Шкода мені тих писань для вашого добра. Кричу на ввесь світ — поможіть, рятуйте безталанних земляків, а ці земляки поспішають на Стир, щоб мене вбити і вкинути в ріку. Може хочете, щоб я знов узув постоли, щоб пригорбився і скалив зуби до тих, що гноблять усіх нас? Не дочекаєте! Прийде час, що скигління ваше і зігнуті спини будуть виправляти буками. Я вже бачу тих нових людей — вони прийдуть вам на зміну. Деякі з них уже витягають своїх батьків з-під печі за вуха.

— І добре роблять, — погодився Острокіл. — Батько не сміє бути кумедіянтом.

— Ти добре сказав, Остроколе, — в запалі перейшов на “ти” Василь. — Осмішуватись задля грошей, це ганьба, Остроколе.

— Правда, правда, — раптом затрусила отець Євтихій. Дві люпи Гльобохарітаса з жорстокою іронією поглядали на пароха. — Ох, правда, любі мої. Мамона нікчемна — спричинниця гріха. Ох, Господи, очисти м'я від вільного і невільного прогрішення. Любий Остроколе, прихожанине мій, хай мир і любов уселяться в тобі і в домі твоєму. І ви, Василю Дем'яновичу, прости ти непросвіченим братам своїм — вони бо не знають, що чинять. Заколот пробудив усіх нас зі сну, любі мої, став він кипучий і небезпечний, але Бог милостивий дастъ, що він породить любов і єдність. Тоді впізнає брат брата. Ну, подайте один одному руки, любі мої, подайте.

— Га, я не думав, що ти такий розумний, — раптом сказав Острокіл до Василя, тиснучи йому руку. — Я думав, що ти справді з босяками міськими та здружився. Бо й дроти колючі під хатою Юхимця, і вікна повибивані та інше, це ніби доказательство в твою некористь, але я бачу, що ти не в тім'я битий.

— Дроти, вікна повибивані? — заскочено спитав Василь.

— Якась мстива сила діє, Василю Дем'яновичу, — сказав парох. — Лиха чимало заподіяла вона в селі, коли ви перебували на Стиру. Ну, так завтра хай куми приходять, Остроколе.

— На чарочку, отче, і тебе прошу на христини, Василю. Вип'ємо і про все забудемо.

— Карузеля, аж голова крутиться, — сказав Василь.

— Карузеля, Василю Дем'яновичу. — Хтось, ли-

бонь, мститься за ваші кривди. Але зараз, дяка Богові,
все притихло. Це було кілька тижнів тому.

— Хтось мститься, — прошепотів Василь.

XXI

Коли Василь прибув знову над Стир, у будці не застав діда Кіндрата. Мабуть поїхав старий човном жаки хажати, десь за Золотокруте Коліно. Він ще був під сильним враженням новин, які йому вдалося видобути від Ліди. “Так ось вони — майбутні герої! Аж на таке вони спромоглися. Ах, ах! І Юсту налякали, і то як налякали! До божевілля довели. Ні, цього забагато, мої ви карапузики!” Він сів на траві, на березі, і приглядався до течії. Дрібними вирками вода плинула вперед. Потойбіч Стиру вже давно замовкли зозулі й солов'ї. Десь здалеку поспішає сюди золота осінь. А вода дрібними вирками тихо втікає далі й далі від Василевого погляду. Враження з села поволі завмирають у його думках, натомість з усією гостротою постає в його серці нестерпна туга. Вона, золотоволоса дівчина! Де ж її шукати? Прошуміла весна, замовк любий тоненький голосок. Бабине літо скоро буде снувати в небесах тугу безконечну, пливтиме по синяві і надитиме його в далечінню. Поїде він в цю далечінню, поїде. Та чи втече від цієї туги нестерпної? “Чи загублю її на пішоходах львівських, чи звільнюся від неї в гамірному і великому місті?” Закурив цигарку. Глибоко втягував дим і безнастанно думав про неї, про дівчину ясноволосу. Цілими днями шукав він її по Конюшині, по лісових галевинах, між купинами по трясовиннях — ніде її не було. Пекуча туга гнала його у верхів'я, туди, де він її вперше побачив. Від ранку до

вечора плентався між стовбурами вільхи, по лозових хащах і не міг відшукати куща поричок з непом'ятою травою. І дуб, на якому він вдавав зозулю — ніби під землю провалився. Якась тайна закрила все густим серпанком. А потойбіч журлива пісня лісу. Це подих далекої осени.

Василь спроквола подався до стариці. Знайшов у очереті душогубку. Натиснув веслом і попхався на Стир. Як тільки човен просковзнувся через прість, Василь сів у його носку і поплив за водою. Течія несла його владно й лагідно. Він ще не мав цілі — плив, аби пливти. Але, як тільки опинився на Золотокрутому Ко-ліні, ніби мимо своєї волі, повернув човна на старицю. Якраз пригадав, що на таємничому островіці була його маленька валізка з рукописами. Впродовж довгих тижнів цей островець був для нього ніби Граалем де навіщувало його натхнення і де писав він свої статті. Там, між рукописами — купа листів від дивака-Піктуса. Попра вже ці рукописи забрати до будки, бо день його від'їзу не за горами.

Вільхи на островіці привітали Василя ніжним шумом. Під грубим стовбуром, у тіні галузок, стояв столик, сплетений Василем з лози. Тут же було й крісло, теж сплетене з лози. Тут він писав свої статті і віз їх за Стир, і давав дітям. А діти гналися з ними до Лемешівської пошти. Летіли його думки у світ на білих папірцях. Під столиком, у валізочці — копії цих статтей. І листи дивака-Піктуса. Затишна благодать — розрада для неспокійної душі. Острівець блаженства, де чути подих Бога. А молитися так і не потрапить. Молодість, молодість... “Зашуми Конюшино, зашуми і принеси на цей островець голосок милий і таємничий. Журавлі довгокрилі, орли-риболови — принесіть її сюди, хай поклонюся їй до ніг і скажу: Володарко моєї душі, дозволь хоч одну мить побути з тобою.” Ліс співав туж-

ливу передосінню пісню, але людого голосу не було чути. Василь узяв валізочку, поклав у човен і в задумі поплив до Стиру. Сонце вже скотилося на обрій, як він добрався до Стиру. Конющина мовчала — не чути було щебету пташні.

Не спішно було йому до будки. Човен мляво посувався проти течії. Вже цілком стемніло, коли він наблизився до будки. Гострий чубок її був освітлений половиною місяця. Стир сріблився від блідого проміння. Василь нечутно попихав душогубку майже під стрімким, але невисоким берегом. Підплівші цілком близько до будки, він помітив на березі діда Кіндрата. Дід стояв нерухомо з простягнутими до неба руками. Погляд його, здається, був спрямований до сузір'я Оріона, бо йому здавалося, що якраз за тим сузір'ям пишається величчю престіл Бога. Біле волосся його спадало на потилицю, чоло біліло в сяйві місяця.

“На неспокійне його серце промінчик своєї ласки пошли. В темряві гріховній — ясний шлях йому покази. Добре його серце любов’ю скріпи, натхни його до діл благочестивих і великих. Збережи його, о Боже милостивий, від спокус, не дай йому зійти на манівці. Янголам своїм доручи, о Боже всесильний, хай вони бережуть його від наглої смерти та від каліцтва. Серце мое старе молить Тебе, душа моя благає Тебе, Боже могутній, дай йому долю і щастя в житті, що перед ним. Амінь.”

Дід тричі перехрестився і повільно подався до будки. Василь, що спинив човна і вслухався в дідову молитву, відчув усабі якийсь трепет, щось досадливе і одночасно ніжне. Чи ж заслужив він на таку молитву? “О, діду, діду! Хоч тисячну частинку мати б мені цього молитовного скарбу, що в твоїй душі!”

Далі, не кваплячись, він допхався на старицю, поставив в очереті човна і полинув своїм зором до су-

зір'я Оріона. Яка глибінь небесна! Які безмежні простори і яка велич у цих просторах! І який маленький він, Василь.

З півдня на північ, по синьому небесному куполі, пливла біла хмаринка. Василь з увагою полинув до неї своїм зором. Хмаринку злегка освітлював місяць, і вона мала свої краєчки фіялково-прозорі. Самотня і тен-дітна, вона далі й далі пливла по небу і повільно міняла свою форму. Спершу була вона видовжена, потім сформувалася в наверстведені гори. Он лагідні гірські схили, он гострий шпиль скелі, що біліє снігом між небесною синявою. Та це тривало недовго, бо хмаринка знову почала клубочитись, міняти свій вигляд і нарешті в її центрі запишніла троянда. Василь з подивом дивився на її пелюстки, її свіжі листочки. Але й це не тривало довго, бо раптом на ледьпрозорому краєчку закреслилось чоло, потім ніс, з нижньої темнішої драглистої частини сформувалася довга борода. Василь ще з більшим подивом дивився на профіль на синьому небі. Хмаринка була якраз над його головою. Аж раптом довга борода відірвалася, ніс уступився в драглиству масу і хмаринка знову мала вигляд мінливої склубоченої маси. Вона далі й далі пливла на північ і нарешті перетворилася в темну пляму на тлі темно-синього неба.

Аж вітрець колихнув очеретом, шорстке листя сповіщало йому щось загадкове, таємниче. Василь наставив вуха і слухав.

“Навчись, юначе, більше бачити, як тобі дозволено. І тоді ти угадиш те, що закрите перед людськими очима. На чубках дерев ти зможеш помітити обриси домів великого міста, на водяному плесі око твоє угледить кольористі етьюди, на куп'ястих болотах ти побачиш колони війська. А он крислатий дуб, що на березі Круторогу; приглянеться до нього, юначе; корона його має вигляд лицаря на коні. Горішні гілки, що

шумлять тужливо над виром , це похилена грив'яста голова степового коня, ліворуч, від Конющини, дві скісні галузки творять піхву з держаком шаблі, а на вершку корони галузиста випуклина — це голова лицаря в сталевому шоломі. Спить він століттями, твердим сном спить, юначе. Чаклун лихий і злодійний закляв його й перетворив у цей дуб, юначе. Дух нечестивий ще й досі кружляє над цим дубом і Крутогором. Бережись цього виру, юначе!"

Василь взяв до рук валізочку і навпростець, отавою, попрямував до будки. Перед будкою червоніла полум'яна ватра. Дід, звичайно, варив вечерю. Він сидів на пеньку і, здавалося, куняв. Та, почувши Василеві кроки, він швидко повернув голову.

— Це я, діду, — притишено озвався Василь.

— Чому ж це так пізно, голубчику?

— Я був уже тут, та вас не було, діду.

Дід мовчав.

— А ти з валізкою, голубчику?

— Я мав її на острівці, в Конюшині.

— Збираєшся, мабуть, у дорогу?

— Покищо ні, діду. Ще не прийшов час. Ще маю бажання походити по селах.

— Походити по селах... — про себе сказав дід. — Шукати когось хочеш?

— Або я знаю? — зам'явся Василь.

Дід мовчки набив тютюном люльку.

— Ти щось приховуєш від мене, голубчику. Я бачу — в тебе тяжко на серці. Ой, стари очі бачать, що з тобою негаразд, голубчику.

— Туга, діду. Осінь надходить. Журавлі скоро будуть відлітати у вирій.

— Будуть, будуть, голубчику. А от я неспокій бачу в тобі, Василику. Ти мучишся душою. Що день, то гірше мучишся. Молитва тобі потрібна, щира молитва.

— Не можу молитися, діду, не можу. Я пробував і не можу. Я тільки вголос можу проказати кожну молитву, але це не справжня молитва. Душа моя нездібна бути ревною.

— Тоді заплющ очі, стримай віддих і хоч хвилинку полинь думками до образу розп'ятого Христа.

— До якого образу, діду? Чи не до того, що ліворуч іконостасу в нашій церкві?

— Ні, голубчику. До живого, страдальчеського Христа. Він тебе вислухає.

— Де ж його шукати?

— Де ж Його шукати, де шукати... Ах, Василику, Василику, як ти можеш таке казати? Шукай його скрізь, бо Він усюди сущий. Молись і шукай Його між ланами, на луках, у Конюшині, в людських поглядах, у власному серці шукай, Василику. Тільки Він тобі поможе. Ніхто не зможе дати тобі душевного спокою, внутрішньої радості, крім Нього.

Василь притуплено мовчав. Щирі і проймаючі дідові слова зворушили його. Але він, здається, в цю мить, крім вдячності до діда, не міг з чуттям сприймати його поради. Він знов, що коли б захотів ще раз усевіддано помолитись, неодмінно знівечив би йому молитву тоненький голосок ясноволосої дівчини.

Дід тимчасом вибив об пеньок попіл з лульки і, дивлячись у ватру, довго мовчав, про щось думаючи. Нарешті підвів голову; очі його заблисли радісним вогнем.

— А я тобі, Василику, та хочу відкрити одну велику тайну, — тремтячим тоном сказав він. — Я, голубчику, удостоївся бачити Христа. Душа моя радіє і радітиме до смерті, бо грішні очі мої побачили Його. Дякую і дякуватиму Отцеві небесному, що мені, рабові нікчемному, та дозволив побачити Сина Його. Ох, який солодкий страх та струснув тоді мною, голубчику!

— Це вам, либонь, привидилося, діду, — м'яко сказав Василь.

— І не кажи цього, голубчику, не кажи. Увидитись може тільки в сні, сон тільки може збаламутити людину. А я, голубчику, був тоді тверезий, свіжий після сну. Ах, Боже миць, он там, на болотах я Його бачив (дід показав рукою на смугу болота, ліворуч від поля Копане). Було це, голубчику, три роки тому, перед косо-вицею, коли трава на болотах була велика і хвилювала на вітрі, ніби море. На світанку, коли вощадь та за Копаним зарожевила росяні болота, я прокинувся зі сну і, помолившись, вийшов з будки, щоб розвести вогонь. Я поклав навхрест хворостинки, підложив під них сухої трави і вже брався запалити сірника, аж раптом у моє тіло ніби влилось якесь світло, душа моя наповнилася радістю неземською. Погляд мій та ніби проти моєї во-лі полинув он туди, на зелені болота, що ліворуч від Копаного. По буйній траві стелився туман. Дивлюся я, голубчику, на цей туман і бачу якусь високу чоловічу постать у білій довгій шаті. Шата була довга й широка та розходилася над туманом в усі боки. Я відразу ж по цій шаті впізнав Його, Христа. Він ішов у напрямі Копаного, торкаючись чубків трави на болоті. Він, здається, не йшов, Він лагідно плив над травою, окутаний синім туманом. Його вид був прозорий, ніби скло, голова ж була в сліпучо-ясному сяйві. Як тільки Він підійшов до Копаного, по болотах, по Конюшині піднялися могутні пташині співи. З нечуваною силою співали по болотах свистелички, звучно рипіли деркачі під старицею, сюрчали коники стрибунчики; потойбіч Стиру, в Конюшині, велетенським хором обізвалися слов'ї, зозулі, синички, дрозди; над лісом стрілами літали пекачі і радісно покрикували. А далі, на грудках між болотами, піднялися радісні скигління чайок, їм вторували кулики і жайворонки. Я відразу ж зрозумів,

на чию хвалу співають ці небесні птиці. Мої ноги увігнулися, я впав на коліна і підніс руки вгору. Уста мої голосно проказували: "Хвала Тобі, по віki вічні хвала, Ісусе Христе!"

А Він ось уже наблизився до лану жита, благословив його і почав поринати між хвилями колосся, що вже красувало. Він повільно поринав у житі, відходячи все далі й далі. Спершу видно було Його голову, потім сяйво, потім тільки проміння сяйва.

Дід перехрестився і заплакав. Василь мовчки похилив голову. Дідові слова пройняли його до самого серця.

XXII

— Іду, діду.

— Ідь, голубчику. Може б гилярою — душогубка може вивернутися. Ненадійна вона на довшу дорогу.

— Нічого мені не станеться. Бувайте здорові, діду.

— Ідь з Богом, Василику, — зробив рукою у повітрі знак хреста дід. Він ще деякий час супроводив Василя поглядом, доки той не склався за першим закрутком.

“Знов на розшуки...” — гірко подумав Василь. “І так кожного дня, а вона, дівчина в горобиновому вінку?” Конющина все ще здавалась йому гущавинним лябірінтом, де тисячі стежечок, тисячі сховищ. В одному з цих сховищ перебуває вона, дівчина з ясним волоссям. Скільки ж днів потратив він, шукаючи її! Ходив він до віддалених сіл, розпитував людей, чи не знають щось про дівчину з ясним волоссям. Але дівчат було багато з ясним волоссям, і Василь, зустрінувшись з ними, хитав байдуже головою і мандрував далі від села до села. Побував він і в Гриковичах, у Калавуровичах, у Хвадорах, у Конюках. Навіть упродовж трьох днів плив він за водою до віддаленого села Вівич, бо хтось йому сказав, що та, яку він шукає, живе там зі своїми батьками. Вернувся він до будки виснажений і ще більш неспокійний. І знов поплентався по Конющині. Не було, ніде не було дівчини в горобиновому вінку. До речі, вона вже майже не була в його уяві

дівчиною; була це якась рухома квітка, чи якесь загадкове й відокремлене істота.

А ось зараз плив він до Лопатина. Щоб хоч встигнути йому на Богослужбу, бо була якраз неділя. Був він у новому дорожому костюмі, на ногах побліскували новенькі жовті лівчерики. Ліва рука вище кістки була прикрашена "Омегою" — дорогим годинником. Хоч був він і запалений на сонці, все ж пробивалась з нього непідроблена панськість.

Плив проти течії між відомими йому берегами. Душогубка часто похитувалась, коли він робив півкола, щоб обійтися берегові виступи, яких на Стиру дуже багато. Нарешті в'їхав у ліс. Човен зрівнявся з виром-кітловиною, де він тягнув велетенського сома, і який зірвався з його шнурка. Там, за цією кітловиною, між галузистими деревами — кущ поричок і дуб, з якого він уперше побачив її. Дивно, чому він не може відшукати цього місця? Три тижні безперебійно заглядав він сюди і звідси прямував на південь. Шукав, шукав, аж голова крутилася, і надаремно. Видряпувався на високі дерева і згори поглядав на кущі лози, ліщини, але ні дуба, ні поричкового кущика не міг побачити. Врешті приступав до нього паморок, і тоді він умовляв себе, що ця лісова гуша, це не Конющина, це якийсь безмежно широкий і довгий ліс, якого зачарував хтось могутній і лиходійний.

Плив далі проти течії лісом. Грубезні вільхи високими стінами непорушно стояли обабіч Стиру. Якась нерозгадана суворість поглядала на нього з цих стін. Тут, мабуть, царство для лісових духів і мавок. Тут, либонь, мають свої лігва дикі вепри і вовки-ненажери. Василь плив і плив проти течії, а стіни лісу монотонно тяглися обабіч нього. Аж нарешті вони поступилися лозі. Розкучерявлена, з густим плетивом тонких галузок, вона сиваво-зеленими килимами щільно обступила

річкове плесо. Лоза, лоза і кінця їй нема! Василь невтомно попихає веслом човна вперед, погляд його з любов'ю голубить ці сиваво-зелені килими. Аж ось і лози вже за ним, зате розкинулись степом очерети. Рівненька зелена гладина, ніби ножицями пристрижена. Непорушна і, здається, суверено-вічна. Повітря в безруху. Але хай-но війне пустун-Зефір з півночі, і тоді перетвориться вона в морські хвилі, що будуть грізно котитися до свого улюблена-Стира. А шепоту, а таємничих тонів скільки тоді буде в цих килимах! Аж по деякому часі човен знову в'їхав у вільховий ліс. Десь попереду, либонь, у Лопатинській церкві, поодиноко забамкав дзвін на "Вірую". Ліс був невеличкий і човен швидко виринув з нього. Береги Стиру змінили тут свій вигляд. Ліворуч широчіли вже скосені луки із стіжками сіна; праворуч розгорнулися пасовиська. На них паслася лопатинська худоба. Далі, у верхів'ї, синіли бар'єри лопатинського мосту, а праворуч, над очеретяними дахами Лопатина, блищає поцинкованою бляхою купол церкви.

Сонце вже підходило до півдня. Василь сильніше натиснув на весло. Він прагнув прибути до церкви хоч на кінець Богослужби.

Під'їзджаючи до мосту, він помітив на березі якось дебелого дядю з закинutoю в ріку вудкою. Дядя мав на голові солом'яного бриля; босі ноги його звисали з берега і час-до-часу теліпалися над водою.

- Дай, Боже, щастя, — привітався Василь.
- Дай, Боже, і вам, — неохоче вибуркнув селянин.
- Чи клює?
- Та клювала, але вже не клює. Сонце бісово шкварить. Риба поховалася в глибину.
- Чи ви з Лопатина, господарю?
- Та з Лопатина. Або що?
- Та нічого. Я тільки так. Гарне ваше село, госпо-

дарю. Церкву он яку маєте, і дівчата ваші найкраще співають вечорами.

— Та співають, поки ще не похрипли, — насупився селянин.

Василь виліз із човна. Присів коло дядька.

— Закуріть, господарю.

— Га, папіроска, Бог би дав вам усе гоже, — зичливіше сказав той. Затягнувся димом, мляснув язиком, і: — Димок, гей та який пахучий! Сам Орда, пранці його зжерли б, не курить ліпших. — Він раптом затявся і уважніше поглянув на прибульця. — А ви хто будете?

— Селянин, такий як і ви. Василем мене звату.

— Мене не обдуруте. Нашого брата я впізнаю із зажмуреними очима. Міщанин з Пінська? Може шкури телячі скуповуєте?

— Та де там міщанин, — заперечив Василь.

— Но-но, я та не петлька, розуміюся на тому і на іншому, — зареготав дядя. — А мене та Копитком звату. А шкури телячі маю, сухі, ні дірочки, дзвенять, як залізо.

— Та ж кажу вам, що я не міщанин і шкір я не скуповую.

— Звідкіль же ви родом?

— З Місятич, господарю.

— З Місятич? Ні, ні, не повірю. В цьому селі хлопці не курять таких-о цигарок. А костюмчик такий-о та не шитий на музичкі плечі. А годинничок... Ні, ні, не повірю. — Помовчав. — А от ви сказали б, кого та шукаєте в нашему селі?

— Та нікого, — зам'явся Василь.

— Ні, ні, мене не обдуруте, — півреготом заперечив дядя. — Скажіть ліпше, що наші дівчата вас єнтресують. Яка ж вам та в очі влізла?

— Я думаю, що у вас всі дівчата гарні.

Дядя загримів реготом.

— Чого ж регочете? Коли дивлюсь на квітки над Стиром, то мені здається, що це дівчата з вашого села.

— А Настя Свистокурка теж, по-вашому, квітка? А Олена кривонога теж квітка? А Пракседа присадиста, що то басом та реве на крилосі, теж квітка?

— Я іншу маю на гадці, та співає тоненьким голоском. Вона ще дуже молода.

— Га, то це, мабуть, Ксенька Ольшанка, — похопився Копитко. — Ця то ніс задирає вгору. І хлопці півнями бігають за нею.

— Чи не Василь і Степан бігають за нею? — стримуючи віддих, спитав він.

— А ви звідки знаєте?

Василя щось тікнуло в серце.

— А вам хто казав, що вони бігають за Ксенькою?

— Так люди говорять.

— Тут уже й говірка та непотрібна. Навіть сліпувате око побачить та дурноту наших парубків. А може думаете, що тільки Василь та Степан бігають за нею? І Сидір Прій он як обцасами та вистукує перед нею, і Тирон Ковтун — пришелепа безголова, та теж тінню волочиться її слідами, навіть Опенько косоокий та штанами трусить за Ольшанкою.

— О, бач, яка вона, — гірко прорік Василь.

— Га, розумію, — підморгнув лівим оком Копитко. — Пригод шукаєте, пане? Га, я маю нюх, не бійтесь. Ale з Ксенькою, єйбо, нічого не вийде. Старий Корній з вилами залізними свою дочку пильнує

— Та що з вами, господарю! Я не з тих, що шукають пригод.

— Тоді навіщо вона вам? Може хочете з нею женитися? Ні, ні, мізок ще мені та до черепа не приріс. Панич, що онде курить пахучі цигарки та одягається, як Орда, та он з таким годинничком — не може мати за жінку Ксеньку Ольшанку. Вона, що правда, то прав-

да, гарна дівка, та зате ум у неї каправенький, просвіщення не має. Вам підходила б цибата панночка, що то з голими плечима та по Набережній у Пінську прогулянія робить.

— Жартун з вас, нікуди правди діти, — знов пристягнув Василь руку з цигаркою до Копитка.

Вони вже йшли греблею до села. Копитко ніс на рамені вудлише із змотаною вудкою.

— А ця Ксенька теж співає в крилосі.

— Чи гарно співає?

— Та воно ні те й ні се. “Алілуя, алілуя, слава тобі, Боже” витягує так, що аж дяк головою крутить. А старий Корній каже, що небеса радіють від цього співу. Відомо — батько. Пересолює. Мені здається, що вона та на високе коліно затягує і своїм пищанням та моленіє псує.

Раптом Василь на хвилинку зупинився в задумі.

— Слухайте, господарю, — стримав його рукою.

— Чи ця Ольшанка білявенька?

— Ні, ні — чорна, як галка. Коши, тее, як вужі повзають по спині. Або що?

— Це не та! — схвильовано сказав Василь. — Я шукаю дівчину з ясними кучерями, господарю Копитко.

— Біляву, кажете? З таким волоссям, о, як льон? З кучерявим, ніби індичий хвіст на спині?

— Таку, таку шукаю, господарю.

— Попівна! — радісно ворухнувся на місці Копитко. — Маша, дочка Петухова.

Само прізвище цього душпастиря наїжачило Василеві брови. Отець Євтихій не похвалить його, коли він буде гостем на Лопатинському приходстві. Все ж, вони поволі підходили до цвінтарної брами, що була широко відчинена. З церкви вже виходили вірні. З повагою крокували крізь браму на вулицю господарі в чорних свитках, деякі мали на ногах юхтові чоботи,

бідніші були в ликових постолах з білими онучами, обмотаними волоками аж під коліна. Появилися і старші жінки в червоних домотканах, з очіпками на голові; ось і молодиці та дівчата у вишитих сорочках, із стрічками, вплетеними у волосся.

— Шкода, що вже скінчилася Богослужба, — сказав Василь, уникаючи цікавих поглядів лопатинців.

— Хто вам сказав, що скінчилася? Це так люди втікають від попівської проповіді.

— Втікають від проповіді?

— Авежеж. Я вчора бачив на попівських нивах полукіпки жита. Сьогодні, мабуть, соромить людей, що його жито не звезли до клуні. А він уміє та присоромлювати. Перехреститься отак перед іконостасом, потім хрестом поблагословить вірних і: “Браття і съости, разъвѣ ви с ума сойшлі? А рож кто звѣзъот батюшке в амбар? А цѣліну кто єму подиімйот?” і як почне, то аж у вухах шкрябає. Препоганого маємо попа, нікуди правди діти. А ляхів он як шанує! Цимбальський, як приїде в село, то відразу ж на приходство. П’ють, п’ють, а потім співають аж у селі гуде. От, мати б нам такого батюшку, як у Місятичах. А цей, єйбо, тільки шкуру дере. Гей, дивіться, онде Ксеніка Ольшанка!

Якраз на вулицю виходила з брами струнка дівчина з дрібним гарним личком у багатій вишитій сорочці, в черевичках на низьких обcasах.

— Ні, це не та, — хитнув Василь головою.

— А он, чи бачите? З притвора виходить попадя з дочкио! — нахилився до Василевого вуха Копитко.

— Вона теж нівроку. А волосся та гарячими щипцями скручує, через те воно й кучеряве. Га, пане, якщо вона вас та не погонить від себе, будете мати ентелігентну лю...любовницю. До кохання вона, як жид до грошей. Вечорами онде та на ганку висиджується, та на балалайці грає, та якісь пісні виспівує.

— Які? — різко спитав Василь, користаючи з того, що “матушка” з дочкою зупинилися коло якоїсь літньої селянки, на цвінтари.

— Та хіба ж я знаю які? — знизав раменами Копитко. — Вона багато тих пісень співає. Перші слова, було, скопиши, а решту та балалайкою заглушить, тільки чуєш, як з коліна та на коліно писком перескакує. Гарно співає, нікуди правди діти. А он, весною, та хрущі на деревах гудуть, а вона бренькне балалайкою і: “Маруся, ах, Маруся, открай свої глаза...”, або “Ти сідіш у коміна і смотріш з тоскою...” Правду кажучи, для мене неясність велика, бо як то можна та в комині сидіти? А онде в нас та жартуни співають: “На комині ворона, в комині сова, за заслонкою відьма — гуляща вдова”.

— Закуріть ще, Копитко, з вас веселун, — знову ткнув тому до рук цигарку Василь. Попадянка Маша стояла віддалі профілем до Василя. Краєчок чола, ніс, підборіддя та кучері, що жмутом звисали над рам'ям, справді були ніби такі, як у дівчини з горобиновим вінком. Ця подібність цілком схвилювала його, і він ніби загіпнотизований, з великою напругою дедалі сильніше втуплювався своїм поглядом у Машу. Невже доля дала йому таке-о призначення — закохатися по вуха в дочку Петухова? Копитко щось торочив йому, але він уже не слухав. “Це вона, це вона”, — миготіло в його думках. Аж “матушка”, перекинувшись словами, відступила від селянки і, взявши дочку за руку, подалася до брами. Мати з дочкою йшли мовчкі; у Василя почали цокотіти зуби. Нарешті вони минули браму і зрівнялися з ним. Його елегантний вигляд не міг не звернути цікавих поглядів шанобливих дам. Першою помітила його “матушка”, потім його погляд зустрівся з синіми очима Маші. Були це гарні великі сині очі, але не ті, яких Василь шукав. Це була гарна собі Маша —

струнка і навіть приваблива, але не така, як дівчина в горобиновому вінку. Та — весна, буйна весна, ця — провінційна красуня, зразок північної жіночої краси. Та — інтимність чару, нерозгадана й ніжна, як мрія, ця — “Маша радость наша” — зацитував, глузуючи радше з себе, ніж з попівни.

— Ну і що? — озвався Копитко, коли дами були вже подалік.

— Все гаразд, господарю, — вдоволено відповів Василь.

— Я й думав, що все буде гаразд. Зараз, онде, та піп вийде з церкви. Коли він подумає, що ви тайняк з Пінська, напевно запросить на обід. Маша, теє, солодкий цукерочок.

— Ні, це не та, яку я шукаю, господарю! — щиро сказав Василь. Він уже був цілком веселий і, здається, навіть щасливий. Забувши навіть попрощатися з Копитком, він мерщій поспішав до своєї душогубки. “Не вона, не вона” — щораз веселіше думав він, сідаючи до човна. Як тільки весло опинилося в його руках, він прудко відіпхнув ним човна від берега і вільно поплив за водою.

XXIII

— Діду, за два дні... — почав і не докінчив Василь. — Як же ви зимою?

— Та що ж, зимою добрі люди притулять. Не дадуть старому замерзнути на морозі. Та й гріш, дяка Богові, призбирався. А ти от та вже й у дорогу збираєшся. Ідь з Богом, голубчику, ти вже завеликий, щоб за плугом ходити та злідні мужицькі терпіти. А рідного села не цурайся, Бог дастъ, що люди зміняться і приймуть тебе хлібом-сіллю, коли ти ще раз приїдеш сюди. — Він турботно поглянув на любимця. — Ховаєш щось ти переді мною, Василику. Ти марнієш он на очах, душа твоя в тривозі, серце твоє покалічене. Я бачу це, голубчику, я довший час це бачу. Вчені люди, я знаю, не вірять в уроки, але вір мені, є такі люди, що мають погану силу в очах: поглянуть, і людина западає в тугу, нидіє, чахне. Душа розривається, відчай хмарами затемнює голову. А лік на це, голубчику — щира молитва. Любов Божа переможе всі напasti, всі погані вчинки диявольські, все переможе. Молись, Василику!

Василь мовчав.

— Перевезіть мене гилярою на той берег, діду, — знечев'я сказав Василь. — Може грибів назбираю на градах за Круторогом. Коли ви будете вертатись від жаків, я чекатиму вас під дубом, там...

— Ні, не чекай ти на Круторозі, — з неспокоєм

сказав дід. — Старе мое серце в тривозі, голубчику. Чекай на мене потойбіч, напроти будки.

— Гаразд, буду там, де ви хочете, — погодився Василь. Йому невимовно прикро було обдурювати діда. І звідки йому наверзлися на гадку гриби? Він з під лоба покосився на діда і вичитав у його очах недовір'я.

— Так, діду, я буду он на тому обривистому березі, — показав рукою на протилежний береговий виступ, порослий моріжком.

Мовчки переправилися на той бік Стиру і мовчки розсталися; дід ніби нехоля поплив за водою, Василь похилив голову і поплентався в лісову гущавину.

“Від’їду і залишу засобою нерозгадану тайну; від’їду з пекучою тugoю, гіркотою в серці. Ах, дівчино в горобиновому вінку! Коли б ти була мавкою, чи духом нечистим, мабуть пішов би за тобою в саме пекло.” Здригнувся. “Божевілля молодості, справжнє божевілля! Ни, ти не можеш бути злим духом, ясноволоса! Нечистий дух не зможе розпалити в юному серці любов безмежну; любов бо від вічного Доброго Бога.” Заглиблювався далі й далі в ліс; очі його голубили молоді кущики вільхи, пестили крислаті корони дерев; душа його прощалася з усім, що було довкола нього.

Минув галявину, скрутів ліворуч і мляво поплентався до лісового горбка, де росли хвої. Може справді назирає грибів? Може цією маленькою прислугою розвіє в діда недовіру?

Натрапив на стежечку, витоптану либоно диким звірем. Поволі йшов цією стежечкою. Аж ось і чотири дуби, що стояли один від одного в дивних відступах, начеб творили квадрат. У центрі цього квадрату був пеньок. Василь чомусь зупинився на цій галявині-квадраті, сів на пеньку. Над ним злегка шуміло листя, верховіття легенъко гойдалося на вітрі. Василь звузвив гу-

би, і: — Тьох-тьох, търру, търру, ті-ті-ті... Вологим лісовим подолом побреніла пісня солов'я, чарівними гомонами повторювалася вона на галевинах та в лозах, по цей бік Стиру. “Ах, дивак, ах дивак”, — затріскутіла поблизу сорока. “Осінь хоче відігнати, весну повернути. Ах дивак, ах дивак...”

Василь раптом замовк. Десять далеко, либонь на граді, пролунало сумно й протяжно останнє тіїї... і потім усе замовкло. “Ліс не співає, мовчить. Замовкли солов'ї і зозулі. Зоозуулі...” Склав долоні трубкою на устах, і: “Ку-ку, ку-ку, ку-ку...” Але ліс мовчить. Тільки верховіття розповідає небу щось важливе і сумне-предсумне. Останнє “ку-ку” теж гомоном пролунало на граді і завмерло десь у галуззі сосон. Василь підвівся на ноги і навпростець пішов у напрямі гряди. А може справді уб'є ці тяготні хвилини в шуканні грибів? Він знов полинув думками в минуле. Чи ж не збирав він колись гриби в цій осій Конющчині? Чи ж не скрикував радісно, коли під стовбуrom дуба чи сосни помічав бронзовий капелюшок правдивки? “Було, було і щезло навіки”.

Прошився крізь куці лози, що заступили йому дорогу, і як тільки знову опинився між стовбурами вільхи, відчув коло себе ніби чиюсь присутність. Хтось наче б ішов за плечима і гаряче дихав у його потилицю. Василь різко повернув назад голову, але нікого не було за його спиною. Припинив на мить у грудях віddих і стояв у безруху. Але, крім лагідного шушукання верховіття, нічого не було чути. Знов подався вперед; був нашорошений, серце жвавіше почало тікати в грудях. Аж раптом почув він цілком близько, немов би крокдва від лівого свого рамени, тріск сухої галузки. Погляд його миттю обхопив рідкий кущик крушини, що був ліворуч. Але очі його не помітили нічого, крім

строкатого метелика, що тріпотів над верхніми галузками.

“Так, так, юначе, це подих рідної землі”, лилося з верховіття до його душі. “Це чарівний подув неперевершеної і рідної краси, це сила могутня і приваблива, що полонить на віки вічні твоє серце. Не нашорошуй свої вуха, юначе, бо й так нічого не почуєш; сутність великого рідного чару не для твого слуху, не для твого ока — для душі твоєї, юначе. І не жахайся, хай твоє серце заспокоїться, бо те, що коло тебе — це бальзам на твою душу. А дуби он, що перед тобою, старезні і кучеряві, чи не чуєш їхню премудру мову? Чи не чуєш монологів про великі походи лицарів з кривими шаблями? А он ця тужлива мелодія, що зривається з тенденційних галузок і тайною розливається по лісі? Це плач молодої бранки. Скиглить вона, ніби чайка степова, і благає лицарів з кривими шаблями: “Соколики мої, Божі лицарі — рятуйте мое молоде тіло. Лихі вороги тягнуть мене в безодню, де гаддя, де дракони з вогненними язиками.” А он ці стрункі клени та хвої стрілисті. Вони теж розповідають тобі премудрості неземські. Пісня в їхніх галузках, це хвала Творцеві, що плете золоту тканину на майбутнє для твоєї країни. Серцем і душою сприймай ці віщи монологи і співи чарівні, юначе.”

Сповнений ущерть якоюсь внутрішньою радістю, Василь поринув між стовбурами сосон. Запах живиці п’янив його. Ноги його нечутно ступали по моху, око шукало бронзових капелюшків правдивок та багряних голівок красноголовців. Аж знову щось на нього ніби війнуло якимсь ніжним теплом, якісь немов би очі з галуззя пронизували його ество. Немов би рубець тяжкої заслони почав легенько відхилятися перед його очима, наче б хтось хотів показати йому крихітку тайни незбагненної. Хоч ніби нікого не було біля нього,

все ж підсвідомо відчував, що він тут не самотній, що хтось кружляє довкола нього по хащах, ховається за стовбурами і пронизує його пекучим зором. Бронзові, червоні голівки грибів то тут, то там визирали з моху, жовті лисички немов би просили його: "Зірви нас, зірви...", але Василь нічого не хотів бачити, його щось надило до маленької галевинки, на яку кидали з усіх боків могутню тінь дуби й граби та розложиста хвоя із золотою живицею на порепаній корі. Ще крок, ще два — і ось крайній суковатий дуб, за дубом — галевина. Василь прилип до стовбура. Погляд його жаринками внизувався в ту, яку він шукав довгими тижнями. Нарешті — вона! Он яка вона! Була вона в тих самих чобітках, у цій самій квітчастій спідничці, в цій самій кремовій блузочці. Тільки вже не було на її голові горонового вінка. Пишне волосся хвилями зсувалося по її раменах. Була вона немов весна, соковита весна, виповнена вщерть красою та чарівною ніжністю. З кошиком у правій руці, вона час до часу нахилялася, зривала молоді гриби і обережно клала їх у кошик. Рухи її стану були такі легкі, такі гармонійні, що Василь чомусь порівняв її з самотньою очеретинкою на березі Стиру. Вітрець отак війне, і стебельце очеретинки похилиться до землі, потім знову виструнчиться, коли хвиля вітру буде вже подалік. Аж дівчина на мить випростала свій стан і, повернувшись лицем до дуба, за яким був Василь, з якоюсь упертістю поглянула на нього. Великі карі очі, здавалося, поглядали на нього суворо, наче б докірливо. Була в них якась сліпуча, якась іскриста сила. Василь цілком склався за стовбур, але очі, здавалося, пробивали грубезне дерево і двома стрілами вганялися йому в серце.

— Чому ти переслідуєш мене, Василю? — неждано сказала вона.

— Дозволь наблизитись, прекрасна дівчина, — з

чуттям промовили його уста. — Дозволь поклонитися тобі, дозволь.

— Ще зарано, юначе.

— Звідки ти знаєш моє ім'я, чарівничко?

— Ха-ха-ха... — весело засміялася вона, показуючи два рядочки білих зубів. — Який ти наївний, юначе.

— Дозволь наблизитись до тебе, дозволь.

— Ще не час, Василю. Велика прірва розділяє нас. Побудуй міст через цю прірву і тоді зможеш до мене наблизитись.

— Прірва? — і собі засміявся Василь. У голосі його була чутна впевненість і рішучість. Він одним стрибком залишив за собою стовбур і опинився віч-на-віч з дівчиною.

— От і прірву перескочив! Ax! — скрикнув він, затрусившись усім тілом.

— Нерозумний! — грізно сказала дівчина.

— Не втікай! — з болем сказав він, простягаючи до неї руки. — Не втікай, туго моя! Дозволь торкнутися до рукава своєї блузки, дозволь, прекрасна дівчино!

— Нерозумний! — суворо сказала вона, легітно поступаючись перед Василем.

— Не втечеш! — грізно скрикнув Василь.

— Не доженеш! — наче б жартівливо сказала вона.

Василь з нестримною рішучістю кинувся за нею, вона з неменшою рішучістю почала втікати від нього. Ніби налякане серна, вона переплігувала пеньки, Василь хортом стрибав за нею, дівчина вивіркою проковзувалася між гілляками, між кущами ліщини, Василь ведмедем пробивався крізь гілляки, крізь кущі; дівчина в лози, в трясовиння; він, що провів своє дитинство на болотах, з великою зрученістю стрибав по купинах і ось-ось, здавалося, його руки обхоплять її гнучкий стан. Аж ось і лісове, прибережне підвищення. За під-

вищеннем — Стир. Тепер уже немислимо їй втікти від нього.

— Зупинись! Зупинись, надіє моя!

Але дівчина бігла вже берегом у верхів'я річки. Василь круто повернув ліворуч і помчав їй навпереди, бо знов, що в цьому міцсі було річкове коліно. Дівчина вмить усвідомила небезпеку, з жахом кинулась назад і швидко побігла берегом униз річки. Ясні кучері її розтріпались на плечах, відбивалися від кремової блюзочки і розвівались хвилями на вітрі. В її руках була якась одчайдушна впертість, якась крайня рішучість; вона втікала від напасника, ніби від чуми, ніби від видимої смерті. Вона була якась неприродньо звинна, Василь з подивом стежив за її волоссям, що ніби невловима плямка від сонця раз-у-раз то ховалася, то виринала між стовбурами. Задивлений у ці кучері, він біг за ними, ніби заворожений. Він і не помітив, що наближувався до Крутогору. Ось її волосся соняшною плямою гойднулося під дубом Крутогору й зникло з Василевого зору. Почувся глухий сплеск води. Василеві щось шпигнуло в груди. Він якраз був уже на високому березі Крутогору. Задиханий і неспокійний, він розpacчливо глянув у вир. Вода була скаламучена; під його ногами була свіжа земля від берегової розколини. Не інакше, як пробігаючи сюдою, вона з відколеним берегом упала в вир. Йому навіть здавалося, що в найближчому водяному кружалі випірнув віхоть її ясного волосся. Василь з жахом ухопився руками за голову. “Вона потопає, вона потопає!” Не надумуючись, він мигцем скинув з ніг чоботи і сторчма кинувся у вир. Він пірнув у воду, він мужньо гріб руками і відкритими очима шукав під водою потопаючої дівчини. Нарешті забракло йому в грудях повітря; він прудко відбився ногами і голова його з трудом опинилася над повеxнею. Щойно тепер помітив, що прибережна во-

дяна смуга відносить його далі й далі від берега. Він відразу ж рвонувся до крутого виступу землі, але руки його і ноги наче б хотісь обмотував якимось павутинням; з жахом помітив, що вода вперто відносила його до першого кружала, за яким був центр виру. Відбиваючись руками й ногами від центру виру, він раптом почув у ногах якусь легку заморозь; якась крижана рідина посувалася вище й вище, досягаючи колін. А наверстувані дрібні вирки невблаганно штовхали його далі й далі від берега, до середини виру, де вода спіралями свердлилась у глибину. Крижана рідина підповзла вже до його спини, сягала до грудей. Дрібні вирки врешті вштовхнули його у велике кружало. А крижана рідина марою, щіпаючи тіло, добиралася до шій, тоненьке павутиння дедалі сильніше обмотувало його ноги й груди. "Це смерть!" — вирвалось з його уст. Розсіяна його свідомість поволі почала зрівноважуватись; його душу раптом оповив якийсь спокій і він у ці свої останні хвилини почав думати про діда Кіндрата. Туга за дівчиною яснокосою, як і сама дівчина, раптовно щезли з його серця. Він тільки думав і думав про діда Кіндрата. Борикаючись останками сил з виром, в його уяві непорушно стояв вид діда Кіндрата. "Він молиться за мене!" — подумав Василь, і його свідомість цілковито заспокоїлась. Він зрозумів, що прийшла для нього, Василя, хвилина молитви, коротенька хвилина. Він всеціло полинув душою до Того, від кого був беззастережно залежний. Він відчув те, чого не міг відчути в нормальному житті — близькість Бога. А крижана рідина підповзала вже до уст, тоненька павутина обмотала його тіло ніби в тугу рольку. Він по-вільно почав поринати у вир. Але, як тільки його голова була вже під поверхненю води, в його уяві відкрилася небесна глибину із самотньою хмаринкою, подібною до тієї, яку він бачив після дідової молитви.

Хмаринку просвічувало якесь сліпуче світло. Воно вузькою смugoю пробилось крізь драглисту масу і простою лінією почало сягати його голови. Це його втішило до такої міри, що він ще зо дві секунди зміг тримати свої уста закритими і ніби проти своєї волі, ноги його раптом пружно відбилися, розчepірені долоні судорожно гребнули воду і голова його знову опинилася над водою. І в цю ж мить його права рука натрапила на якусь твердь. Пальці його, ніби кліщами, обхопили якусь немов гілляку. Він відразу ж почав підтягати свій тулуб вгору. В цю хвилину він не відчував ні жаху, ні радості, він тільки знат, що мусить вище й вище піднести своє тіло. Нарешті його очі поімтили велике розгалужене дерево. Йому конче хотілося добрatisя до його середини. Крижана рідина ще сягала йому до стіп. Аж потім вона зникла, коли його руки вчепилися за якийсь грубший сук, а тіло перевалилося через грубоений стовбур. Щойно тепер усвідомив собі, що з ним сталося. Він важко дихав і випльовував воду. Він вже сидів на грубому стовбурі вільхи, яку десь у верхів'ї підмила вода; вона звалилася в річку і припливла до Крутогору якраз у мент, щоб його врятувати. Над ним розгорталася небесна блакить, він задер голову і шукає у просторах самотньої хмаринки зі смugoю сліпу чого світла. Але хмаринки не було на небі, тільки чисте небо німувало над землею і золотими переливами блищає в просторах сонце.

А величезний стовбур ще описав півколо на водяних кружалах, потім бічна течія захопила з собою його куций кінець з розчepіреним корінням і потягла вzdовж лівобічного берега. Скориставши близькістю берега, Василь кинувся на мілину і з великим задоволенням відчув під ногами твердь землі. Тіло його все ще третміло, в голові все ще був хаос, але ноги його, ніби підсвідомо, прямували на берег Крутогору. Він

сів на поцейбічному пісковому коліні, якраз там, де колись закидав вудку на сома. Він до дрібниць почав усвідомлювати все те, що було з ним перед кількома хвилинами. Так, так, він гнався за нею, за дівчиною, хотів її вловити, але вона втекла від нього. Так, так, перебігала під цим он лицарем-дубом, земля на березі відкололась і вона з нею впала у вир. Давид Пуримів уже не буде самітником — місячними ночами вони будуть удвох виринати з води, сідатимуть на кручі і він буде грati на скрипці, а вона чарівним голоском співатиме пісні про кохання. Це ж він увігнав її у цей проклятий вир! Крижана рідина пронизала її прекрасне тіло, в'їдливе павутиння обмотало її ноги, велике кружало свердлом потягло її в глибину. Йому хотілося голосно заплакати, він ще дужче затремтів усім своїм тілом.

Аж нараз потойбіч немов би хтось притишено заregonав. Василь утупився своїм поглядом у лицаря-дуба. Галузки ліщини за дубом раптом розхилилися і визирнула з них дівоча голівка. Личко її було стривожене. Вона поглянула ліворуч і праворуч, потім на пальчиках плавно підбігла до Василевих чобіт. Зала-мала руки й, ніби горобчик, дивилася на них, перехиливши навскіс голову.

— Живеш! — крикнув Василь. Дівчина не відповіла. “Так, так, земля відірвалася від берега тоді, коли вона була вже подалік від провалля”, з радістю подумав Василь. — Не довелось тобі бути любкою скрипаля — Давида Пуримового. Дівчино, чи ти прагнеш моєї смерті? Поглянь уостаннє на мене, бо за два дні мене вже тут не буде.

Твої чоботи тут,
За рікою ти сам,
Ти кинув їх під дуб —
Тобі я їх не дам.

Вона взялася руками в боки і голосно зареготала. "Тобі я їх не дам, не дам!" Василь помітив, що в її рухах, у її голосі була якась злорадність, щось в'ідливе і навіть злобне.

— Хоч зараз скажи — хто ти? Хай твоє ім'я збережу в своїй пам'яті.

— Нерозумний, — раптом споважніла дівчина. — Побудуй міст через прірву, бо дорога до мене круті і небезпечна. Я mrія, Василю, ні, я більше, ніж mrія — я глибінь і широчінь безмежна! Я та, що валить тюрми і визволяє бранок, я пісня серед степів, яким нема кінця і краю! Прощавай!

— Свят, свят... — почув Василь голос діда Кіндрага за своїми плечима. — А це що з тобою, голубчику? На тобі, онде, й ниточки сухої нема. Якже це так, Василику? Боже милий, щоб таке-о трапилося з тобою!

— Він перевів свій погляд на той бік річки. Лице його відразу ж посіріло, чоло поморщилося. — Ах, ах, онде й вона! А щезни з цієї землі, щезни, погана діво! В ім'я святе-Боже кажу тобі: щезни! Розвійся по пустелях, по болотах-нетрях! — Дід грозив потойбічній дівчині руками, креслив у повітрі хреста і відганяв її страшними словами.

— Ім'ям Божим мене не лякайте, діду, мої уста теж Його хвалять. — Сказавши це, вона в одну мить зникла в кущах, за дубом.

— Паненка, голубчику! Мало їй ще було худоби, на твою душу напосілася.

— Це не Паненка, діду, — сумовито сказав Василь. — Я, здається, вже збегнув, хто вона. Ех, діду, діду... Це не Паненка, це теж не така собі дівчина, це хтось, хтось... Здається, це — mrія, це сонце, це безмежня щастя і радості. Так, діду, не називайте її Паненкою, бо це квітка, найчарівніша рухома квітка цієї

землі, яка втекла в лісову гущавину, щоб не стати жертвою начальствуючих тиранів.

Дід перелякано дивився на Василя.

— Молодість, — сказав він, киваючи головою. — А онде й чоботи твої забрала, голубчику.

— Забрала, діду, це знак, що ще колись буду її шукати. “Побудуй міст через прірву”, — думав уже Василь. — “О, яка крута й небезпечна дорога до тебе, дівчино ясноволоса!”

Вони обое, задумані, спроквола подалися до будки. Попереду йшов Василь, за ним важким кроком поспішав дід Кіндрат. Не того він сподівався від Василя.

XXIV

Отець Євтихій серйозно зажурився, коли вернувся з вечірні до свого кабінету. Юста, звичайно, і цього разу не послухала його поради. Не приступила до святого таїнства, не було її навіть у церкві. Що ж йому робити, як вилікувати хвору душу заблуканої вівці? "До чого он доводить жадоба мірська!", заломлював на грудях руки отець Євтихій. Коли на другий день він довідався від Пилипа, що Юста вже "безумно" бігає по селі, це його ще більше схвилювало. Щоб заспокоїтись, він, як і іншим разом, заходився читати Євангелію. Але чомусь сумління не давало йому спокою. Він якраз пригадав той час, коли Юста благала його, щоб він допустив її до сповіді. Може помогло б нещасній! А тепер ось яке лихо.

"І от, збожеволіла!" — розважав парох. — "Ум помішався, погибша душа. А діти, як горох... Яка ж потіха їм з такої матері?"

В кабінеті було йому душно. Він відклав Євангеліє і вийшов на терасу. Під стіною стояв гамак. Отець Євтихій сів на ньому й далі розважав. Очі його без ніякого інтересу поглядали на подвір'я, де паслися на моріжку кури. Він уже чомусь не міг думати про Юсту, зате виринули десь із темряви люпи Гльобохарітаса. "Ох, і сон, прости Господи", зітхнув він. Але люпи раптом зникли, і навіялася на уяву Піктус. Великий спокусник дивився на нього таким, яким від довшого часу ввижався отцеві Євтихієvi. Пуцулуватий, з подвій-

ним підборіддям жмурив весело очі і немов би казав: "А ви й ладні мене дияволом назвати, отче. А ви й не знаєте, що я такий собі Піктус, — жартун, любитель усього незвичайного. До глупих вчинків доводжу я людей задля нудьги; людина бо по природі своїй кумедне сотворіння. Честь і повага тануть у неї як віск у вогні, коли її очі угледять зеленого папірця. Безмежним самолюбством обдарувала природа рід людський, отче!"

— Песиміст і скептик ти, Піктусе, — поворушив губами парох. — Не осмішував би ти людей, гроші дав би на благодійні цілі. Сиріт нещасних, калік знедолених пособив би ти.

— Давав я гроші й на сиріт, і на калік, отче; давав ці гроші до рук тих, що ніби опікуються сиротами й каліками. І що ж, думаєте, що була якась користь для тих, яким гроші були призначені? Ні, отчику! Сироти й каліки залишилися такими, якими були й раніше, а містер Джонс зате купив собі прекрасну віллу на Проспект роуд. Це великий благодійний діяч, з "широкою душою". Ні, отче, рід людський — препоганий рід. Шкода було Голготи для цього роду!

— Сквернословиш, Піктусе! — вголос прорік отець Євтихій. Він зіщулився і знов поглянув на подвір'я, на курей, що паслися на моріжку.

Аж за ворітми, на вуличці, Пилип з кимось грубувато сперечався.

— І не проси, не дам.

— Та дай мені, я це потребую, Пилипе.

— Не лізь, бо теє...

— Пилипе, як хочеш, я тобі щось дам за це. Чуєш, Пилипе?

— Не лізь! Я тобі не панич. Мене та не обдуриш.

Він уже відчинив хвіртку і пробирається крізь неї з якимсь картоновим опудалом.

— А це що ти смичеш, Пилип? — здивувався на терасі парох.

— Та онде відьму, батюшко, знайшов. Іду, онде, га, де я йду... га, край вигона йду, під плотом та Гнатихи йду, аж тут бісова мати та із-за плоту жовтими окалями в мене цілиться. Погляньте, батюшко, відьма, істинна відьма. Пика, онде, та сажою вимазана.

— Навіщо вона тобі, Пилип? — покрутів головою парох.

— А горобців на Ошнові з нашого проса хто буде відганяти? А я її та до тички прив'яжу, та тичку в землю застромлю, та хай собі й панує над просом. Налякає крилатих паскуд, повтікають до біса. Га, може не правду кажу?

— Пилип, благаю тебе — дай мені її! — появився у хвіртці Плешник, коли вірний слуга мітив уже до дровітні з опудалом.

Отець Євтихій знову похитав головою.

— А ходіть-но сюди, господарю. І ти, Пилип, теж ходи.

— Я онде прошу, прошу, та Пилип не дає, — скаржився Плешник, підійшовши до тераси.

— Ви це потребуете? — здивовано спитав парох.

— Та потребую, батюшко. Великий єнтерес я маю до цієї відьми. Жінку свою хочу нею врозумити. Поставлю отак у відчинених дверях, бабу попхну до неї і скажу: Онде смерть твоя, молись! Прийшла, онде, жовтоока, чорномаза та по твою душу — молись. А потім скажу — тъху, дурна, предурна бабо, онде було чого лякатись! Але ваш Пилип не хоче мені дати цієї відьми. А я маю великий до неї єнтерес.

— Не дам, — уперся Пилип. — Я, теє, знайшов її, он там, га... за плотом Гнатихи. Я також маю до неї єнтерес. Горобців, онде, буде мені лякати.

— Батюшко! — плакливо сказав Плешник.

— Битися ж з ним не буду. Пилипе, Пилипе — я тобі кажу, чуєш, я тобі кажу...

— Не дам, просо буде мені пильнувати. Онде геть видзьобають зерно крилаті паскуди. А може ви не нарікали, батюшко? Почекайте, коли це було? Торік, га, ейбо торік ви нарікали.

Він розкроченими ногами врився в землю, тримав опудало під пахвою і глупо, але з безмежним довір'ям поглядав на отця Євтихія.

— Ну от, і роби що хочеш! — підвівся з гамака парох.

— Як би ви, батюшко, та не сердились, я цього, онде, гицля погнав би лозиною. Кривду, онде, і вам, батюшко, і паничеві чинить. Пика, онде, в нього розвезяна, а душа брудна, як мул у сажавці. Бабу, онде, хоче відъмою рятувати. Тъху, сатано! А онде Бовтиха та каже, що в його хаті, та на припічку, чорти зайцями скачуть. Га, може брешу?

— У-у, Пилипе, ти кривдиш мій дім.

— А ти мене та не кривдив? А хто, онде, копав ногами за Марковою крамницею? А онде сюди, онде в ребра хто копав? Га, може скажеш брешу? А панича хто зневажав, а хто обдурив панича? Га, може — брешу? А я тебе як півничка — крутнув би і паскудна голова твоя та в яругу.

— Батюшко — порятуйте! Хай він дасть мені цю відьму.

Отець Євтихій зніяковіло насупився.

— Та це, небоже, справа дивна і навіть гріховна. Чи ж личить духовному настоятелеві відьму давати своєму прихожанинові? І ніякої помочі від неї не сподівайся для своєї жінки. І навіть гріх великий таким опудалом хвору душу лякати. Покаяння і молитва тільки може її ізцілити. Бог милостивий для тих, що каються. А от до сповіді святої не зголосилася, навіть

і на вечірні не була. І мое старе серце мучиться, бо досадно дивитися на терпіння вашої жінки. Приведіть її, небоже, в неділю до церкви; хай свічку воскову купить і поставить її перед іконою Пречистої Діви Марії і дванадцять разів хай прокаже: Господи, прости мені, грішній. А потім хай дванадцять поклонів виб'є і тоді може приступити до святого таїнства. А опудало-відьму залишіть, бо це нечиста справа.

Повчання пароха, здається, не переконали Плешника. Він прикро насупився і з кислою міною на лиці відступив від тераси.

**

Вже було по півночі, коли Плешник нишком про дістався до хати. Юста за грубою, на своєму лігві, неспокійно переверталася і голосно зітхала. Останнім часом зітхання її були знаком душевного відпружнення, по якому наспівав регіт, чого особливо боявся Плешник. Реготала вона дико й пристрасно, здавалося, легіони чортів видмухувала із своїх уст.

— I де тебе носило по півночі? — хрипко озвалася вона із-за груби.

— Та носило, Юсто, носило.

— Носило, носило. До Юхимця чи не на горілку?

— На моглицях був, а потім по гаю ходив, відьму шукав.

— Війдьму шукав! — заскавулів хриплій голос за грубою.

— I знайшов. Паненки не знайшов, а з відьмою зустрівся. За хрестом, на вигоні зустрівся.

— Не задавила?

— Коли я вже в хаті, значить — не задавила. Я отак іду, аж переді мною та пелехата чорна сатана.

— Чорна сатана, — співуче переповіла Юста. — Ум твій чорний, старий, чуеш — ум чорний. Опівночі

за нечистою силою ганяєшся; водила тебе, либонь, по Язвині, добре що на болоті не задушила. Ох Боженьку мій, горе ж мое та окаянне. — Вона помовчала. — А онде завтра батюшку поклич, бо я вже з ліжка не підведуся. “Вона” обіцяла вдосвіта прийти. “Вона” сміялася і шастіла своїми суставами, і пальці свої кістляві розчепірила — це так показувала, як мене буде душити. “Вона” вдосвіта прийде. Святою водою та хату і поріг і сіни покропи, і громничну свічку засвіти. А як узавтра та мене мертвою на лаві положать, замов у батюшки панаходу, а діда Кіндрата та попроси, щоб молився за мою душу. Ох, вона прийде, прийде!

— Авже ж що прийде, — притакнув чоловік. — Вона, теє, любить таких дурних розтелеп, як моя Юста. Стане отак над твоїм лігвом і кістлявою рукою — шастя! а моя баба та в своїй дурноті і сконає, а я... ну, подумай, а я...

— А ти пранцюк лихий! — вибухнув за грубою хрипким голосом. — Ти серця не маєш, нечиста сила, і тебе зневолила. Ох, ох...

— Ще не вмирай, Юсто! — сказав чоловік. — Почекай аж півні заспівають. Ех, почекай, почекай і побачиш, що то буде, що то буде. Ех, буде воно, буде...

Вони так балакали аж до перших півнів. Чоловікові вкінці забаглося на сон, але хрипкий голос із-за груби пройнявся різкістю, а тоді перетворився в тріснутний регіт.

— Смійся, смійся, стара, а як почне розвиднятись — я буду сміятися. — Але жінка вже не могла йому відповідати, вона далі й далі тріскотно реготала. Коли почало вже благословлятися на світ, вона знову почала голосно зітхати.

— Стара, чи ти чуєш мене?

— Що тобі треба?

— Вставай!

— Ох, не можу. З постелі вже не підведуся. Громницю засвіти! Чи покропив ти вже свяченою водою хату?

— Покропив, коли ти реготала. А свічку та засвічу в твоєму дурному мізку. Вставай!

Але жінка не квапилася вставати. Чоловік підійшов до її лігва й силоміць стягнув її з постелі.

— Ходи, бабо!

— Куди? — заголосила жінка.

— Смерть зустрічати.

Юста рвонулася з його рук, але чоловік грубо потягнув її до дверей. З галасом відчинив їх і потягнув жінку до сіней. Тут він уже повільніше відчинив зовнішні двері і, тримаючи жінку за рам'я, лагідно сказав:

— Онде й вона, чорномаза вільма-сатана!

— Рятунку! — писнуал жінка.

— Онде й вона, смерть твоя, дурна-предурна жоно моя, — тримав з усієї сили свою бабу чоловік.

— Вона, о Госпди, скалить зуби!

— Вона плаче, бо знає, що її чекає, Юсто. Придивись, придивись, хто онде перед тобою! Ах, капуста ти шаткована, ах огірок ти солений, придивись, яка вона, чорномаза смерть твоя. А я її та за потилицю, а ти її та коцюбою! Придивись, придивись!

Юста вирячилася очі і хвилину божевільно вдивлялася в опудало, потім, відступивши крок назад, заллялась реготом. Цього разу реготала вона по іншому, наче б услуховувалася в свої тріскотні храпливі тони. Чоловік чекав поки вона замовкне.

— Ось яка вона! — нарешті промовила жінка. — Бач, яка вона!

Вперлася п'ястуками в боки і довго мовчки приглядалася до своєї переслідувальниці. Жовті сліпаки відьми, чорна від сажі пика, незgrabно викроені ножицями

уста — сміхотворне опудало, твориво, либо нь, якогось дурнуватого капосника.

— Розтелепа! — сплюнув чоловік.

— А недождала б ти вечора, ах сука ти паскудна, ах капоснице ти диявольська!... — заляща ралтом жінка. — А я тебе, онде, та на кусочки пірву!

Вона ступила ногою на поріг, права її рука простяглася до картонної голови, але пальці не мали сили вхопити чорномазе опудало; вона поступилася і далі вигадувала злі прокльони.

— Не бійся, дурна! Ось, дивись! — Чоловік ухопив рукою “відьму” і підніс вгору. — В печі спалимо. Підпал для вогких дров...

— Ні, ні! — скрикнула Юста. — Геть лихе від хати! Ах, ти... ти...

Чоловік гойднув опудало перед собою і потім зневажливо кинув його за хвіртку. Юста ж мигцем кинулася в хату, по хвилині вибігла з сокирою і, сапаючи та кленучи, погналася на вулицю.

— А я тобі та голову відрubaю, пекельнице ти нечиста! — І бах вістрям сокири по картонній шиї. — Людоњки милі, ось хто мучив мою душу! А подивіться, ось вона, пранцювата відьма!

Чоловік, посміхаючись, стояв у хвіртці.

— Ноги їй відрубай, Юсто, тулууб пересічи.

А жінка рубала й рубала. Вістря сокири вганялося з картоном у землю, опудало цілком утратило форму; були це вже тільки шматки здеформованого паперу, що рубцями стирчали з посіченої землі.

Лемент Юсти спершу знадив під Плешникову хату сусідів, потім почали збігатися люди з усіх кінців села. Згущений натовп обступив жінку півколом; ті, що були ближче до Юсти, відпихали натиск людських тіл ззаду, побоюючись Юстинії сокири.

А жінка невтомно гатила сокирою по клаптиках

паперу, який перетворився вже у кострубату січку.

— Ось їй, людоњки, заплата. Це за муки мої, задрипанко мурзава!

І гатила вже обухом, потім босими стопами тупала по кострубатій сіці, і замахувалася сокирою, і знову тупала ногами.

— Безумна! — сказав у натовпі багатій Юхимець.

— В сумашедший дім її! — пропхався крізь натовп староста Гарапник.

— Ти сам сумашедший! — заступив йому дорогу Плешник.

— Біжіть по батюшку! — радив хтось у натовпі.

— Мішка їй на голову і в Пінськ! — крикнув староста Гарапник.

— Дурень ти, хоч і староста! — дав відсіч Плешник. — Василя, онде, Зоніного тобі мало, ще й до моєї жінки... Дурень ти, розумієш?

— Вже й тебе підкупив? — старався перекричати його староста.

— Василь, брат, не з тих, що підкуплює, — раптом умішався Острокіл. — Василь вам, го... це не такий він, як ми всі думаємо. Ум у нього, єйбо, просвічений.

— В'яжіть її! — різко скомандував староста.

А від клуні біг уже захеканий Дем'янко з косою.

— Тату, тату! — кричав він. — Ось вам коса. Беріть косу, тату!

— Розумний ти в мене! — ласково сказав Плешник. Ухопив від сина косу і замахнувся нею, ніби збирався класти в покіс траву. — Геть від моєї хати! Голови постінаю! Жінки своєї не дам!

— А не дождали б ви вечора! — піднялася Юста.

— Ти сам безумний! — погрозила вона сокирою Гарапникові. — Вухата ти звірина, така, як онде в тебе на подвір'ї. Ох, людоњки ви мої милі, ох соколики ви

мої, ви думаєте, що я безумна, ось уже й в'язати мене хочете. Ох, була я безумна, була, та Бог помилував грішну. Ох, була я, була... Капосник, онде, якийсь та відьму з паперу вирізав, та під вікном моїм опівночі поставив. А я та й налякалася, Боженьку милий, як я налякалася! А коли б я та мала чисте сумління, єйбо, не налякалася б. Лихе бо спокусило до гріха і согрішила я: наговорила ж я, Боженьку милий, та неправдоночки, наговорила. Василя Зоніного, ох як я та й обдурила. До батюшки я ходила, а він порадив покаянієм та сумління обмити, та до святого таїнства приступити. А я та й не послухала батюшки, а я та в гордості своїй ще більше нагрішила. А зараз, онде, людоночки, та каюся уголос перед вами, а ви й судіть як хочете. Ондечки відьму прокляту та на кусочки сокирою порубала. Ох, грішна я, грішна. А Боженько милий та капосником мене покарав, та відьму на мою грішну душу наслав, щоб я та спам'яталась. Язиком я грішила, ділами грішила. І не тільки я грішила, бо сумліннячка нечисті та мають і Куліна Бовтиха, і Марцеся Гарапниха, і Гнатиха, що то Василя та з власної хати вижерла. А Юхимець, Господи, хоч і багатій, а он як нечестиво та Василя Зоніного одбурив!

Вона відкинула поза себе сокиру і з піднесеними вгору руками далі й далі сповідалася перед натовпом. Ображені жінки і їхні чоловіки намагалися перекричати Юсту, але та перетворила свій хрипкий голос в ляскітливий писк, чого вже не міг стерпіти її чоловік. Він цупко вхопив її за руку і поволік до хати.

В натовпі ще деякий час люди вигукували, розводили руки, молодь весело сміялася. Ті, що були скраю натовпу, від приходства, раптом почули грізні вигуки Пилипа. Вірний слуга тряс ціпком на вулиці, коло попівських воріт, показуючи ним садибу Плешника.

— А на Ошнові, онде, хто буде пильнувати про-
со? Відьму, онде, чортова душа, та вночі, та з дровіт-
ні... Може, скажете, ішо брешу? Чи ви знаєте, що Пи-
ліп та не вміє брехати? А я тебе, а я тебе та як лів-
ничка, круть — і голова паскудна з паршивої шиї...

XXV

Над гаєм хмарою кружляло гайвороння. Ворони-сивухи з'єдналися з галками та шпаками і верещали на всі лади. Темні цятки роєм клубочилися майже над чубками дерев, видовжувалися, потім збивалися в клубовисько. Тонкі голоси шпаків силкувалися перекричати ворон, але ті не попускали і роздирливо крякали, немов би хотіс ях мав повбивати.

Василь перед самим селом ще повернувся лицем до кладовища. Він чомусь був наче б присоромлений і одночасно сповнений якоюсь ніжною вдячністю. Так, він цього їм не забуде! Цього їм не можна забути! Він з чуттям почав порказувати їхні імена — по порядку, починаючи від дівчат і кінчаючи на отому найменшому. “Які ж ви, які ви...” Але вереск ворон чомусь скала-мутив йому хід думок; крилате клубовисько серпентиною наближалося до краю села і наче б верескліво співало йому прощальної. “Кінець літу”, подумав Василь. “Шпаки скоро відлучаться від сивух і полетять на південь. Мені теж пора вже на південь.” Погляд його довше зупинився на мармуровому хресті, що пишно відрізнявся від потемнілих дубових хрестів на вбогому кладовищі. Йому знов навіялися на гадку діти; він знов почав проказувати їхні імена. “Які ж ви, які ви...” Так, пережив він тут, на цьому он кладовищі щось, чого не зможе забути довгі, довгі роки.

Пів години тому він прийшов сюди, щоб попрощатися з тінню своєї матері. Коли він наблизився до кла-

довища, білій мармуровий хрест немов би якоюсь скаргою розпинався перед ним. У цю ж мить пригадав, що під цим хрестом, між чорними плитами посадив він червону троянду. Посадив та й забув. Чи не всохла вона? "Либонь усохла", наспіла тверда впевненість. Інакше й бути не могло. Троянда бо те саме, що й чарівна дитина. Дитиною піклується мама, а він повинен був би піклуватися трояндою. Вона мала символізувати життя на могилі покійної. А тим часом... Змінність людського серця! Здавалося, що туга й любов до матінки будуть вічні в його серці, а ось, з'явилася дівчина в горобиному вінку — і матінка відійшла в забуття. А могила, либонь, поросла диким зіллям. Наближався до могили як винуватець. Увижався вже йому прикрій бур'ян між чорними мармуровими плитами; гидкий будяк, либонь, дряпає колючками чорні плити, і лобода, і інше паскудство. Та як тільки він виглянув на могилу із-за сусіднього вже спорохнявілого дубового хреста, очі його прояснилися. Троянда жаріла буйними червоними квітами. Між плитами ні травинки. Зате вздовж плит різними кольорами пишні "левині ротики", тут же білі гвоздики, що своїм ароматом дразнили запашну і пишну троянду. А он, під постumentом, напроти хреста, — сині, багряні жовті айстри. А під постumentом, коло плит, на піску — дитячі босі стопи. Більші стопи, менші і цілком малі. По цих стопах Василь упізнає їх, від Ліди до того найменшого. "Янголята мої!"

"О, мамо, мамо, нетривке і кволе серце дорослої людини! Он хто відвідує твою могилу! Он хто заквітчав, прикрасив, виухував, вицяцькав твою могилу! А любов до тебе твого сина? Полум'я з соломи — спалахне і відразу ж згасне. Мрійлива його душа мчить у лісові гущавини, тче сонячні килими щастя. Зелень, безмежна зелень, а за цією зеленню — казкова країна, де вона — дівчина в горобиновому вінку. Он там, мовляв, твоя

доля ясна, он там, між запашним квіттям, у садах яблуневих над струмком сріблистим — там чекає на тебе владарка твого серця. І вілла тобі ввижається, біла вілла з широкими вікнами, з терасами, затіненими диким виноградом. І голосок тоненький, любий чути в тій віллі. Це, мовляв, суджена твоя, — дівчина в горобиновому вінку. І в мріях тих нема вже місця для спогаду про ту, яку ще недавно оплакував гіркими слозами. І думаєш ти тільки і тільки про вічне щастя, і прагнеш бути велитнем — понад часом і простором, велитнем. А вічність незримим подувом шепоче до твоєї душі: Порох ти, манюнька грудочка сухої землі ти. Коник-стрибунчик ти; плигаєш над травою і думаєш, що ти орел. А он уже йде рибалка з вудкою. Зловить тебе, наниже на гачок і закине вудку у воду. І ось яке твоє орел-ширяння!"

Прикуцнув на коліна, низенько поклонився білому хрестові і, ніби тінь, пішов краєм села в напрямі вигону. За Повховицькими корчами бовваніла синя стіна Конюшини. "Прощай Конющино, прощай дівчино в горобиновому вінку, прощай ненаситний Крутогір!" "Побудуй міст через прірву". Невже аж міст треба будувати над прірвою, щоб до тебе наблизитись, дівчино ясноволоса? І чи ти тільки мить у вічності, чи сама вічність? Чи ти не та, що колись пишалась у палахах, щоб потім утекти від ненаситної пристрасти "войовничих тиранів?" Дійсність ти, чи омана? І чи ти справді існуєш, чи тільки прекрасним видивом увижаєшся юнакові, що прагне кохання?

Минув сутки між хлівами Бовта, крізь які можна було вийти на вуличку. Не кортіло його до села; прагнув бути далі від людей. Ось обійде Томинову хатину, потім болотом, що вже висохло, вийде на займище Маковища, потім татарським зіллям продістанеться на вигін. В селі хтось стукав молотом об залізо. Мабуть

хтось плуга направляє. Пора вже зяблю орати. Вздовж лозового тину, за яким був Томинів городець, буйно кучерявилася кропива. Далі перед ним останні кущі гаю; праворуч смуга болота, за болотом займище Маковища. А ще далі розлоге стерня поля Круглиці. Там спокійно пасеться худоба. Десь аж коло Язвини димить ватра; пастушки, либонь, варять у казанах картоплю. Час невидимо йде вперед, незмінний ланцюг повторень. Чи ж не робив він колись те саме, що он ці пастушки? І хто вони, чиї вони? Є між ними, мабуть, такі, яких ще не було на світі, коли він вирушав у світ широкий.

Коли він перетинав болотяну смугу, вийшла з гаю якась жінка з в'язкою сухого хмизу на плечах. Вона йшла стежкою до села. Зустріч з людською подобою не втішила його. Він мерзій перейшов стежку і пригадав, що ще мусить перейти греблю. Саме із села виринули два драбиняки і торохкотіли в напрямі Біжеревицької гори. Коли він підійде до греблі, вони, певно, будуть уже далеко. Аж позаду:

— Ох, не втікай, не втікай, Василику!

Василь здивовано оглянувся. До нього бігла Юста з розтріпаним волоссям.

— Ох, шукала я тебе і в батюшки, і в твого дядька Гната, і ніде не могла тебе здібати. Прости, Василику, прости! БРЕХУХА я, ох, грішна бРЕХУХА я. Борг нечестивий я маю перед тобою. Гроші ті та кропивою печуть у моєму серці. У батюшки я хотіла залишити їх, щоб тобі передав, але він не погодився. І я тоді думала передати їх через Гнатиху, та роздумала. Бо то, відомо, сумліннячко в неї та корявеньке. За пазуху, ондечки, сховає і потім роби що хочеш. Де ж тебе під вечір маю шукати, де? Грошки бо та за святою іконою я схovalа. Ох, чому ж я їх та не взяла з собою? Ко-би ж знаття, що ондечки тебе та туки зустріну!

Вона впала на коліна і, так як перед Пронтком, хо-

тіла вчепитися руками за його ноги. Вона схлипувала, і це хлипання переплітала скавулінням каючої і зім'ятій жінки.

— Чому оце ви на коліна, тіточко? — Голос його був надивовижу лагідний. — Я ж не заслужив, щоб переді мною на коліна ставати. Та й взагалі не люблю такого пониження.

— Ох, Бог мене та й помилував, та й врозумив. Дякую ж я Всевишньому, дякую. І душа моя заспокоїлась і жити, ондечки, хочеться, і каянням, ондечки, хочу благодать Божу та запросити до моєї хати. Діточок, ондечки, мої щоб Дух святий просвітив, та щоб янголів-хранителів прислав. А я ж тебе та й обдурила і пресвітлу праведну душечку твоєї матері та й осквернила. Гріш пагубний, ондечки, спокусив мене, і я Бог зна що навигадувала. Прости, Василику, прости.

— Заспокойтесь, тіточко. І грошей мені не вертайте. Ви мене обдурили, це правда, але хто ж тепер не обдурює? А чоловікові скажіть, що ці гроши я подарував... Ну, як ваші називаються?

— Та Дем'янко, Ориська...

— Ну, скажіть, що я ці гроши подарував Дем'янкові.

— Баранчика я ондечки продала, щоб борг цей грішний відіпхнути, а ти, бач, соколику, та й не хочеш гроши прийняти. А он і Пронтка лихо приведе, та знов корівоньку за податки забере. Що ж його робити, Василику? Я чула, що ти в світі та розуму набрався, тож порадь, що його робити?

Василь задумався.

— Корови в вас не заберуть, не журіться. Прийде папір із світу і корови ніхто не посміє забрати. Тож я вже піду, а про папір нікому не говоріть.

Минув греблю, звідси ще поглянув на східній край села; саме до перших забудовань підходила Юста з

в'язкою хмизу на плечах.

“Піктус! Вибагливий ласун курйозів. Дивак і карикатурист людських душ. Дослідник сили мамоні і хитких людських вдач.”

“Дорогий приятелю, — писав він останньо до Василя, — почиваюся погано. З травленням морока, дошкулюють болі в шлунку. Мої лікарі (маю їх аж десять) скликали консиліум і визначили діагнозу: Нервоза шлунку. Абсурд! До лікарів, подібно як до адвокатів, акцизників і різних спекулянтів я утратив давно довір’я. Це п’явки на живому організмі. Співчутлива, мовляв, міна на лиці, цілитель терпінь, чаклун доброти і знання, а в очах бісовий вогонь жадоби гроша і шахрайства. Своєму головному лікареві, містерові Мек Нейлові, я одного разу запропонував проковтнути чотири десятидоларові банкноти, за що приобіцяв йому вісімдесят тисяч доларів. І що ж, думаєте, що не зжер? Потім живіт йому розпороли і витягнули десятидоларівки, а я мусів йому заплатити вісімдесят тисяч. Тепер він має свою клініку, і коли б я йому ще щось подібне запропонував, мабуть не відмовився б.

Так от, цих десять учених трутнів вмовляють у мене нервозу шлунка і хочуть, щоб я цьому повірив. Але я їм не вірю, бо знаю, що в моєму шлунку, не жахайтесь приятелю, в моєму шлунку — рак. Крапка! Тут уже й долари не помогуть, тут ніщо не поможет. Безвиглядність моого існування мучить мене морально. Нікуди правди діти — хочу жити, а свідомість останнім часом настирливо нагадує мені про смерть. Почуваюся ніби еквілібріст, що йде по нитці над прірвою. Нитка увірветься і я полечу в прірву, і це буде — смерть. Боляче думати про це, приятелю.

І сни мене від деякого часу переслідують. І то які сни! Всі мої курйози і сенсації бліднуть перед цими снами. Ось, наприклад, іду тунелем під морем. Тунель

освітлений якимсь сірим світлом. Склепіння наді мною низьке і я мушу постійно згинатися. Я йду, іду вперед, а склепіння тунелю все нижче хилиться додолу. Я нарешті поспішаю вперед на чотирьох, а склепіння вже сягає моєї спини. Дивлюся, аж тунель звужується в лійку. Як же мені просковзнути крізь цю лійку? А лійка ця немов би суть моєї мандрівки; я знаю, що хтось мені призначив пролізти крізь неї. І я ревно прагну перетворитися в гуму. Я навіть умовляю себе, що я не такий собі Піктус, а просто — гума. Так, я гума, а ціль моя — пролізти крізь цю лійку. І я помічаю, що тулуб мій видовжується, руки втулилися в боки, голова перетворилася у дзюб лелеки. Я вже не йду на чотири рьох, я повзу, ніби вуж, але лійка постійно звужується. Я прагну бути солітером; помічаю, що тіло мое потоншало і я вже не гума, а довжелезний солітер. Я повзу і повзу крізь лійку. Діра лійки ледве вміщає мое тонюньке тіло, і я боюся, що ось-ось зав'язну. Але дивлюся: переді мною знову сіре світло, знову тунель. Вислизаю з лійки і знову прагну бути Піктусом. Довжелезна солітерна нитка раптом формується ніби в бальон, і з цього бальону швидко виростають руки, ноги, голова і я знову людина-Піктус. І далі йду тунелем; спершу виструнчений, потім черкаю головою об склепіння і похиляюся; похиляюся нижче, все нижче, потім, як і раніше, повзу на чотири рьох, потім стаю вужем-гумою, потім солітером і знов продістаюся крізь лійку. Прокидаюся в потах по таких снах. Свідомість, що я не в тунелі, а на м'якому ліжку, на мить ущасливлює мене. Але хвилину пізніше легкий біль у шлунку відкриває переді мною тяжку завісу, за якою темна безвиглядність. Одиноке, що мене розважає, це моя книга "Людська глупота". Перегортаю її сторінки, дивлюся на чудернацькі знятки і забуваю про свою хворобу й про тунель з лійками. Так, приятелю. Ви останнього

разу писали, що хочете виїхати з села. Боюся, що наша переписка одного дня припиниться. Поки, однак, мало б до того дійти, може ви маєте якісь бажання? Наприклад, може бажали б ви побачити пана Цимбальського в ролі кульгавої качки, чи щось у цьому роді?"

"Так, усьому приходить кінець, на кожного чекає своя черга", — думав Василь. Йому шкода було багатющого розпусника. Він, не гаючись, написав йому щирого листа, і ніби між рядками натякнув про відвідини в селі Пронтка і Цимбальського. Під пост скрипту не забув подати адресу податкового бюра в Пінську.

Минув Маковища, минув долину, густо порослу тарським зіллям, і обійшовши городи, подався через вигін до дядкової садиби.

XXVI

Будучи ще на вигоні, Василь почув на дядьковому подвір'ї якийсь несамовитий дитячий вереск. По голосі впізнав він тоненькі скавуління дівчаток; з цього скавуління виділявся дзвінкий альт, і Василь відразу ж приписав його Марині. Десь у клуні чи за клунею ревли хлопці. "I-i-i... — верещав Іванко, — У-оу-у... — вив Степанко, а йому вторував найменший, Омелько.

На призьбі, похиливши голову, сидів дядько Гнат. У хаті чутно було лящення і прокльони Гнатихи.

— Що це, діти плачуть? — нечутно наблизився до призьби Василь.

— А-а, значить, сестрінок дорогенький. Нарешті та заглянув у наше подвір'я. — Дядько Гнат зірвався з призьби і розвів руки. — Мій сестрінок, значить, змарнів, не переливки. Життя то таке, ех!

— Чого це діти плачуть, дядьку?

— Побісилися, як оси, ради не можу дати, ех... Сестрінка моого дорогоого та оплакують. Хтось їм сказав, що ти поїхав десь там у світ далекий, а вони джмелями та на подвір'я, та чуєш, он що витворяють.

Аж з клуні виглянула Ліда. Втерла рукавом слози і сховалася за дверима. Дівчатка, мов на команду, перестали плакати, тільки хлопці ще ревли за клунею. По хвилині й вони втихомірилися, почувши радісні сигнали з клуні. Вони всі тепер крадькома виглядали чи з дверей, чи із-за рогу клуні. Не мали відваги підійти до призьби — боялися батька.

— Вони, онде, в мене чортяки — дубчаком не стримаєш. По жінці, мабуть, пішли. А онде, коли хтось у селі ім сказав, що ти вже та поїхав, вони відразу ж до Гарапникової садиби... Під ворітьми, значить, розставилися і ну Трутня та осла дражнити. Пес, як пес, почав, значить, гарчати, потім почав гавкати, а ще потім та й завив. А виття цього та вухаль не любить. І на подвір'ї старости, значить, цирк. Трутень, значить, гавкає і виє, а осел гепає задніми копитами по стіні причілка і реве, ніби труба хвабрична. Сінешні двері розвалив. Такі то діла, ех... А чи не думаєш, Василюку, значить, у дорогу лагодитись?

— Дорога дорогою, дядьку... Я, знаєте, хотів би хату свою відбудувати.

— Хату відбудувати? — витріщив очі дядько Гнат.
— Хочеш між нами залишитися?

— Це не важливе, дядьку. Моя хата мусить бути відбудована.

— Та воно, ех... не розумію. Люди, бачиш, розтягли, собаки, злодії... А-а, значить, колюхи на них, ех... Помилуй м'я Господи! То такі то люди... — Він раптом поблід і чесонув рукою свою спину. — Болить, сестрінку дорогенький, спина болить. З дра... драбини впав. Так он що, значить, будувати хочеш. А ти, значить, відбудуєш, а люди та й розтягнуть. Тьху, диявол знов реве!

На Гарапниковому подвір'ї справді зчинив рейвах осел. Ревіння відразу ж почало переплітатися із Трутневим гарчанням.

— Такого, онде, я ще від роду не чув у нашому селі. Нагнав би цю вухату сатану в Ошновицькі корчі, може десь вовк задушив би.

— Щодо хати я хотів би з вами поговорити, дядьку, — сказав Василь.

Дядько Гнат ще дужче зблід.

— Це ж хтось тобі, значить, набрехав, сестрінку дорогенький. Ох, Господи, онде яка напасть?

— При чому тут напасть, дядьку? — Василь здивовано поглянув йому в очі. — Хата ця (він показав рукою за вигін, де пошарпана, без комина, без вікон мізерніла його хатина), це ж колиска моого дитинства, це ж пам'ятка по моїй мамі. Дивіться, що люди з нею зробили! Голота, злодії, негідники!

— Авже ж, сестрінку дорогенький, авже ж негідники, — трусився усім тілом дядько. — Злодії, значить, очі їм повилазили б. О-о-о... Болить, спина болить. Від мук і печалі храни м'я Господи. Сподобі раба Твого негідного, обтяженого...

— Ну, бачу, що я з вами не договорюся, — з жалем сказав Василь. — Я думав, що ви мені поможете.

— Хто казав, що я своєму сестрінкові не поможу? — гаряче почав дядько Гнат. Блідість на його лиці почала прикрашатися рум'янцями. — Я, онде, тобі душу ладен подарувати, сестрінку дорогенький. О, я, я, я, та біда, що й сам нічого не маю. Голий, значить, як жебракове коліно.

— Що ж, наш рід ніколи не був багатий, — сказав Василь. — Іншим якось щастя заглядало в садиби, а нам...

— От-то й правда, сестрінку дорогенький. Іншим щастя та в садибу, а про мою долю і пес не гавкне. Онде така паршива Юста корову яку одержала, та ще й гроші, онде Бовт, онде Прісний, онде такий багатій Юхимець долярики та через пошту отримав, онде Мисон, значить, та якого жеребця... Правди нема на світі, ех. Сестрінок, значить, забув про свого дядька.

— Дивні ви, дядьку. — Він з увагою почав приступлювати до дядькового обличчя. Хоч дядько і по-якусь разючу схожість з очима своєї матінки. Заокругл

лення підборіддя, чоло, навіть дві риски над верхньою губою, обабіч носа, нагадували йому про матінку. Дивно, чому він цього раніше не помітив? — Дивні ви, дядьку. Гіркий той гріш, коли людина здобуває його власним пониженням.

— Ай, ай, — виглянула у відчинене вікно дядина. — А наше житя хіба ж не пониження? Хто має багато, то тому ще більше, а про нас та й забули. Корову, онде, таку... Двоє відер молока надоює. А я, онде, та й воду мушу давати дітям. Правди, богня, правди та й нема на світі.

— Язичок твій хай прилипне до піdnебіння, стара, — задер до вікна голову дядько. — А нацот пониження, значить, ми свій толк маємо, сестрінку дорогенький, — повернув він голову до Василя. — Пониженням, значить, можуть гидувати пани, а мужикові аби гріш до кишені. Отвественность велика, перед дітьми ответственность. А правду кажучи, я та й жаль он який маю до тебе. Вчений ти, це правда, про це вже всі в селі говорять, з мільйонером гамериканським, значить, ти дружиш, грошей у нього, що вошай у бідного жида на голові, а от про дядька в своїх листах і словечка, значить, не написав, наче б і забув, наче б і кров моєї сестри нас не єднала.

— Пан Піктус примхлива людина, дядьку, — по надумі сказав Василь. — Він міг би щось погане придумати для вас.

— Аби тільки заплатив, — загарячився дядько. — Ех, сестрінку дорогенький, а ти та й напиши до нього; писати ти вміеш, ми вже всі знаємо, що ти писати вміеш. І Терешком ти, мабуть, назвав себе в пам'ять моого батька, а твого діда. А я тебе та й прошу — напиши до того великого пана, чи пак Піктуса; розмалюй різними красками мою собачу-пресобачу жизнь.

Про постоли напиши, про портнянки, про свитку полатану, про дітей моїх напиши.

— Зі співчуття до людської недолі він ще нікому нічого не давав, дядьку. Він тільки платить тим, що виконують те, чого він хоче.

— А я, Василику, значить, зроблю все, чого він тільки забажає. Аби тільки пособив.

— Невже все, дядьку?

— А все, сестрінку, єйбо все. Захоче він, щоб я та на дах виліз, на комин виліз, — вилізу на комин, та ще й закрякаю, як ворона. Захоче, онде, щоб я та ревів, як бугай — буду ревти, як бугай, та ще й лобом, онде, буду гепатися з ким угодно. Аби тільки пособив.

— Ну, а як він вам звелить пів року не ходити до церкви?

— То й не буду ходити. Помолитися Богові можна й у хаті, чи навіть на дворі.

— А як він, наприклад, забажає, щоб ви вирвали з рук отця Євтихія хреста і поламали? Знаєте якого, того, що отець дає цілувати вірним по Богослуженні.

— Того то не дочекає його мати! — обурився дядько. — Того то, єйбо, не зроблю. Ні, ні, того не зроблю. Га, диявол він, коли онде та таку кумедію вміє вигадувати.

— Може й диявол, — щиро погодився Василь. — Гріш, зарблений нечесним трудом, це, мабуть, і від диявола.

Дядько зіщулився, знітився, якийсь страх нашов на нього.

— Так от, будемо хату відбудовувати, дядьку, — знов почав своє Василь. — Взимку треба буде соснового дерева привезти із Стуболець. Велику прибудівку поставимо від вігона, вікна поширимо, широку терасу побудуємо коло дверей, дах покриємо оцинкованою

бляхою. На другий рік, по Великодні, вам треба буде поїхати до Плотниці по майстрів.

— Диви... диви... хату он яку та хочеш побудувати, та ще й дорогих майстрів із Плотниці спровадити. Ошешлило це мене, сестрінку дорогенький, єйбо, ошешлило. Паничем он яким ти став, легким хлібом ти, значить, годуєшся, в місті либонь великому проживаєш — і бач, знов тебе та до постолів кортить. Плюнь ти на це, сестрінку дорогенький, плюнь! Утікай від цих злиднів, як від чуми.

— Ні, дядьку, мене не кортить до постолів, я навіть не думаю тут жити, але хата моя мусить тут стояти на міцних підвалахах. Можливо, що я на другий рік приїду до вас у гості, і я буду щасливий, коли майстри встигнуть до того часу поставити зруб.

— Значить, я не второпав. Ніби хочеш будувати, і ніби, значить, маєш від'їхати. Не розумію.

— Цілком просте діло: я поїду, а ви будете зимою звозити із Стуболець соснове дерево. Тільки ж мусить бути це дерево грубе і якнайменше суковате. А потім, по Великодні, як сказано, поїдете по плотницьких майстрів.

— Та воно ніби все ясне, тільки ж... — і дядько пошкрябався в потилицю.

— Не журіться, гроші на матеріял я буду присилати.

— Та воно, значить, ніби обдумано говориш, сестрінку. Тільки ж ліс, онде, дорогий. Та і я своєї, онде, праці маю по вуха.

— Ох, яка ж тутиця він у мене! — знов вихилила з вікна голову дядина. — Ох, чухало він у мене та ехкало. Задармо ж, онде, не будеш робити, за труди, ондечки, навіть жиди платять. Хату справді треба відбудувати, добре діло ти задумав, Василику. Онде в неділю йди старий та до пана Орди, та провідай, по чо-

му ліс у цьому році. А Василик та й напевно з чотири сотні золотівок дасть на початок, бо пан заздалегідь хоче, щоб йому завдаток дати.

— Жінко, кажу тобі — не мішайся до господарських справ! — знов задер до вікна голову дядько.

Василь значуще посміхнувся. Втручення жінки, здавалося, ніби обурило дядька Гната, насправді ж жінка тільки немудрено виляпала язиком те, про що він думав.

— Таке то воно, ех... Завдаток справді для пана Орди треба буде дати.

— До зими ще далеко, — натякнув Василь. — Стир замерзне десь у грудні, ну й болота, звичайно, будуть придатні до санної їзди щойно в грудні. До того часу я вам гроші перешлю через діда Кіндрата. І взагалі, дядьку, діда Кіндрата треба буде вам у дечому слухати.

— Тааак? — невдоволено перехилив навскіс голову дядько Гнат.

— Старий, онде, вмре, і гроші пропадуть. Його, ондечки, Дівонько Пречиста! та земля вже до себе кличе. Ох, Василику, чи ти ж не знаєш цього?

— Жінко! — втретє задер голову дядько Гнат. — На господарських справах, ти, значить, що теля на градусах. Морока з нею. Пхається туди, де їй не місце. Дурна жона моя, ех...

— Прикуси язика, Гнате, прикуси! — не втерпіла жінка. — Ох, Василику, а ти та й задумав старого Кіндрата будовою хати обтяжити. Та ж він, либонь, уже й недобачає, та й чужий він. Мій Гнат хіба ж не ріднесенький дядько для тебе? А я, а мої діточки, хіба ж не хвамілія для тебе? А ондечки ж ми всі раді тобі!

— Ви золота душа, дядино! — весело сказав Ва-

силь. — Я справді дуже вдячний вам, дядино, за вашу гостинність.

— Не смійся, сестрінку дорогенький, бо й так нічого не зрозуміє. Дурна вона в мене, делікатності в голові не має. Ум її — пиловини осикові.

— Ну, то як же договоримося? — поспішив Василь, щоб попередити дядину, що вже мала щось на устах.

— Спина, Василику, спина... Серце мое мліє, сестрінку дорогенький, сестричка моя, ех... — він махнув рукою і долонею закрив своє обличчя. — Жизнь, онде, собача, і чоловік, значить, собака. Що там говорити...

— То що ж буде з хатою, дядьку?

— Будемо будувати, сестрінку дорогенький. Зроблю все, що зможу, Василику.

— Скільки ж вам за ваші труди, дядьку?

Той подумав хвилинку і твердо сказав:

— Ніочого, сестрінку, ні золотівочки не візьму від тебе.

— З ума зійшов! — заголосила у вікні жінка.

— Ти її не слухай, сестрінку. Вона ж з коліна Ка-чалків Рухоцьких, що то з крамарем Зельманом та ошуканства людям чинять. Ненажера вона в мене, нікуди правди діти. Погана жона, що й казати. — Не підвоячи вже до вікна голови, він крізь зуби сичав: — А нивку, онде, на Княжому за чиї гроші ти купила? А дітей, онде, хто зодягнув, а оксамитна ти бабо, хто тебе та в оксамити прикрасив? Ні золотівочки від тебе не візьму, сестрінку дорогенький!

Очі його зайнялися якимсь лагідним вогнем; немов би крізь ці очі дивилася із-за світів Василева матінка.

— Правду кажучи, я навіть не сподівався від вас такого, дядьку. — пошепки сказав Василь. — Ви, звичайно не сумніваєтесь в тому, що я вас не скривджу,

не багатий я, та вас, дядьку, не скривджу. І про них буду пам'ятати, — щойно тепер помітив він дітей, що гуртом несміло наблизилися до приезьби.

— Ліда, Клавдя, Марина, Оля, Андрій, Іван, Степан... — враз підхопився з приезьби дядько Гнат. — В ряди! Гарбуз! Лідо, починай!

Діти миттю стали в два ряди: дівчатка попереду, хлопчики за їхніми плечима. Тільки Омелько становив цього разу виняток, бо був на чолі першого ряду, під рукою Ліди.

— Гарбуз! Лідо, запівай!

Діти викашлялися і почали безпорадними верескливими голосами:

Он сонечко ясне,
Край рідний освітило;
Яке ж воно красне!
Скрізь радісно і мило.

— Не те, не те! — скрикнув дядько Гнат. — Гаарбуз! А в городі гарррбуз!

Діти, мов на команду, замовкли і потім ляскітливо, в один голос, завели:

У городі гарбуз,
На осиці мотуз,
А він думав, що туз —
Та він тільки гарбуз.

— Подуріли ви в мене, — вперся дядько. — Хіба ж ви вже забули? Лідо! Ну: А в городі гарбуз, там же й петрушка... Чого ж мовчите? Дивіться, що це з вами?

Діти мовчали і тільки переглядалися. Потім, ніби на команду, поважно почали:

Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й ляхові служить...

— То-то-то... — замахав руками дядько Гнат. — Розійдись!

Діти відразу ж розбіглися.

— Газети, сестрінку дорогенький! Ревуція в селі, ляхи покарають. Газети, значить, як нетлі до світла — в кожну хату. Цимбалський не подарує. Біда, сестрінку дорогенький, ех...

— Треба буде для дітей про теплі пальтечка подумати, дядьку. Осінь уже не за горами.

— А треба, треба, сестрінку.

— За два тижні, дядьку... Прийде поштою великий пакунок; ви його можете й не розпечатувати — з дітьми просто до кравця.

— Ца й Сина і святого Духа! Онде старосту нечистий веде, -- нараз озвався голос дядини у вікні.

XXVII

У воротях Гнатової садиби з'явився присадкуваний чоловічок у чорній свитці та солом'яному брилі на голові. В правій руці мав дубового костура, на грудях його побліскувала урядова відзнака. Він ішов обережно, немов би скрадався — нічого доброго йому сподіватись від цього немилого подвір'я! Саме, як він минув уже ворота, десь за городами прорвався рев Тевтона. “Подлець, значить, знов із Трутнем б'ється!” Рев цей, у цю хвилину, був йому рішуче непотрібний. Він навіть здигнув широкими плечима, навіть на секунду зупинився, але побачивши під хатою на прильбітих, до яких мав важливу справу, швидко оговтався і з повагою подався їм назустріч.

— Вигріваєшся, брат, на сонечку, — промовив він до дядька Гната. — Осінь, онде, шагає милевими кроками до нас, і сонце тоді, звісно, не буде гріти.

— Та воно буде те саме, що й кожного року, — насупився дядько Гнат. — З кокардою ти, бачу, Петре. Чи не на шарварки хочеш нас погнати?

— Ні, з шарварками начальство звеліло чекати до весни. В мене, брат, інше діло; з тобою, онде, хочу поговорити нашот твоїх дітей.

— Що ж, поговорити можна, аби тільки з чистою совістю. Бо совість, онде, в людей, значить, мохом по-росла, ех...

— То-то-то, — підхопив староста, — розбещеність, істена правда, що розбещеність. Діти, брат, твої та

на жуліків ростуть. Замішательство в селі чинять, старших не почитають і, звісно, — капостять.

— Капостять?

— Ще й питаєш? Погані діти, до мого двора, онде причепилися, Трутня і Тевтона до пересердя довели.

— А он, чуєш? Може й зараз мої діти капостять? Реве, бісова душа, та по хвабричному.

— І навіщо ж ти його тримаєш, Петре? — появилася в дверях Гнатиха. — Спокою, ондечки, нема через нього. Реве, ондечки, гірше від бугая. І хочеться ж тобі такою гидотою людей непокоїти?

— Це, хазяйко, животне та з далеких країв; це, щоб знала, великий друг благородних купців та панів великих. Той добродій, що десь у світі, знав, до чиїх рук його передати.

— Тъху! Скис би тобі він. Благородним паскудством, значить, хвалиться, — дядько Гнат зібрав повен рот сlinи і презирливо плонув перед себе.

— Це, брат, ще раз кажу — благородне животне. Палестинська земля, брат, його батьківщина. Сам Йосип благочестивий з Марією та Ісусом утікав на ньому від Ірода злоумишленного. Сквернословіє на осла, це, брат, ругательство над Вифлеємом.

— Ти теж примір Бог-зна який даєш, ех... — зам'явся дядько Гнат.

— Та от, дітей ти, брат, мусиш приборкати; за ці он капості годилося б їм задочки посторонком прочесати. Сховалися, онде, за моїм плотом, та: гаррр, гарр, рррее, рре, бууу. А потім, паршивці, камінчиками та в Тевтона, та в Трутня. Якби я був їх батьком, я б їм показав резон смажений!

Поговоривши ще з хвилину про дітей, він поправив на грудях кокарду з білим орлом і, змірявши Василя грізним поглядом, погрозливо сказав:

— Сурйозне, брат, діло до тебе маю. Горіх, брат, та твердий треба буде тобі проковтнути. Перетягнув, онде, струни і вони пірвалися. — Він витягнув із-за пазухи аркуш списаного паперу, кашлянув для поваги й сказав: — Постановлені, онде, тобі прочитаю. Судьба твоя, брат, на волосочку.

— Не задираїся, Петре, — щиро попередив дядько Гнат. — Сестрінок мій не з тих, що штанами трусять. Хіба ж ти не чув, що було з Остроколом?

— Ось тут сила! — піднесено сказав староста, ткнувши вказівним пальцем в урядову відзнаку. — Сам, брат, цар пекла не наважився б руку піднести, понімаєш?

— Цирк буде, Василику, — посміхнувся дядько Гнат. — Шкода, що на вухалю та не приїхав.

— Що ж то за “постановлені?” — весело спитав Василь.

— А я, щоб знав, та насміхательства не решпектую, — відсік староста. — Я, брат, у світі побував і цирк та неодин бачив, — звернувся він до дядька Гната. — Коли б ти бачив те, що я, то, вір мені, підштанці твої хутко були б у мокрому состоянні. Ти, брат, з цирком обережно. Он у Пітері, та в цирку, лев одного господина голову та в пашу... Понімаєш? Як курка вишню в дзюб. Може думаєш, що перегріз? А онде у Варшаві та мартишка на шнурку голака танцювала. Може думаєш, що впала? Ти, брат, про цирк мені не говори.

— То читайте ж своє “постановлені!” — весело нагадав Василь.

— Не потішить воно тебе, — засопів староста. Він розгорнув товстими пальцями папір, вступився очима у безформні покручені рядки і високим тоном почав:

“Двадцять п'ятого серпня, року оного, Божого, вибрані села нашого в присутстві секретаря Юхимця та старости Гарапника ухвалили слідуюче постановленнє: Василь, син покійного Дем'яна та покійної Зоні, прибувши в наше село, людей по всім правилам почав не решпектіровати, ніс, по ділам, почав угору дерти. У дерзкому состоянні, розкол учинив між людьми, злобу і ненависть посіяв між старими й малими, злоумишленником став, капосників підкупив; мерзотників отих, як злих собак, на мирних людей напустив. А воно, з волі Василя, сина покійного Дем'яна та покійної Зоні, вікна повибивали в хатах, секретаря Юхимця дротом колючим покалічили. З циганською хитростю на віть до дурного Пилипа підмазався та намовив оного, щоб людей та дубиною періщив.”

— Чудово! — зареготав Василь.

— Почекай, будеш ще плакати! Я, брат, тобі покажу, чия тут властъ. — І староста знов утулив очі в покручені рядки.

“З ласки Божої та з волі людей, я, Гарапник Петро, старостою став, а властъ наша законним порядком та званієм солтиса оного удостоїла, велику ответственность за село на оного возложила. Шарварки наши люди сумлінно відробляли, накази начальства з охотою виконували і життя в селі було сумирне і благоденstvenne. І було б воно таке і до сейчас, коли б не з'явився Василь Грудок, син покійного Дем'яна та покійної Зоні. Бунт, по ділам, внедрив у село, українськими богопротивними газетами хати засипав, молодь нацькував проти правительства. Україну якусь возгласив та уми молодим неробам нею засмітив. Навіть дітей збаламутив і вони умишленно співають в роді такого: “Москаль бородатий, поляк пузатий та до відьми в свати.”

— Га? Це тобі, брат, не жарти! Дорогую властъ на крини возноши!

Василя це шпигнуло до живого. Це вже заносилося на якусь провокацію. Він радше здивовано, ніж злобно дивився на присадкуватого чоловічка з костуром біля правої ноги. Йому навіть захотілося викинути за ворота цю купку живого м'яса, сповнену безмежною дурнотою. Та це швидко щезло з його серця. Веселій настрій знов вернувся до нього. Він щойно тепер помітив, що староста був сутуловатий, з короткою шию і довгими руками.

— Браво, староста Гарапник! Цікаво написано.

— Босяцких насміхательств моє вухо не внемле, — загарчав староста.

Дядько Гнат скіпів. Здавалося ось-ось кинеться на "владу" і зітре її на порох.

— Знаєш що, Петре, — посинів він на обличчі. — Чи ти знаєш, хто ти? Ти, Петре, істенний сукин син! Свиня ти коростява! Жінко — помій!

Але Василь рішуче протиставився цьому.

— Не бійтесь, старосто, вам нічого не станеться. Читайте далі.

Той нашорошено поглянув на дядька Гната, потім зиркнув на двері, з яких уже грізно виглядала Гнатиха, і несміло, лагіднішим тоном почав читати далі:

"Взявши на учит всі злодіяння Василя Грудка, сина покійного і т. д., постановленіє возглашає слідующе: Вигнати оного, Василя Грудка, сина покійного Дем'яна та покійної Зоні, з села і заборонити йому возвращення та заборонити йому відбудовувати розвалини своєї хати, та примінити всі міри до нього, коли він буде упиратись та сопротивлятись."

Він старанно згорнув аркуш і склав його за пазуху.

— Ти чув?

— Чую, чую, старосто, голос у нього нівроку. Чи ви вже пробували на ньому їздити?

Осел цього разу заревів так голосно і дико, що мабуть почуло його Повхово. Наче б тішився із завершеного діла свого пана. Потім почулось глухе гулання копит, потім знову дикий рев, а ще потім голо-сіння Гарапнихи.

— Люди добрі, рятуйте, теля забив! — голосила вона на все село. — Петре, ходи додому! Куди тебе лихо понеслоо!

— От і бачиш, таке воно, ех... Теляти як би й не було. М'яса взвітра поїси і може розуму наберешся. Дурень ти, Петре, істину правду кажу.

Нагла подія на подвір'ї дещо збентежила старосту, проте в очіцях в нього все ще жевріла впертість. Підпираючись костуром, він сторожко поступався до воріт, поглядаючи на відчинені двері. Бабі, відомо, не можна довіряти. Гнатиха бо належала до найвідважніших жінок у селі. За ворітами він ще погрозив костуром Василеві і крикнув:

— А онде тут, а онде там хто пас свині? Панич мені знайшовся!

— Ну, ну, — хитнув головою Василь. Він щойно тепер подумав над усім тим, що йому наплів цей присадкуватий чоловічик. — Ну, ну... Такого я не сподівався в рідному селі!

У дверях дядина викидала із своїх уст найжахливіші прокльони в бік відходячого чоловічка з костуром. Вона так само як її чоловік цілком посиніла від злоби, і Василь зворушливо поглядав то на неї, то на дядька. Вони, врешті-решт, таки найближчі йому. В критичну хвилину, так чи сяк, стали по його боці. А ще вони, карапузики? Ні, він рішуче не самотній!

— Діти! — крикнув він, думаючи, що вони в клуні. Але діти чомусь не відгукнулися.

— Сестрінку, дивись! — раптом скрикнув дядько.
— Цирк, єйбо, цирк!

З хати вийшла дядина. Вони всі троє підійшли до воріт і з великом зацікавленням, навіть з трепою, поглядали на вигін, де вже починалося ніби справді циркове видовище.

Дядькове потомство вже заздалегідь зайняло вигідну позицію і чекало на старосту. Всі вони, хлопчики й дівчатка, мали щось у руках. Щоб не насторожити присадкуватого чоловічка, вони вдавали, що бавляться в цурку. Та, як тільки той минув дітей, Іванко нечутно підбіг до старости і метнув у нього зубчастого камінчика. Камінчик влучив у потилицю чоловічка, під солом'яним брилем. Нападений рвучко, одним стрибком, повернувся назад. Від нього швидко втікав хлопець із задертою головою.

— Лови його! — верескнув староста. — А я тебе та костуром, щенюк ти смердючий! — Підніс над головою костура і неповоротливо кинувся за хлопцем, що мчав до рідних воріт. — З-під печі витягну тебе, мурзо ти соплива!

Нахабство малого капосника розлютило його до такої міри, що він не чув уже реву осла на власному подвір'ї, він тільки прагнув наздогнати вітрогона і впепріщити його ломакою вздовж спини. Ale йому на п'ятирічку налягала вже чергова несподіванка. Степанко! Вихром гнався він за старостою із замашистим цілпоком. Ще мить, ще, і цілпок — бах по плечах чоловічка з костуром. Удар, звичайно, не був дошкульний, але це вибило чоловічка з рівноваги. Він зразу ж усвідомив собі наявність ще одного капосника. Знов стрибок назад. Від нього, регоочучи, зайчиком утікав Степанко. Пустотливий регіт хлопця підсилив у ньому ще один ступінь запеклість, і він, залишивши першого, кинувся за другим вітрогоном.

— А я тебе, веприку, на краю світа впіймаю!

Хлопець біг до Ошновицького броду, чоловічок, ніби отяжілий бульдог, поспішав його слідами. Проте швидкість утікаючого і переслідувача була нерівна в некористь цього другого. Довгоногий і легкий, ніби лошатко, хлопець помітно віддалявся від свого ворога. Відчувши свою перевагу, він раптом повернувся, тикнув пальцем собі в груди і пискливо крикнув: — Отут сила, люди добрі!

— Ти ще будеш мені гавкати? — піdnіс вище костура над головою чоловічок. Він, здавалося, не турбувався швидкістю хлопця. Хай собі втікає за брід, на Ошново. Там він його вжене в корчі і в болоті зловить за вуха.

Аж раптом свиснула по його голові лозина. Солом'яній бриль злетів з чуприни і диском покотився по траві. Староста кинувся йому навздогін. Як тільки він піdnіс із землі бриля, побачив утікаючу з лозиною Ліду.

— Ба! Ще одна холера!

Дівчина гналася в іншому напрямі, на лівобічний край вигона. Староста метнув за нею костура, але дівчатко вже було далеко. Засапаний і цілком отяжілий, він піdібрав із землі костура і, вже приспішеною ходою, попрямував за цибатою нахабою. Ліда, подібно як і Степанко, повернулася і теж тикнула пальцем собі в груди.

— Отут сила і властъ, люди добрі!

— То-то-то... — замугикав староста. Такого ще не було в його житті, щоб сопливі паскудники так глумилися над ним. Знов несамовита лють розпалила в ньому запеклість. Мугикаючи і сапаючи, він кинувся біgom за дівчиною, що теж почала швидко втікати. Аж тут ще одна халепа. Андрійко! Він уже ось-ось налягав на п'яти противника з гачкуватою ломакою. Коли був уже крок від старости, загачив ломаку за ногу в юхто-

вому чоботі. Чоловічок з розгону ницьма гепнув на землю. Хлопець залишив ломаку й дременув щодуху назад.

— Собаки, собаки! — борсався на землі чоловічок.
— А я вас усіх на постерунок!

Він був уже цілком розгублений і знеможений. Діти вже не трималися подалік, вони джмелями гули з усіх боків і кидали у старосту камінчиками, відламками цегли, ломаками, навіть коров'ячими кізяками. Йому здавалося, що це не діти, а чортенята, що це якісь опирі шарпають його за плечі, за руки, плюють у лицє. В голові йому крутилося, він навіть крутілкою повертається то в один бік, то в другий і шмагав ломакою в повітрі.

— У кайдани вас закую, в тюрму запротору! — хріпів він, шкірячись зубами до маленьких людських подоб, що безупину кружляли довкола нього. Нарешті став на струнко, випнув груди і тикнув вказівним пальцем у солтисівську відзнаку.

— Тут властъ, понімаєте? Розбійники ви, тут властъ, тут закон, понімаєте?

Іванко вицілився грудкою сухої глини.

— Попав, попав! — застрибали з радости діти. Грудка глини влучила в середину кокарди, розлетілася й запорошила полиск мідяної бляхи. Блищав тільки чубок корони над головою орла.

— Гнаат, ти будеш ответственний за дітей, побачиш. Берри їх!

Але дядька ніде не було видно. Зате край вигону, від села, вже був наповнений людьми. Спершу появилися там жінки, потім чоловіки і молодь. Натовп згущувався, люди збігалися з усіх кінців села.

— Ах, ах, — жахалися жінки.

— Аай молодці! — рे�готав Мисюн, задерши високо голову.

— Бляшку, онде, на грудях глиною припечатали!

— Ай, ай, який дурний у нас староста! — grimiv regotom Misjon.

Староста очамрів дорешти; він уже нічого не чув і нікого не бачив. Тільки безперебійно шмагав костуром повітря і млинком, немов автомат, повертається то ліворуч, то праворуч. Зацькований, отетеревілій, він останками свідомості посувався до перших хат, якраз туди, де згущеною лавою стояв натовп. Основі його очі нарешті угледіли людське збіговисько.

— Дивіться, люди добрі! — охрипло крикнув він.

— Власть осквернили! Орла та з короною брудом обляпали!

— На грудях орел, а ти ворона! — піднявся Острокіл.

— Бляшкою хотів прикритися. Ах, діти, ви козаки!

— Тут, на серці, понімаєте?

Він відчепив відзнаку, рукавом свитки витер її і, похиливши голову, з хвилину приглядався до неї.

— Орлятко та знов блищиць, понімаєте, знов блищиць. Ах, мое ти орлятко, сила он яка в тобі! Ах, який ти прекрасний, хай я тебе поцілую.

І почав цілувати бляшку, потім притиснув її до грудей і знову цілував, солодко посміхаючись.

Із-за городів знов долинув рев Тевтона. Людське збіговисько затріскуло реготом.

— Худоба, свині ви, понімаєте? Зависть вас бере, кокарда муляє вам очі? Беріть її, жеріть! Сволота ви, на постерунок усіх вас!

— Геть з ним! — заревла юрба.

— Жертвуї собою, орлятко, казъонним порядком жертвуї! Вовки це, тіка собача це! Під ноги дозволь, хай тішиться мужицька голота.

Він приглушено зареготав, метнув собі під ноги урядову відзнаку й тупав по ній юхтовими чобітими.

— Тіштесь, онде, брат, я та властъ у землю вбиваю. Шарлатанам, хулигам ненадобна властъ!

— Бий його! — задер ще вище голову Мисюн. — Геть з таким старостою!

— Бийте мене, а я топчу, брат, властъ. Сучі, пресучі синни ви! Шаблями вам голови рознесуть, а мене, значить, повісять. Власть нам непотрібна, бо ми свині, бо ми свині!

Він боком звалився на землю і кричав: — Бо ми свинії!

Від чубка осокора, із цвінтари, війнув на натовп вітрець. Тевтон за городами не переставав ревіти. Десять над Лемешами повільно підіймалася згущена чорна хмара.

XXVIII

Десь перед полуднем, коли прийшла вже в Лемешів пошта, в селі піднявся радісний гамір. Спершу зав'язувалася гутірка “через тини”, між сусідами, потім перекинулася вона на вуличку, де люди почали сходитися і творити гомінкі громади. Багато було таких, що тримали в руках папірці і водили вузлуватими пальцями по машинописних рядках.

— Сімдесят одна золотівка, онде, тут, чорне на білому, — басував Острокіл. — Що хочете кажіть, а таке вам не жарт, го-го... Василь...

— Сестрінок мій дорогенький, єйбо, генералам рівний, — замахав руками дядько Гнат. — Рукою тільки чирк по папері, писемце, значить, у світ і диви — вже благодать та злітає на село. Не будьмо, люди, нечестивцями — хату толокою відбудуймо йому. Покажімо йому, що ми теж честь маємо.

— Сумніваніє дозвольте, людкове, мені возгласити, — забрав голос багатій. — Таких, як Василь, не решпектірують великі пани, що десь у світі. — Він намагався ще щось говорити, але його заглушили незичливі вигуки.

Громадка людей, що була коло Плешникової хати, побачивши більше скучення на перехресті, під Тироновою хатою, подалася й собі туди, безупину говорячи і шелестячи урядовими папірцями. Виявилося, що не було в селі хати, щоб не отримала урядового папірця. Адже всі без винятку залягали з податками.

— А моя рада, по ділам, така, — виліз на колоду під Тироновою хатою Юхимець, — благодарственного листа до оного добродія, що десь у світі, треба нам написати. “Многоуважаємий, по ділам, добродетелю, звольте та іскренну подяку від нас, безпросвітних мужиків прийняти”... Треба оного листа гарненько уложити та на карбованому бумажному аркуші, по ділам, як годиться, хорошим почерком написати. Великі пани люблять, коли їм дякують бумажним способом. А оного листа та до Сеймику Повітового передамо, бо туди оний добродій гроші переслав, щоб нас від податків рятувати.

— А я, люди, щось інше на умі маю, — зайняв місце на колоді Мисюн. — Лист, відомо, — мізерний папір та й годі. З нього користи для того добродія стільки, що молока від моого жеребчика. Я он що радив би: пляшечку перцівки йому послати. Чарочку, отак, вип’є перед обідом, силедцом закусить і згадає нас добрым словом. Треба воно, громадо, з толком робити, по-хозяйському.

— А на мене, громадо, я у Василя порадився б, — змінив Мисюна на колоді Острокіл. — Він підход до того пана має добрий. А Василь вам, го-го... Це справді генерал. Хоч я від нього й мідячка не отримав, але він го-го... Скільки, онде, добра зробив нам, та ми — телюки! Інші б його на руках носили. Онде Гнат правду каже, щоб хату йому відбудувати. Між нами й майстрі є, зимою із Стуболець дерево звеземо та з весною, дай Боже, благословення на добре діло. А староста Гарапник отримав по заслузі — з ума зшибнувся. А ти, багатію, дивись, щоб і твоя голова та дуром не наповнилася. Телюки ми, нікуди правди діти. Поклін, онде, Василеві годилося б усім нам дати. Він, онде, скоро поїде в світ далекий і буде за нас своїми писаннями вступлятися, якщо ми поклонимося йому, та друж-

ньо йому руку потиснемо. От... отець знати що робити, коли Василя ніби рідного сина приютив. А до гміни треба вислати довірених людей, щоб вони владі роз'яснили всю поведенцію старости Гарапника. Дурень він був, хоч і солдатом московським по світі тягався. Начальству так і сказати: Петро Гарапник до осла прихоровився, бо онде з дітьми та в битву вступив. Людей голотою назвав та іншими нечистивими словами. І тому — так і сказати — і тому ми збори хочемо скликати та людину з ясним розумом на солтиса вибрати.

— Онде що вигадали, — вмішався молодий Ключиць. — Перед гміною поклони ще бити, чи що? Розуму хіба не вистачить у нас самих, щоб нового старосту вибрati?

— Молокососи, по ділам, голосу не мають, — крикнув Юхимець. — З владою ти хочеш задиратися? Бач, який умниця! Газет, по ділам, начитався. Почекай, ще з торбами підеш через ці мужицькі газети.

— Вибираїмо отут старосту, та й годі! — крикнув тенорком молодий Прісний.

— Молокоооососи! — підвищив голос багатій.

Настрій зібраних був неясний: одні за те, щоб вибрати старосту, другі — щоб вислати делегацію до Лемешівської гміни. Спалахнули навіть суперечки. На колоді знов появився Юхимець.

— Правду кажучи, це, по ділам, робите незаконним способом. Зійшлися ви нащот заплачених податків, а диви вже й старосту хочете вибирати. Як вам уже так хочеться того нового старосту, то виберіть його на временний строк, а потім та до гміни треба буде людей послати.

— Острокіл! — крикнули враз аж три голоси в натовпі.

— На старосту Острокола! — загуло в натовпі.

Аж на лівобічній вуличці, цілком несподівано, появився на ослі Гарапник. На грудях у нього була солтисівська відзнака; була вона погнута, але все ж світилася мідяним блиском. Не інакше, як він вичистив її мокрим піском. Осел потупив голову й силкувався повернувшись назад, та Гарапник міцно тримав його за поводи. Як тільки він наблизився до зібраних, підняв праву руку і крикнув диким голосом:

— Розойдісь!

Натовп почав реготати. Осел нашорошив вуха і неспокійно поступався назад.

— Я староста, зрозуміли? Ось тут моя законна власті, — тикнув пальцем у бляшку. — Ось тепер я на Тевтоні, а потім буду на осокорі, що он, коло церкви. Зрозуміли? А потім в мене крила виростуть і полечу я на високу гору, і тоді я буду цар. Он, як оком глянь — мое сударство! Світку, так би сказати, золотом ткану та вдягну і буду — цар. Зрозуміли? А газети та мужицькі в царстві своєму попалю, а тим, що їх читають, та різками .... попору. Зрозуміли? Xi-xi-xi! Овечки ви, овечки ви. А онде жінка несе мені пирога, пирога, а я та марципанів хочу. Тъху на вас, тъху на вас. Xi-xi-xi-xi....

Очі в нього були блудні, лице хворобливо викривлене. Осел потупив ще нижче голову і заревів. Натовп не витримав і вибухнув реготом. В цьому каскаді реготу був чутний і дитячий плач. Жінки, що стояли біжче до Гарапника, поступилися до натовпу. Їм було не до сміху.

— Розступіться! — з піною на устах крикнув Гарапник. Натовп слухняно розступився. Але Тевтон не захотів іти поміж людей. Він ще вривчасто бекнув два рази і рвонувся праворуч, на перехресну вуличку. Спершу біг підтюпцем, потім рвучко почав плигати в напрямі поля Круглиці.

Натовп зніяковіло принишк у мовчанці. Але раптом оживило його розпачливе голосіння Юсти Плешник. Вона тепер вже не була розтріпана, але з заломленими руками бігла до людей від приходства і гірко плакала.

— Добродійчик, спаситель наш умееер, людоњки милі! Ох сокооличку наш, та чогоо ж ти кинув наас, — верескліво співала вона похоронної. — Сеерденька наші та поолопають від жалю.

— Хто вмер? — обступили її люди. — Батюшка вмер?

— Не батюшка, не батюшка, — ляскітливо запречила Юста. — Пан великий умер, добродійчик великий умееер! Вмер голубчик та й телеграму до Василя Зоніного вислав, та ондечки й батюшка казав, що він умееер.

— Вмер та й телеграму вислав. Неясність, та й годі. Мертві, по діlam, писати не в состоянні.

— Пан Пікус умер, от що, — задер свою чуприну над головами натовпу Мисюн. — Мільйонера, бач, смерть також не помилувала. — В його тоні було щось ніби від вдоволення. Йому все ще здавалося, що цей “Пікус” одного дня може прислати до нього поліцая, і тоді воля-неволя, змушений він буде попрощатись із своїм жеребчиком. Тепер уже ніхто не відбере у нього даровизни.

З появою такої наглої новини нікому вже й на гадці не було вибирати нового старосту. Всі відразу ж юрбою рушили вуличкою до приходських воріт. Юста не переставала голосити, їй тепер вторували й інші жінки. Коли перша лава натовпу наблизилася до приходської загорожі, хтось широко відчинив ворота. Згущена людська маса ввалилася на подвір'я. Пилип хотів був її стримати, але відбився від натиску згущених тіл, ніби м'яч від стіни. За хвилину з'явився на терасі отець

Євтихій. В чорній рясі з широкими рукавами, із срібним хрестом на грудях, він виглядав велично.

— З дозволу, хотіли б ми спитати, от...отче, чи це правда, що той великий добродій вмер? — наблизився до тераси Острокіл, ішо чомусь почувався ніби й справді старостою.

— Заспокойтесь, люди, — підніс угору руку отець Євтихій. — Був пан Піктус — і вже нема пана Піктуса. Така воля Божа.

Вістка ця в одну мить розбурхала людей. Загуло, забурилось на приходському подвір'ї; жінки посилили свої голосіння.

— Заспокойтесь, добрі люди! — голосно сказав отець Євтихій. — Хай спокій запанує у ваших серцях, бо час непевний. Від лиха, що насувається на всіх нас, може врятувати тільки Всевишній Господь наш.

Слови ці звучали майже пророчно, і люди почали поволі заспокоюватись. Тоді Острокіл ще більше підійшов до тераси і, задерши до отця Євтихія голову, лагідно сказав:

— Панаходу, от...отче, ласково просимо, відправте по тому великому добродієві. Село, онде, він урятував. А Василя Зоніного уклінно просимо сюди, на терасу. Поклонитися низенько ми йому хочемо. Хоч він і з музицького коліна, та серце в нього добре, людям багато добра зробив.

— Нема Василя! Поїхав! — з неприхованим жалем сказав парох. — Діти мої, дорогі прихожани мої, я безмежно щасливий, що ви відзначали того, хто прийшов до вас із ширим серцем. Правда, трохи запізно, але краще пізно, як ніколи.

Сумне обличчя отця Євтихія і жалісний його голос зворушили людей. На подвір'ї заглягla понура тиша. Жінки, яких було на подвір'ї стільки, що й чоловіків, почали спершу тихо плакати, потім повисили тон

до голосіння. Призабувши на мить покійного Піктуса, вони тепер вже гіркою слізою оплакували того, що від'їхав десь на південь.

Аж раптом за клуною затарахкотіли якісь фіри. Було їх, мабуть, зо три. Хтось від вулиці пронизливо крикнув: — Поліція!

Отець Євтихій на терасі перехрестився, взяв до рук срібного хреста, що був на ланцюжку на його грудях, і поблагословив ним людей. Він помітив, що його садиба вже була оточена озброєними поліцаями. У хвіртці, що вела з приходства на цвинтар, до церкви, стояло двоє «гранатових» службовців із крісами напоготові. Від воріт, між розступленими людьми, уже йшов до тераси комендант Цимбалський. За ним поспішало двоє звичайних поліцай. Всі вони були «по-службовому» — із пасками під бородами.

Як тільки урядові люди опинилися на терасі, комендант Цимбалський відразу ж дав рукою знак своїм півладним. Ті ляснули обцасами і швидко увійшли в будинок.

— Прошу ксєнда стояти на місці! — блимнув людами комендант.

— Чи не прийшли ви арештувати мене?

— Так.

У отця Євтихія затремтіли губи.

— Гарне ви діло робите, коменданте, — з іронією сказав парох. — Чи часом не забули ви ланцюжка і колодки?

— Про це не журіться, ланцюжок маємо на дві особи.

— Я десь читав, що інші країни випередили вас, — майже добродушно продовжував парох. — Німci, наприклад, і росіяни мають уже автоматичні кайдани, а ви все ще зі старомодними колодками воловодитесь.

— Прошу мовчати! — суворо відповів комендант.

З будинку вийшли поліцай. Вони знов ляснули обцасами і відрапортували, що того, кого вони шукали, нема.

— Нема. Поїхав! — озвався отець Євтихій.

— Коли?

— Десь три дні тому.

— Куди?

— Того то я не знаю.

— Не баламутите ви нас?

— Мені не вільно брехати.

У люпах, під навислими бровами, жевріло недовір'я. Поліцаї ще раз ляснули обцасами і, розпихаючи людей, швидко подалися до клуні. Нишпорили по всіх кутах, лазили по соломі, потім з клуні вдерлися до хліва, з хліва до причілка, навіть заглянули до дровітні. Не було того, кого шукали.

— В імені права арештую вас! — піднесено сказав комендант. До отця Євтихія підступив поліцай і скував йому навхрест руки.

Натовп у жаху занімів. Хтось благально крикнув:

— Віддайте нам батюшку!

— Віддайте нам нашого батюшку! — прорвалися численні голоси.

— Рoooзійдись! — гостро крикнув комендант.

Люди в безладі почали поступатись за ворота. Отця Євтихія поліцаї звели вже з тераси. На свисток коменданта миттю збіглися й ті поліцаї, що були на стійці, довкола приходства. Всі вони повільно вели пароха до воріт. Жінки не витримали. Розплачливі голосіння повисилося до крайніх тонів.

— Благословіть, батюшечко, благословіть! — скиглили вони, човгаючись на колінах до арештованого. Деякі були з немовлятами. Отець підіймав догори сковані руки і креслив над їх головами хреста. А ворота

перегородила собою Юста Плешник. Вона ницьма лежала на землі і здущено кричала:

— Не пущу! Застрельте мене, а батюшечки дорогенького не пущу! Та ж ви, ондечки, осиротити нас хочете, та ж Бог милостивий вас покарає! Ох, начальнички, не беріть із собою нашого батюшку!

Двоє поліцай ухопили її за ноги і відволікли набік. Юста миттю зірвалася на ноги і знов кинулася ницьма на те місце, де перед хвилиною лежала.

— Бийте мене, начальнички, бийте, я грішна, а як хочете, навіть винна, а батюшечку нашого пустіть!

Поліцай знову вхопили Юсту за ноги і вже прудкіше відкинули її від воріт. Комендант Цимбальський дивився на це з веселою посмішкою, проте в люпах уже зaimалися недобрі vogники.

— Вона, здається, хоче прочуханця, — значуще сказав він до поліцай. — Кобіто, дурна ти, твого батюшку завтра звільнимо. Іди собі додому.

— Ой не вір'ю, начальничку, не вір'ю, — почала вона співучо. — Ой візьмете ж нашого батюшку, візьмете, та в тюрму, голубчика, посадите, а ми та й залишимося сиротами. Ох, пустіть, пустіть батюшку!

А тут і Пилип раптом з'явився; з появою поліцай він десь зник, немов би злякався озброєних людей у "гранатових" мундирах — тепер він заступив комендантові дорогу і допитливо, добрячими очима дивився йому в люпи.

— Що тобі треба, хлопе?

— Я, онде, великий єнтерес маю до вас, начальнику, — хріпко почав вірний слуга. — Як же, онде, має бути приходство без батюшки? А кому я, онде, та смажитиму рибу, га? Може, скажете, — брешу? А в церкві хто буде службу Божу служити? Може Сруль з Лемешів?

— Ти хто будеш, хлопе?

— Та Пилип, слуга батюшки. Може скажете, що збрехав? Поспитайте людей і вони скажуть, що я Пилип, слуга батюшки. А онде батюшку єйбо не дозволю та забрати з приходства!

Люпи засвітилися по-вовчому.

— Пилипе, іди собі з Богом, — якось змучено сказав отець Євтихій. — Ці пани нічого поганого мені не зроблять.

— Хаме, як ти смієш? — верескнув комендант. -- Руки з кишень, коли говориш зі мною!

Пилип послухав і вийняв руки з кишень, зате працю чомусь заклав за відлогу своєї дрантивої свитки.

— Буків йому! Шомпалів! — люто скрикнув комендант до поліцай, які були ще зайняті Юстою. Він хотів ще щось викинути із своїх уст, але відразу ж замовк. Наче блискавка, в його скісне чоло вгруз обушок столярського молотка. Із швидкістю метеора Пилип вихопив його з-за пазухи і луснув ним поміж брів, по переднісі коменданта. Цимбальський навіть не зойкнув, і боком, зів'яло зсунувся на землю. Пилип, ніби сполосаний звір, рвонувся втікати. Поки поліцаї відбезпечили кріси, він перестрибнув уже тин і під заслоною осокора щосили біг до дзвіниці. Перші постріли супроводили його до відчинених дверей дзвіниці. За дзвіницею, на вигоні, він почув себе певніше. Попхливши голову, він просто біг до руїн Василевої хати. Поліцаї вже розсипною бігли від попівської клуні на край вигона. Вони відкрили по ньому вогонь саме тоді, коли втікаючий обминав хату. Почувши понад головою дзижчання куль, вірний слуга ще дужче помчав городом, під заслоною хати, до плашнику. Він рвучкими стрибками перетяв плашникову смугу і вже займищем Маковищами буруном гнався до Повховицьких корчів. Коли поліцаї встигли добігти до плашникової смуги, Пилип був уже далеко. Не спускаючи його з зору, по-

ліцаї перетяли плешикову смугу і, безупину стріляючи, бігли розсипною за втікаючим. Ось уже і Повховицькі корчі, Пилип зник у них, немов у темноті ночі, але поліцаї далі й далі бігли і стріляли навмання.

На подвір'ї приходства, цілком покинутий людьми, стояв над трупом Цимабльського отець Євтихій і ревно молився. Проблизки хиткої свідомості підповідали йому мучеництво. Вірний слуга он як йому прислужився! Він всесціло був загиблений в молитву і не помітив навіть юних постатей, що наче б з-під землі виринули перед ним. Були це: молодий Ключиць, молодий Прісний, Олекса Теребень і між ними Острокіл. За ворітами, на вуличці, заіржав жеребець. Отець Євтихій помітив за парканом його вигнуту шию; був запряжений у легкий драбиняк, на якому сидів з батогом Мисун.

— Ходіть, батюшко! — з поспіхом сказав Ключиць.

— Їх нема, вони побігли за Пилипом, — відповів Теребець.

— Ні, мої дорогенъкі, я залишуся тут, — твердо заявив отець Євтихій. — Мені, видно, Бог призначив хрест і я мушу нести його до останку. Краще вже одному потерпіти, аніж мали б спалити село; хто зна, може ще й будуть жертви в людях. Ідіть собі з Богом, мої любі!

Він ніби ненароком поглянув на покійника. Між окріпленням брів, на скісному чолі, прикра вглибина від молотка вже була затягнена запеченою кров'ю. Тонкі уста були розтулені, гострі жовті зуби погрозливо шкірилися до пароха; крізь люпи наче внизувався в його душу суворий погляд Гльобохарітаса.

— Ти думаєш, що я мертвий? — говорили мертві очі до отця Євтихія. — Подивись уважно в мої люпи, подивись. Вічність побачиш у них; мій погляд досягне

тебе скрізь, навіть під землею, навіть під образом великомучениці Параскеви.

— Сохрани мене, Господи, від кумира, від гласу і ока диявольського, — заворушив губами парох.

Молоді люди вже не просили, не вмовляли отця Євтихія — міцними своїми раменами зчавили ойго тулуб і ніби мішок соломи понесли на драбиняк.

— Діти, що ви робите? Розкуйте хоч мені руки. Спам'ятайтеся! Вони ж спалять село.

— Війна буде, от що, — свиснув батогом Мисюн. Жеребець рвонувся вперед. Двоє хлопців міцно тримали за руки отця Євтихія між драбинами легкого поліського воза.

— До діда Кіндрата!

— Ціла армія не знайде нас в Конюшині, го-го...

— загоготів Острокіл.

Вони гальопом мчали краєм гаю до Біжеревицьких корчів, щоб потім повернути на південь, до Стиру, за Стир. Подалік, на Круглиці, побачили вони якогось кумедного їздця.

— Гарапник!

Був це справді Гарапник на ослі. Він щось голосно викрикував, погрожував кулаком правої руки поодиноким пострілам, що пробивалися тепер десь із Повховицьких корчів. Потім задер голову і диким голосом затягнув: “Пішет да пішет цар германський, пішет да к русскому царю...”

— Чи ви чуєте, він теж про війну співає! — ляснув батогом над жеребцевою спиною Мисюн.

За ними, в мовчазному селі, самотньо вив Трутень. На західному й східному обріях згущувалися чорні хмари.

КІНЕЦЬ

